В. П. Красней, Я. М. Лаўрэль, С. Р. Рачэўскі

БЕЛАРУСКАЯ МОВА

Вучэбны дапаможнік для 6 класа
ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі
з беларускай і рускай мовамі навучання

Дапушчана
Міністэрствам адукацыі
Рэспублікі Беларусь

2-е выданне, перапрацаванае і дапоўненае

МІНСК
НАЦЫЯНАЛЬНЫ ІНСТЫТУТ АДУКАЦЫІ
2015

УДК 811.161.3(075.3=161.3=161.1)
ББК 81.2Беи-922
К78

Рэцэнзент
метадыст вышэйшай катэгорыі аддзела грамадска-гуманітарнай адукацыі дзяржаўнай установы адукацыі «Мінскі гарадскі інстытут развіцця адукацыі» *В. Л. Душэўская*

Умоўныя абазначэнні:

- [рамка з заліўкай] — правіла;
- [рамка] — для азнаямлення;
- ! — звярніце ўвагу;
- ⦿ — заданні павышанай цяжкасці;
- • — дадатковыя заданні;
- * — лексічнае значэнне слова тлумачыцца ў слоўніку;
- ф — зрабіць фанетычны разбор слова;
- л — зрабіць лексічны разбор слова;
- м — зрабіць марфалагічны разбор слова;
- сн — зрабіць сінтаксічны разбор словазлучэння, сказа;
- сл — зрабіць словаўтваральны разбор слова;
- с — разабраць слова па саставе.

ISBN 978-985-559-497-1

Роднае слова!
Ты нам тлумачыш усе дзівы свету.

Цётка.

БЕЛАРУСКАЯ МОВА — НАЦЫЯНАЛЬНАЯ МОВА БЕЛАРУСКАГА НАРОДА

§ 1. Беларуская мова як адлюстраванне нацыянальнага бачання свету

1. Прачытайце тэкст. Вызначце яго тэму.

Адной з істотных адзнак кожнага народа з'яўляецца яго мова. Беларускі паэт Францішак Багушэвіч пісаў, што мова — гэта «адзежа душы» чалавека. Яна ўніверсальная форма выяўлення, існавання і захавання духоўнай культуры нацыі. Па мове людзі пазнаюць, якой нацыянальнасці чалавек.

Мова — адна з асноўных характэрных прымет нацыі. У слоўных глыбінях роднай мовы адлюстроўваецца ўвесь народ і ўся яго радзіма. І многія словы з'яўляюцца жывымі сведкамі таго, як па-рознаму ўспрымалі і пазнавалі розныя народы тыя ці іншыя з'явы навакольнага свету і давалі ім адпаведныя свайму разуменню назвы. Напрыклад, шматкаляровую дугападобную паласу на небе беларусы назвалі *вясёлкай,* расіяне — *радугай,* а немцы — *Regenbogen*. Відавочна, што беларусы гэтую з'яву суаднесілі з паняццем «весела», рускія — з паняццем «радасна», немцы — з паняццямі «дождж» (Regen) і «дуга» (Bogen). У рускай мове вялікая птушка з бліскучым чорным апярэннем названа словам *воран* паводле колеру (*вороной* — чёрный), у беларускай мове — словам *крумкач* паводле характэрнага го-

ласу «крук-крук» або «крок-крок». Па-рознаму ў розных краінах чуюць бляянне авечкі: у нас — «бе-е», у Германіі — «ме-е», у Іспаніі — «бі-бі», у Турцыі — «мі-мі». Такая рознагалосіца ўзнікла ў выніку таго, што людзі ў кожнай краіне гукі жывёл прыстасоўваюць да гукаў і вымаўлення сваёй роднай мовы. У выніку ў кожнага народа вякамі складвалася свая моўная карціна нацыянальнага бачання навакольнага свету.

• Чаму некаторыя прадметы і з'явы навакольнага свету маюць у розных народаў розныя назвы?

2. Прачытайце пары слоў. Вызначце, чаму адзін і той жа прадмет у беларускай і рускай мовах названы рознымі словамі. Ці можна лічыць, што такія словы адлюстроўваюць асаблівасці нацыянальнага бачання свету?

Парэчка — смородина, дрыгва — трясина, журавіны — клюква, рукавіца — варежка, дурніцы — голубика.

Словы для даведкі: *паўз берагі рэчак, дрыжаць, жураветь, рука, дурманіць, смьрдъ (моцны пах, смурод), трястись, клевать, варъ (абарона), варити (абараняць, берагчы), голубой.*

• Са словамі беларускай мовы складзіце і запішыце разгорнутыя сказы.

3. Прачытайце верш. Назавіце сказ, якім выказана асноўная думка. Які сэнс укладвае аўтар у апошні сказ?

Родная мова

Родная мова, цудоўная мова!
Ты нашых думак уток і аснова!
Матчын дарунак ад самай калыскі, —
ты самацветаў* яскравая нізка.

Кожны з іх барвы дзівосныя мае,
вечным агнём зіхаціць — не згарае.
Ты мне заўсёды была дапамогай,
дзе б і якой ні хадзіў я дарогай.

У. Дубоўка.

- Як вымаўляецца выдзеленае слова? Чаму?

Да вытокаў слова

Народ — слова агульнаславянскага паходжання ад асновы «род» і азначае: усе людзі, якія нарадзіліся ў адным племені, краіне. Народ — насельніцтва дзяржавы, жыхары краіны; нацыя, нацыянальнасць, народнасць; асноўная працоўная маса насельніцтва краіны; людзі.

Нацыя — слова ўвайшло ва ўсеагульнае карыстанне ў другой палове XVIII ст. з лацінскай мовы, у якой абазначае — племя, народ. Яно ўжывалася часцей за ўсё ў значэнні «нацыянальнасць». Зараз слова ***нацыя*** абазначае ўстойлівую супольнасць людзей, узнікшую на базе агульнасці мовы, тэрыторыі, эканамічнага жыцця і псіхічнага складу, які праяўляецца ў агульнасці культуры. Гэта яшчэ і дзяржава, і краіна.

4. Прачытайце тэкст. Вызначце сказ, які перадае асноўную думку тэксту. А як бы вы адказалі на пытанне: чаму адны і тыя ж паняцці ў розных мовах перадаюцца часам словамі з зусім іншым сэнсам?

Гэты мой знаёмы шчыры чалавек — немец. Ён вывучае славянскія мовы.

Госць чуе слова *журавіна* (журавінка), адразу ж яго занатоўвае.

Яму хочацца атрымаць і разабраць хоць бы адно ўстойлівае спалучэнне з *журавінаю*. І, пачуў-

шы, паўтарае: *«Ах ты, мая журавіначка!»* Бярэ з паліцы «Фразеологический словарь русского языка», знаходзіць фразеалагізм: *Вот так клюква*. Сэнс — выказванне расчаравання, здзіўлення (як і беларускія — *Вось табе і гацаца! Вось табе і маеш! На табе!*).

Рэаліі адны, а фразеалагізмы розныя *(Паводле Ф. Янкоўскага)*.

! Кожны народ па-свойму ўспрымае навакольны свет. Самабытнасць народа, яго нацыянальная адметнасць, яго характар, мараль, этыка* найбольш выразна адлюстроўваюцца ў мове.

5. Прачытайце тэкст. З якой мэтай ён напісаны? Каму адрасуецца? Да якога стылю належыць? З якой мэтай тры першыя сказы аўтар пачынае аднолькава? Назавіце іншыя моўныя (лексічныя і сінтаксічныя) сродкі, якія адпавядаюць мэце тэксту.

Янка Купала прыйшоў у жыццё і літаратуру з вялікай гістарычнай місіяй*. Ён прыйшоў, каб сказаць свайму народу: ты — добры і шчыры, ты — вялікі і таленавіты, але ты станеш яшчэ больш вялікім і магутным, калі лепей сябе пазнаеш і мацней у сябе паверыш.

Янка Купала прыйшоў, каб сказаць усяму чалавецтву: звярніце ўвагу на мой народ — старажытны славянскі народ. Паглядзіце, якія цуды зроблены яго рукамі, якімі незлічонымі скарбамі багаты ягоны край. Загляніце ў душу гэтага народа, паслухайце, якія дзівосныя легенды і казкі складзены ім, якія непаўторна-самабытныя песні гучаць на яго зямлі, якая прыгожая і мілагучная яго мова... *(Н. Гілевіч)*.

6. Прачытайце тэксты. Чым яны падобныя? Чым адрозніваюцца?

Лапці

Некалі бедным вяскоўцам скураныя боты, чаравікі і туфлі былі не па кішэні. Таму пля́лі лапці, насілі іх усе, дарослыя і дзеці. Насілі ў будні і ў святы! Насілі пры доме, у полі і на лузе.

Лапці плялі з лыка, лазовай кары, бяросты ці пянькі. Лыка дралі найчасцей з маладой ліпы, сушылі ў клеці або на гарышчы хаты. Потым яго размочвалі ў цёплай вадзе і плялі лапці.

Круглы год насілі кавярзні* — лапці з глыбокім закрытым наском і запяткам. А лапці-шчарбакі плялі без наска і задніка: адна падэшва з лыкавымі петлямі для абор спераду і па баках. Насілі іх улетку, у сухое надвор’е. Мяккія скураныя лапці называлі пасталы.

Лапці выйшлі з ужытку. Але яны засталіся ў нашай мове *(М. Маляўка)*.

• Скажыце, калі і чаму так гавораць: «Абуць у лапці», «На лапці не аб’ехаць», «Плесці кашалі з лапцямі».

Павець

Калёсы і сані трэба было недзе хаваць ад непагадзі, дажджу і снегу. У хлеў іх не зацягнеш, заміналі. І нашы продкі знайшлі для іх прыдатнае месца ў двары — пад павеццю.

Павець — пляцоўка пад страхою на слупах. Крылася яна саломаю, а пазней — гонтаю* або дранкаю*. Павець называлі яшчэ абозняю, або вазоўняю, калі там стаялі калёсы — вазы і сані. А там, дзе складваліся дровы, павець мела сваё найменне — дрывотня *(М. Маляўка)*.

• Падрыхтуйце паведамленне на тэму «Родная мова — люстэрка жыцця народа».

§ 2. Літаратурная мова і народныя гаворкі. Нарматыўнасць — асноўная рыса літаратурнай мовы

7. Прачытайце тэкст. Да якога стылю ён належыць? Якая яго асноўная стылёвая рыса? Назавіце моўныя сродкі з тэксту, характэрныя для гэтага стылю. Складзіце план і вусна перадайце змест.

Як адна з найбольш развітых моў беларуская мова існуе ў некалькіх формах: літаратурнай (вуснай і пісьмовай), народна-гутарковай, дыялектнай. Кожная з іх мае свае адметнасці ў лексіцы, фанетыцы, граматыцы. Але аднолькавасць зыходных гукаў, слоў і формаў робіць іх зразумелымі на ўсёй тэрыторыі Беларусі.

Літаратурная мова абслугоўвае ўсе сферы жыцця нацыі. Вызначаецца слоўнікавым багаццем, развітасцю, апрацаванасцю і ўнармаванасцю сваіх формаў.

Сфера ўжывання народна-гутарковай мовы абмежавана бытавымі зносінамі. Яна менш унармаваная, чым літаратурная мова.

8. Прачытайце. Якая форма нацыянальнай мовы называецца літаратурнай і чым яна адрозніваецца ад дыялектнай? Якія нормы характэрны для літаратурнай мовы?

Беларуская літаратурная мова — гэта вышэйшая, унармаваная, стылёва разгалінаваная форма нацыянальнай беларускай мовы, якая выступае ў вуснай і пісьмовай формах.

Істотная асаблівасць літаратурнай мовы, якая адрознівае яе ад дыялектнай, — гэта замацаваныя ў граматыках, слоўніках і даведніках яе нормы — правілы, якія вызначаюць вымаўленне, напісанне і ўжыванне слоў, іх граматычных формаў, пабудову словазлучэнняў і сказаў, пастаноўку знакаў прыпынку.

Сістэма нормаў літаратурнай мовы

Нормы	Сутнасць нормаў, якія вызначаюць
Арфаэпічныя	правільнае вымаўленне гукаў і іх спалучэнняў, правільную пастаноўку націскаў
Арфаграфічныя	правільную перадачу вуснага маўлення на пісьме сродкамі беларускай графікі
Лексічныя	правільнае ўжыванне слоў у адпаведнасці з іх лексічным значэннем і правільнае спалучэнне слоў па сэнсе
Словаўтваральныя	правільнае ўтварэнне слоў паводле ўласцівых мове спосабаў
Марфалагічныя	правільнае ўтварэнне і ўжыванне граматычных формаў слоў
Сінтаксічныя	правільную пабудову і ўжыванне словазлучэнняў і сказаў
Пунктуацыйныя	правільную пастаноўку знакаў прыпынку
Стылістычныя	правільнае ўжыванне моўных сродкаў у адпаведнасці з абраным стылем і тыпам маўлення

9. Прачытайце.

Аснову беларускай літаратурнай мовы склалі цэнтральныя, або сярэднебеларускія, народныя гаворкі. Але гэта не значыць, што ўсе асаблівасці цэнтральных гаворак з'яўляюцца зараз нарматыўнымі і агульнанароднымі. У літаратурную мову як вышэйшую форму існавання мовы нацыі з гэтых гаворак увайшлі тыя асаблівасці, якія характэрны для ўсіх ці большасці народных гаворак Беларусі (напрыклад, зацвярдзелыя ***ж, ч, ш, р***; моцнае акан-

не; пераход ***г, к, х*** не толькі ў ***ж, ч, ш***, але і ў ***з, ц, с***; аглушэнне звонкіх зычных у канцы слова; наяўнасць ***ў***, прыстаўных гукаў і інш.).

Літаратурная мова і народныя гаворкі цесна ўзаемазвязаны. Літаратурная мова ўвесь час папаўняецца словамі з народных гаворак. Разам з тым літаратурная мова ўплывае на народныя гаворкі, збліжае іх.

• Да якога тыпу маўлення належыць тэкст? Назавіце часткі, якія адпавядаюць будове тэксту гэтага тыпу.

• Якія народныя гаворкі пакладзены ў аснову беларускай літаратурнай мовы?

• Якія асаблівасці беларускай мовы характэрныя для большасці беларускіх гаворак?

• Як звязаны літаратурная мова і народныя гаворкі?

10. Прачытайце тэкст, запісаны на мове народных гаворак.

Паехаў мужык у горад за аўсом длі каня, толькі што выйіхаў зь дзярэўні, конь стаў заварачваць назат к дому. Мужык ударыў каня пугай. Ён пашоў і думаіць пра мужыка: «Куды ён, дурак, міне гоніць; луччы п дамоў». Ні даіжджая да горада, мужык відзіць, што каню цяжка па гразі, зьвярнуў на маставую, а конь верніць прэчь ат маставой. Мужык ударыў пугай і тарганув каня *(Паўночна-ўсходнія гаворкі)*.

Паехаў мужык у горад за аўсом каню. Як толькі выехаў з села, конь пачаў павернаць назад дадому. Мужык уліменіў каня пугай. Ён пайшоў і думае пра мужыка: «Куды ён, дурань, мене гоніць; хай бу ж дадому». Не даежджаючы гораду, мужык бачыць, што каню важка па гразі, звернуў на шасейку, а конь верне прэч ад шасейкі. Мужык уліменіў пугай і сепнуў каня *(Пайднёва-заходнія гаворкі)*.

• Якія лексічныя, фанетычныя і граматычныя адрозненні вы заўважылі?

• Запішыце першы тэкст літаратурнай мовай.

11. Прачытайце тэкст. Вызначце яго стыль. Каму адрасуецца тэкст? З якой мэтай напісаны?

Добра разумець адзін аднаго людзі могуць, калі яны ўжываюць словы з агульнапрынятым значэннем, формай, націскам і г. д., гэта значыць захоўваюць нормы літаратурнай мовы. Так, трэба гаварыць і пісаць: *заўсёды, заўжды, увесь час,* а не *заўшэ, цёгле,* як гэта можна пачуць у некаторых мясцінах Беларусі. Марфалагічная норма патрабуе, каб дзеясловы *ісці, несці, весці* ў літаратурнай мове ў 2-й асобе множнага ліку цяперашняга часу мелі націск на канчатку: *ідзяце, несяце, ведзяце*. А дзеясловы *смяяцца, здзекавацца, кпіць* і падобныя спалучаліся з назоўнікамі пры дапамозе прыназоўніка ***з***: *смяяцца з недахопаў, нельга здзекавацца з жывёліны, не кпі з таварыша (А. Каўрус)*.

• Чаму неабходна захоўваць нормы літаратурнай мовы?

12. Прачытайце. Вызначце стыль тэксту. Назавіце характэрныя для гэтага стылю словы, формы слоў, якія ёсць у тэксце.

Скрыпач і воўк

Быў у нас у сяле скрыпач Ахрэм. Яшчэ змалку навучыўся ён на скрыпцы граць, і роўнага яму не было, як іграў. А людзям таго і трэба. Вось прыйшла восень, пачаліся вяселлі — вота ж і клічуць Ахрэма то туды, то сюды.

Вота ж аднаго разу паклікалі яго ў другое сяло іграці. Вядомае дзела, вяселле скора не робіцца.

Прыйшлося Ахрэму вяртацца адтуль позна ўночы. Ісці трэба было лесам. Праз лес ішла ездавая

дарога, каторую трэба было абмінаць. Ахрэм і думае: «Пайду проста сцежкаю — усё ж бліжэй будзе». Дый пайшоў.

Ноч была і так цёмная, а то яшчэ ў лесе. Ішоў ён ішоў ды неяк заблукаўся, ды разам як праваліцца, як шубоўтне кудысь пад зямлю! Упаў і не так пабіўся, як напалохаўся.

Падумаўшы — дагадаўся: у лесе было шмат ваўкоў і шкоды было ад іх нямала, дык і стралялі і лавілі. А лавілі іх так: выкапаюць яму глыбокую, дзе воўчых слядоў найболей, і прыкрыюць тонкім галлём і травою прытрусяць, за ямаю яшчэ часам і прынаду паложаць. Як воўк прынаду счуе і пабяжыць да яе, ды ў яму і праваліцца. Вота ж у такую яму патрапіў і Ахрэм.

Як дагадаўся Ахрэм, дык трохі ад сэрца і адлягло. Калі чуе — у яме штось як завые! Ахрэм так і пахаладзеў.

І думае Ахрэм: «Гэта ён цяпер спалохаўся, дык не чапае, а як ачухаецца, то з костачкамі з'есць мяне. Што рабіць? А ну, хіба на скрыпачцы зайграю».

Воўку, мабыць, спадабалася ігра, — пачаў ён пад музыку выць. Скрыпач іграе, а воўк вые.

Хто ведае, што было б, але раніцай ішоў лесам стралец. Ён пачуў, як іграе скрыпка і вые воўк. Падышоў да ямы і выбавіў Ахрэма.

З таго часу больш ужо Ахрэм ніколі поначы сцежкаю нацянькі не хадзіў, бо казаў, што не хоча болей на воўчым вяселлі іграць *(К. Каганец)*.

• Вызначце кампазіцыйныя часткі тэксту (уступ — завязка — развіццё дзеяння (кульмінацыя) — развязка — эпілог). Складзіце план і сцісла перакажыце змест тэксту літаратурнай мовай.

ПАЎТАРЭННЕ ВЫВУЧАНАГА Ў V КЛАСЕ

§ 3. Тэкст, яго стылі і тыпы

13. Прачытайце сказы пад лічбамі 1 і 2. Вызначце, на якую яны тэму. У якім выпадку сказы з'яўляюцца тэкстам? Абгрунтуйце сваю думку.

1. Да болю кранаюць журботныя развітальныя крыкі жураўоў. Стаяць апошнія пагодлівыя дні бабінага лета. Птушкі ляцяць невысока. Жураўы прыхапілі з сабой лета і нясуць яго на крылах усё далей і далей. І вось у адну з раніц заўважаю ў небе клін жураўоў. Доўга стаю на адным месцы. Птушкі знікаюць, а я ўсё яшчэ нібы бачу і чую іх.

2. Стаяць апошнія пагодлівыя дні бабінага лета. І вось у адну з раніц заўважаю ў небе клін жураўоў. Птушкі ляцяць невысока. Да болю кранаюць журботныя развітальныя крыкі жураўоў. Доўга стаю на адным месцы. Птушкі знікаюць, а я ўсё яшчэ нібы бачу і чую іх. Жураўы прыхапілі з сабой лета і нясуць яго на крылах усё далей і далей.

нацянькі́
ба́біна ле́та

• Да якога стылю адносіцца тэкст? Які загаловак можна яму даць?

• Вызначце, якой сувяззю (паслядоўнай ці паралельнай) звязаны паміж сабой сказы ў гэтым тэксце.

• Прачытайце тэкст яшчэ раз і запішыце яго па памяці.

14. Прачытайце і скажыце:

1. Якім стылем неабходна карыстацца, калі мы ставім мэту:

а) у звычайнай гутарцы, размове паведаміць ці запытацца пра што-небудзь, абмяняцца думкамі;

б) вобразна, маляўніча апісаць ці расказаць пра якія-небудзь падзеі ці з'явы, выразіць пачуцці, уздзейнічаць на чытача ці слухача;

в) дакладна, паслядоўна і доказна паведаміць асноўныя навуковыя звесткі аб прадметах, з'явах, рэчывах?

2. Да якога стылю адносіцца тэкст:

а) які мае форму дыялогу ці маналогу і ў якім выкарыстоўваюцца словы, што выражаюць пачуцці, настрой аўтара, словы з пераносным значэннем, вобразныя сродкі мовы (эпітэты, параўнанні і г. д.), розныя віды сказаў;

б) які мае форму дыялогу і ў якім шырока выкарыстоўваюцца гутарковыя словы абмежаванага ўжывання, словы з ацэначным і эмацыянальным адценнямі значэння, няпоўныя і кароткія сказы;

в) які мае форму маналогу і ў якім адсутнічаюць вобразныя сродкі, словы з пераносным значэннем, шырока ўжываюцца тэрміны і прафесіяналізмы, складаныя сказы?

3. Да якога стылю адносяцца тэксты наступных жанраў:

а) лекцыя, даклад, рэферат, артыкул;

б) апавяданне, аповесць, раман, верш, паэма;

в) гутарка, гумарэска, жарт, смяшынка, пісьмо (ліст)?

• На аснове адпаведных прымет падрыхтуйце вуснае паведамленне пра гутарковы, мастацкі або навуковы стыль.

15. Прачытайце і вызначце, што складае змест аднаго і другога тэкстаў. З якой мэтай яны створаны? Які тэкст з'яўляецца апісаннем?

1. Скрыпка з'явілася ў беларусаў ужо ў XVI ст., амаль на сто гадоў раней, чым у рускіх. Ні адно вяселле, ні адно свята не праходзіла без скрыпача. Рэпертуар народных скрыпачоў даволі разнастайны і ўключае традыцыйныя і сучасныя песні і танцы, вясельныя маршы. У музычным побыце сустракаюцца скрыпкі фабрычныя і саматробныя.

2. Скрыпка — струнны смычковы музычны інструмент, які мае 4 струны. Агульная даўжыня скрыпкі 600 мм. У яе авальны корпус з выразамі па баках. Складаецца з дзвюх злёгку выпуклых драўляных пласцін — дэк, змацаваных абечкам*. Верхняя дэка мае дзве рэзанатарныя адтуліны. Паміж імі пад струнамі размешчана закругленая падстаўка.

Да вытокаў слова

Скрыпка. Назва ўтворана ад назоўніка *скрыпа*, які, у сваю чаргу, узыходзіць да старажытнага славянскага слова *skripeti* (скрыпаці).

Для цікаўных

Прачытайце наступныя запісы і паспрабуйце даць адказ.

1—1, неафіцыйныя абставіны, абмен думкамі = = ... стыль;

1 — многа, афіцыйныя абставіны, уздзеянне на ўяўленне і пачуцці = ... стыль;

1 — многа, афіцыйныя абставіны, паведаміць, даказаць = ... стыль.

16. Азнаёмцеся са схемай тыпаў маўлення. Скажыце, колькі структурных частак звычайна выдзяляецца ў апавяданні, апісанні і разважанні, пра што ў кожнай з іх гаворыцца, якія пытанні да іх ставяцца?

17. Прачытайце тэкст і вызначце яго тэму. Які загаловак можна яму даць? Да якога стылю і тыпу маўлення ён адносіцца? Дакажыце гэта.

Я прылёг на сухі мох каля старой бурай сасны і задумаўся. Раптам з-пад жоўтых галінак папараці выслізнула ліса.

На фоне маладых зялёных елачак рыжае футра гарыць, як агонь, падкрэсліваючы белую грудку і

чорныя ногі. Блішчаць ясныя бурштынавыя* вочы. Вострая мордачка лісы прынюхваецца да зямлі.

Лёгкім[ф] трушком ліса перабегла палянку, спынілася каля старой яліны, крыху прыўзняла пярэднюю лапу. Гнуткая постаць лісы застыла. Вострыя чорныя вушы насцярожаны. Толькі кончык пушыстага хваста ледзь варушыцца.

— Мышкуе, — зразумеў я.

Раптам чорныя, нібы аксамітныя*, лапкі яе ўзняліся ўгору, рыжы хвост з белым кончыкам мільгануў у паветры. Ліса падскочыла, схапіла мыш і знікла між дрэў *(Паводле В. Вольскага)*.

• Па чым аўтар вызначыў, што ліса мышкуе?

• Спішыце тую частку тэксту, у якой расказваецца пра мышкаванне лісы. Ці можна гэту частку тэксту назваць апісаннем? З якой мэтай аўтар увёў яго ў апавяданне?

• Падрыхтуйце вуснае апісанне лісы.

18. Прачытайце тэкст і вызначце яго стыль.

На школьным калідоры прагучаў званок. Вучні заварушыліся, пачалі збіраць кніжкі і сшыткі. Скончыўся апошні ўрок.

— Яшчэ не ўсё, дзеці, — сказаў настаўнік, — сёння нам трэба папрацаваць.

— Пётр Рыгоравіч, а што будзем рабіць? — не ўтрымаўся, каб не спытаць, Федзя Гаўрылкін.

— Будзем садзіць дрэўцы. Паслухайце, як гэта робіцца *(А. Галуза)*.

• Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку ў сказах з простай мовай.

• Напішыце тэкст тыпу апісання аб тым, як вы садзіце дрэўцы.

19. Прачытайце тэкст і растлумачце, чаму ён так названы. Каму ён адрасуецца і з якой мэтай? Падзяліце тэкст на сэнсавыя часткі.

Думкі

Не саромейся, беларус, размаўляць па-свойму — на роднай мове бацькоў і дз..доў сваіх. Беражы сваю мову, беражы свае песні, свае ка..кі, звычаі і ўсё роднае — гэта спа..чына дз..доў і в..лікі нац..нальны здабытак. Толькі тады цябе ўсе будуць паважаць як чалавека, калі будзеш сам сябе паважаць — калі не а..мовішся ад свайго нац..нальнага здабытку. А першы нац..нальны здабытак — гэта родная мова. Быць беларусам — гэта значыць працаваць для свайго краю, для свайго народа і развіваць сваю культуру і мастацтва. Таксама паважаць і ўсе іншыя нацыі — свайго не цурайся і чужому вучыся *(З. Бядуля)*.

Спішыце тэкст, пачынаючы кожную яго частку з чырвонага радка і ўстаўляючы прапушчаныя літары. Растлумачце іх напісанне.

§ 4. Словазлучэнне і сказ. Знакі прыпынку ў простых і складаных сказах

20. Прачытайце тэкст і скажыце, які сказ выражае яго асноўную думку. Ахарактарызуйце гэты сказ паводле мэты выказвання і інтанацыі. Выпішыце па два словазлучэнні наступнай будовы: «наз. + наз.» (1-я група), «прым. + наз.» (2-я група), «дзеясл. + наз.» (3-я група).

Пачыналася восень. Яшчэ горача свяціла сонца, зусім па-летняму дрыжала сіняватая смуга* над пыльнай дарогай, у кустах крушыны свісталі вясёлыя дразды. Буяла яшчэ на лугавінах зялёная

атава, у палісадніках наперагонкі хваліліся сваёй някідкай прыгажосцю вяргіні і астры. Але ўсёўладная восень неадступна цікавала за гэтымі апошнімі праявамі хмельнага летняга жыцця. Яна ўжо заслала суцэльным залацістым абрусам палі збажыны, злёгку пасерабрыла шаты* разгалістых прыдарожных бяроз, а паветра напаіла той празрыстасцю і чысцінёй, якая бывае толькі цёплай лагоднай восенню *(І. Навуменка)*.

21. Спішыце, падбіраючы па сэнсе прыметнікі да выдзеленых назоўнікаў. Якую ролю ў тэксце выконваюць словазлучэнні тыпу «прым. + наз.»? Падкрэсліце граматычную аснову ў сказах першага абзаца.

Прыйшла ў наш край ... **восень**. Сады і лясы змяняюць паступова сваю ... **вопратку** на ... **ўбранне**. Сярод ... **лапак** ялін і сосен зіхацiць ... **лісце** бяроз, ліп, клёнаў, вольхі, арэшніку.

Над полем у ... **небе** не чуваць ужо ... **спеву** жаваранка. Не відаць у садах ні берасцянкі, ні чыжыка, ні шпакоў. Даўно ўжо няма ... **салаўя**. Прыціх ... **верабей**.

Становіцца ... **вада** ў рэчках і азёрах *(Паводле В. Вольскага)*.

спа́дчына
паліса́днік

22. Прачытайце апорныя словазлучэнні і сказы. Дапоўніце іх іншымі словамі, каб атрымаліся развітыя простыя ці складаныя сказы, у тым ліку з аднароднымі членамі. Складзіце тэкст тыпу апісання на тэму «Позняя восень».

Асірацелі палеткі. Пачарнеў лес. Аблятаюць лісты. Курлыкаюць журавы. Стракаты дыван. Сонца хаваецца. Выплылі хмаркі. Пахмурнела неба. Імжыць дождж.

напераго́нкі

23. Разгледзьце схему і скажыце, якія віды сказаў існуюць у залежнасці ад мэты выказвання, інтанацыі, наяўнасці або адсутнасці дадзеных членаў сказа, колькасці граматычных асноў.

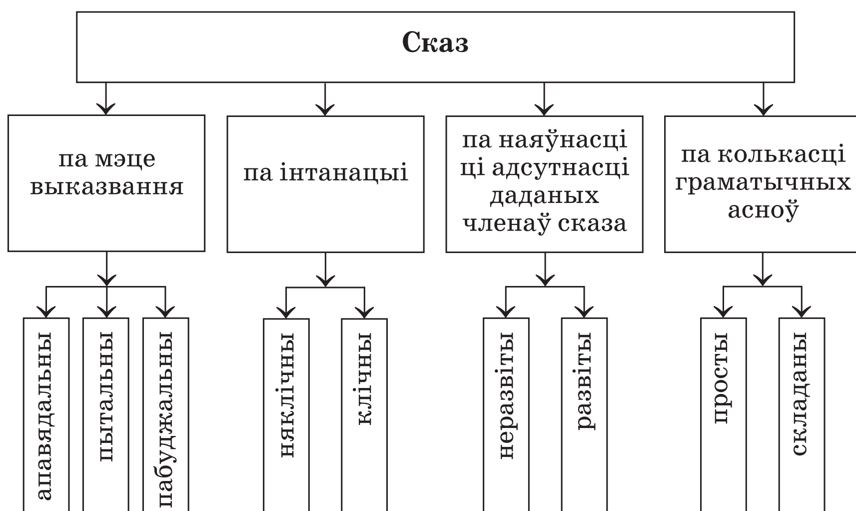

- Па якіх прыметах характарызуюцца сказы?

24. Прачытайце і ахарактарызуйце сказы па мэце выказвання і інтанацыі. У чым асаблівасць інтанавання кожнага сказа? Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку ў канцы сказаў.

1. Ад роднай мовы, ад роднай нацыі не адцураюся, не адракуся! *(П. Панчанка)*. 2. Над кожнаю магілай брацкай мы кветкі памяці кладзём *(П. Панчанка)*. 3. З якіх жа фарбаў гэта мова, што маці ў спадчыну дала? *(В. Хаўратовіч)*.

25. Прачытайце сказы з адпаведнай інтанацыяй. Назавіце звароткі і скажыце, якімі часцінамі мовы яны выражаны. Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку пры зваротках і ў канцы сказаў.

1. Беларусь! Твой народ дачакаецца залацістага, яснага дня *(М. Багдановіч)*. 2. Мой родны кут, як

ты мне мілы!.. *(Я. Колас)*. 3. Ніколі, Радзіма, чужой не была ты, ніколі журбой не прыходзіла ў сны *(М. Арочка)*. 4. Хто падпаліў цябе, восень? *(Н. Загорская)*.

26. Параўнайце сказы левага і правага слупкоў і скажыце, у якіх з іх ёсць словы з абагульняльным значэннем. Які знак прыпынку і дзе ён ставіцца, калі абагульняльнае слова знаходзіцца:

а) перад аднароднымі членамі;

б) пасля аднародных членаў?

1. Адлятаюць у вырай ластаўкі, шпакі, жаваранкі, буслы, жураўлі.

2. Міша акінуў вокам і агарод, і поле, і лес.

3. І вуліцы, і двары ўслала рознакаляровае лісце.

1. Адлятаюць у вырай пералётныя птушкі: ластаўкі, шпакі, жаваранкі, буслы, жураўлі.

2. Міша ўсё акінуў вокам: і агарод, і поле, і лес.

3. І вуліцы, і двары — усё ўслала рознакаляровае лісце.

мя́ккі
мя́каць

27. Спішыце (па варыянтах) адзін абзац, устаўляючы прапушчаныя літары і знакі прыпынку. Растлумачце іх напісанне.

Беларусь сін..вокая... Такі паэтычны вобраз узнік ад блакітнага колеру кветак ільну. Лён — нац..-нальнае бага..е р..спублікі. З яго мя..кага, ша..кавістага ср..брыста-шэрага валакна ткалі розныя вырабы ручнікі посцілкі палатно для адзе..я.

Сучасныя майстры мастацкіх промыслаў вырабляюць з ільновалакна забаўныя нац..нальна-своеасаблівыя сув..ніры фігуркі жней пастушкоў касцоў ваданосак. Ср..брыстыя ніткі льну па-рознаму перагінаюцца, перавязваюцца ў розных месцах,

дапаўняюцца каляровымі ніткамі тасьмою драўлянымі д..талямі. Сучасныя сув..нірныя лялькі з ільновалакна — натуральны працяг і разві..ё колішніх народных традыцый.

Паводле Я. Сахуты.

§ 5. Гукі беларускай мовы. Іх вымаўленне і абазначэнне на пісьме

28. Прачытайце выразна верш, вызначце яго тэму і асноўную думку. Якія моўныя адзінкі названы ў вершы і якую ролю яны выконваюць у мове?

Мова…
Родная мова
У марах, песнях і снах.
Мае ў ёй кожнае слова
Свой колер, і смак, і пах.
Зліваюцца гукі ў словы
І ў рэчышча роднай мовы,
Як рэкі ў мора, **цякуць**.
І думкі мае плывуць
На хвалях і дзён, і начэй
Да сэрцаў **людскіх** і вачэй.

А. Грачанікаў.

• Назавіце словы, якія рыфмуюцца, і гукі, якімі «перагукваюцца» і якімі адрозніваюцца гэтыя словы.

• Зрабіце гукавы запіс выдзеленых слоў.

Узор: *зліваюцца* — [з’л’івай’уцца].

Адкажыце на пытанні

1. На якія два разрады падзяляюцца гукі беларускай мовы?
2. Чым адрозніваюцца галосныя гукі ад зычных?
3. Назавіце галосныя гукі і літары, якімі яны абазначаюцца на пісьме.

4. Якія бываюць зычныя гукі?
5. Якія зычныя гукі ў беларускай мове заўсёды цвёрдыя?
6. Як абазначаецца мяккасць зычных гукаў на пісьме?

29. Выразна прачытайце словы і вызначце, якімі гукамі яны адрозніваюцца. Ахарактарызуйце іх і назавіце літары, якімі гэтыя гукі абазначаюцца.

Гара, нара, пара; сам, сум, сом; група, груша, Грыша; сена, вена, Лена; ліска, леска, ласка.

• Са словамі адной групы (на выбар) складзіце сказы.

30. Прачытайце тэксты. Растлумачце правапіс выдзеленых слоў.

1. Адзін з відаў **фіялкі**, што расце ў Паўднёвай Амерыцы, носіць назву **віёла** дамейкіна. Дамейку належыць адкрыццё невядомага мінералу, які атрымаў назву ў гонар вучонага — дамейкіт *(«Звязда»)*.

2. У парку адбываўся маладзёжны вечар з **феерверкам**. На галоўных **алеях** гарэлі ліхтарыкі. Шумны натоўп у масках і касцюмах імкнуўся да **атракцыёнаў**, да танцавальнай пляцоўкі, да **стадыёна** *(У. Караткевіч)*.

• У чым асаблівасць вымаўлення выдзеленых слоў?

31. Запішыце словы і сказы пад дыктоўку.

I. Вясёлы, дарожка, замець, зеніт, рэдкі, каляндар, пояс, жэрдка, на лодцы, просьба, ганарышся.

II. 1. Вецер імчыць песню па лагчынах і ўзгорках *(К. Чорны)*. 2. Свяціла яркае сонца, булькала вада ў рэчцы *(І. Чыгрынаў)*. 3. Саксаул амаль не дае ценю *(Я. Сіпакоў)*. 4. Бясконца паўтарае сваю кароткую песеньку сініца *(В. Вольскі)*. 5. Штосьці шэпча таполяў сям'я гаваркая *(М. Лужанін)*. 6. Стаіць на ўзлессі мястэчка пад назвай Старыя Дарогі *(П. Прыходзька)*.

32. Прачытайце тэкст. Вызначце яго стыль, тып і мэтанакіраванасць. Перакажыце тэкст ад трэцяй асобы. Як бы вы адказалі на апошняе пытанне тэксту?

Думкі

Успомніў старую ў аўтобусе на пыльным гасцінцы родных мясцін. Як яна ні з таго ні з сяго развязала чыстую белую хустку і пачала частаваць пасажыраў чырванабокімі яблыкамі.

Яны — нібы кветкі, нібы агеньчыкі засвяцілі. Яна разумее іх прызначэнне: даваць людзям шчасце, народжанае з працы.

А можа, радасць яе прасцейшая? Скажам, доўга ішла полем, вельмі стамілася і ўжо нават не верыла, што аўтобус той будзе, што ён спыніцца і возьме яе. А ён спыніўся і ўзяў!

Не, не ў гэтым прычына яе дабраты.

А ў чым жа — у натуры, у разуменні жыцця — у чым?

Чаму гэта не проста ўспамінаецца, а хвалюе? *(Паводле Я. Брыля)*.

• Чаму аўтар выкарыстаў розныя па інтанацыі і мэце выказвання сказы?

33. Прачытайце тэкст. Спішыце, устаўляючы прапушчаныя літары ў запазычаных словах. У чым асаблівасць вымаўлення і напісання падобных слоў?

Адборачны конкурс праходзіў на сцэне Беларускай дзяржаўнай філармоніі. Хваляваліся ўсе: і маладыя праф..сійныя артысты, і самадзейныя танцоры, і кіраўнікі будучага ансамбля. Ствараўся новы праф..сійны кал..ктыў, р..пертуар якога будзе складацца на аснове танцавальнага фальклору Беларусі.

Многія жадалі працаваць у новым кал..ктыве. Конкурс праходзіў у два туры.

Праз дзень ужо ўсе ведалі: пры Беларускай дзяржаўнай філармоніі створаны праф..сійны фальклорна-хар..аграфічны ансамбль «Харошкі», які радуе нас ужо больш за 30 гадоў *(«Бярозка»)*.

• Растлумачце знакі прыпынку ў другім сказе.

• Раскажыце пра вядомы вам танцавальны або песенны калектыў (ансамбль, хор, гурт).

§ 6. Слова. Яго лексічнае значэнне. Марфемная будова слова. Асноўныя спосабы словаўтварэння

34. Прачытайце тэксты і скажыце, пра якое асноўнае прызначэнне слова ў мове гаворыцца ў першым тэксце і пра якую ролю слова ў мове гаворыць паэт.

1. Кожны прадмет, усякая з’ява, усё жывое і нежывое на зямлі ды ў свеце мае сваю, адметную назву. Вольныя птахі і звяры ў дрымучых нетрах, чыстыя зоры і пакручастыя рэкі, дрэвы і кветкі, горы і акіяны.

Свой непаўторны назоў ёсць у адмысловых* рэчаў, створаных рукамі ды розумам чалавека. У дарог, па якіх ходзіць, у машын, на якіх ездзіць. І сам ён, чалавек, нясе праз жыццё імя, дадзенае яму бацькамі *(«Раніца»)*.

не́тры

2. Раптам прыходзіць думка,
Думка шукае слова.
Слова спяшаецца — знае:
Трэба яму несці думку *(М. Дукса)*.

35. Прачытайце тэкст і вызначце яго асноўную думку. Каму адрасаваны гэты тэкст і з якой мэтай?

Ці знаёмы мы з царствам раслін вакол нас? Ці ведаем беларускія назвы навакольнай флоры?

Шэрагу раслін у беларускай мове ўласцівы два найменні: *адуванчык — дзьмухавец, падарожнік — трыпутнік, зверабой — святаяннік*[ф]*, казялец — люцік, аер — плюшнік, васілёк — валошка, чыстацел — падтыннік, стакротка — маргарытка...*

Назвы-сінонімы, утвораныя народам на падставе жыццёвага вопыту і штодзённых назіранняў за жывой прыродай, не толькі падкрэсліваюць спецыфічныя асаблівасці той ці іншай расліны, але і значна ўзбагачаюць слоўнікавы арсенал роднай мовы. Найменні беларускай флоры — неад'емная частка нашага лексічнага багацця *(Т. Стахейка)*.

• Якія словы называюцца сінонімамі?

• У якіх сінанімічных парах абедзве назвы з'яўляюцца агульнаўжывальнымі, а ў якіх адна назва агульнаўжывальная, а другая дыялектная?

36. Спішыце сказы. Падкрэсліце ў іх словы з пераносным лексічным значэннем. Назавіце прамыя лексічныя значэнні гэтых слоў (пры неабходнасці выкарыстайце тлумачальны слоўнік).

1. Нанізала раніца росы на танюткія стрэлы травы *(Я. Колас)*. 2. На вуліцы каля клёнаў Алёша з Кацяй назбіралі лісця, і цяпер у іхніх руках восеньскім золатам гарэлі букеты *(М. Парахневіч)*. 3. Бярозка ў люстры возера любуецца сваёй зялёнаю каронаю, распушчанай касой *(А. Александровіч)*.

• Паспрабуйце выказаць думку кожнага сказа без ужывання слоў з пераносным значэннем. У якім сказе прыродная з'ява адлюстроўваецца вобразна і маляўніча, а ў якім толькі паведамляецца пра яе? З якой мэтай выкарыстоўваюцца ў мове словы з пераносным значэннем?

Узор. *Як снег, кіпеў вішнёвы сад* (Р. Барадулін). — *Вішнёвы сад цвіў так, што быў падобны на белы снег.*

37. Прачытайце і вызначце сэнс вершаваных радкоў. Выпішыце словы-антонімы. Якія з іх з'яўляюцца антонімамі з прамым лексічным значэннем, а якія — з пераносным? Падбярыце антонімы да выдзеленых слоў.

На свеце, кажуць, так заўжды было:
Нянавісць тайна павуціну ткала,
Але дабро перамагала зло,
І **праўда** перамогу святкавала.
Змрок адступаў, прыходзіла святло,
З-за **чорнай** хмары сонца выплывала.

У. Папковіч.

38. Прачытайце і вызначце стыль тэксту. Спішыце і падкрэсліце словы, якія паўтараюцца ў тэксце. Ці можна лічыць паўтарэнне гэтых слоў памылкай? Як вы думаеце, з якой мэтай аўтар ужывае адны і тыя ж словы?

О, гэта пружанская зямля, што ўся звініць песнямі, дзе іх болей, чым жаўранкаў у сінім небе над пружанскай раллёй! Спяваюць сінія роўныя лясы, спяваюць салаўі ў альховых зарасцях, спяваюць у залатым вячэрнім сонцы пчолы, спяваюць лянотныя рэкі і сама зямля. Што здзіўляцца, што нарадзіўся тут хлопчык, якому суджана было стаць гонарам нашай музычнай культуры, энтузіястам і мужным абаронцам беларускай песні. Вартавым пры яе скарбніцы стаў Рыгор Раманавіч Шырма.

Усё жыццё сваё ён паклаў на тое, каб жыла, каб пераможна звінела песня наша. Усё жыццё. Кожнае імгненне ягонае *(Паводле У. Караткевіча)*.

• Якія словы, што паўтараюцца ў тэксце, маюць адну і тую ж граматычную форму, а якія — розныя граматычныя формы?

• Якая частка слова ўтварае розныя граматычныя формы?

• Дакажыце, што *спяваюць* і *спеўны*, *жыла* і *жыццё* — розныя словы.

энтузія́ст

39. Прачытайце і вызначце стыль тэксту. Каму ён адрасуецца і з якой мэтай?

Жывая душа мовы

Беларуская мова вельмі мілагучная. І толькі той ёю добра валодае, хто адчувае музыку слоў, яе жывую душу.

Возьмем хоць бы гук ***дз***, які перадаецца дзвюма літарамі. Напрыклад, слова *дзень* нагадвае гучанне нацятай струны. І наша вуха ўжо ўлавіла і звон сонечнай цішыні летняга дня, і прастору чыстага высокага неба, і палёт пчалы: *дз, дз, дзень*.

— Дзіва! — скажаце вы. І сапраўды дзіва! У самім слове — дзіва. Жывое слова мілагучнасці, дзіва музыкі. А возьмем кветку дзьмухавец. Чаму ў яе такое імя, здагадацца, вядома, няцяжка. Але ці звярнулі вы ўвагу на вымаўленне гэтага слова? Дзякуючы мяккаму знаку слова памякчэла, палагаднела. А паспрабуйце вымавіць *дзмухавец*. Слова ўжо не спявае. Паспрабуйце дзмухнуць, не дзьмухаецца. І гэта толькі адна з многіх асаблівасцей нашай мовы, якія робяць яе надзвычай мілагучнай *(Паводле В. Віткі)*.

• Пра якую асаблівасць гука [дз’] гаворыцца ў тэксце? Зачытайце гэтыя радкі. Да якога тыпу маўлення іх можна аднесці?

40. Растлумачце значэнне слоў кожнага рада. Разбярыце іх па саставе.

Лес, лясок, лясны, ляснік, леснікові, лесніцоўка, узлесак;

сад, садок, садовы, садзіць, пасадзіць, пасадка, перасадзіць;

белы, бель, белізна, бялюткі, бялець, бяліць, пабяліць.

• З якіх значымых частак могуць складацца словы?

• Чаму гэтыя часткі называюцца значымымі? Дакажыце гэта на прыкладзе слоў аднаго рада.

• З трыма словамі аднаго рада (на выбар) складзіце і запішыце развітыя сказы.

41. Выпішыце аднакаранёвыя словы і вызначце спосаб іх утварэння. Пры вызначэнні спосабу ўтварэння пастаўце словы ў пачатковую форму.

Узор: *буслян̂я* ← *бусел*.

1. Ёсць добрае буслінае каханне.
Буслянка — гэта школа выхавання:
Як жыць, дружыць
І ў вырай адлятаць...
І нам з буслоў не сорам прыклад браць.

П. Панчанка.

2. А ўжо звіняць-гамоняць сенакосы —
На тое сенакосная пара *(С. Басуматрава)*.

3. Сышоў, як кажуць, з поля плуг,
Час касавіцы надышоў,
Прыйшлі на луг браты... *(І. Жуковіч)*.

• Якімі спосабамі ўтвараюцца словы?

• Чаму ў сказе пад лічбай 3 паэт выкарыстаў аднакаранёвыя словы з рознымі прыстаўкамі? Чаму ў першых двух словах пасля прыстаўкі пішацца літара ***ы***, а ў трэцім — ***й***?

42. Прачытайце. Дакажыце, што гэта тэкст навуковага стылю. На колькі лагічных частак яго можна падзяліць? Абгрунтуйце сваю думку.

Змены ў мове, у яе нормах хоць і неўпрыкмет, але адбываюцца ўвесь час. Так, хутка ўвайшло ў шырокі ўжытак слова *радовішча* (прыроднае скопішча карысных выкапняў, залежы, паклады).

Каб слова магло быць прынята ў літаратурную мову, яно павінна грунтавацца на правілах беларускага словаўтварэння, дакладна перадаваць неабходнае значэнне і «адпавядаць духу мовы» *(Я. Колас)*. Такое, напрыклад, слова *адорвень* (адарваная парода рознага ўзросту, прынесеная ледавіком). Гэта слова выклікана да жыцця патрэбамі навуковага выкладу.

Назоўнік *адорвень* стаў у шэраг іншых навуковых тэрмінаў: *выкапень, апоўзень*, таму ў ім не адчуваецца адценне навізны, слова ўспрымаецца як спрадвечнае *(А. Каўрус)*.

• Якім патрабаванням павінна адпавядаць слова, якое ўваходзіць у літаратурную мову?

• Сцісла перакажыце змест тэксту.

43. Спішыце, раскрываючы дужкі. Выкарыстайце тое слова і ў той форме, якая адпавядае сэнсу сказа. Растлумачце свой выбар.

1. Вырастаюць, што ні месяц *(дом, домік)* — аграмадзіны цэлыя. 2. Ціхія[л] вулкі ўсё яшчэ чакалі таго часу, калі на месцы аджыўшых свой век драўляных *(дом, домік)* пачнуць узвышацца шматпавярховыя *(дом, домік)*. 3. *(Гліняны, гліністы)* свісцёлкі нясуць два ганчары. 4. Сярод зімы *(снегавы, снежны, сняжысты)*, сярод вясны *(ветраны, ветравы, вятрысты)* я вырасла, каб сэрцам адчуць цяпло зямлі.

МАРФАЛОГІЯ І АРФАГРАФІЯ

§ 7. Самастойныя і службовыя часціны мовы

44. Азнаёмцеся з табліцай часцін мовы на форзацы.

Адкажыце на пытанні

1. Колькі часцін мовы ў беларускай мове?
2. На якія групы яны падзяляюцца?
3. Якія часціны мовы самастойныя, а якія службовыя?

45. Прачытайце тэкст і вызначце яго асноўную думку. Каму ён адрасуецца і з якой мэтай?

Кніга — гэта заўсёды роздум. Яна абавязкова змушае думаць.

Дружба з кнігаю — занятак вельмі інтымны. Яна патрабуе ўсяго чытача — і яго думак, і яго настрою, і яго роздуму, і яго суперажывання, і яго эмоцый. Часам — слёз. А часам — і смеху *(Я. Сіпакоў)*.

• Прыкладаў якіх часцін мовы няма ў тэксце гэтага практыкавання?

Марфалогія — асобны раздзел навукі аб мове, у якім словы вывучаюцца як часціны мовы.

Часціны мовы — гэта такія разрады слоў, якія характарызуюцца пэўнымі агульнымі лексічнымі значэннямі, марфалагічнымі прыметамі і сінтаксічнымі ролямі.

46. Прачытайце і вызначце стыль тэксту.

Усе часціны мовы падзяляюцца на самастойныя і службовыя.

Да самастойных часцін мовы адносяцца словы, якія называюць прадметы, дзеянні, прыметы, колькасць ці ўказваюць на іх, напрыклад: *вясна, чалавек, рабіць, чытаць, вясёлы, весела, пяць, ён, такі* і інш. З самастойных слоў складаюцца словазлучэнні і сказы. Да самастойных слоў можна паставіць пытанне. У сказе яны з'яўляюцца членамі сказа.

Службовыя часціны мовы ўключаюць словы, якія не называюць ні прадметаў, ні прымет, ні дзеянняў і не ўказваюць на іх, а толькі выражаюць розныя адносіны паміж імі. Яны «абслугоўваюць» самастойныя словы, дапамагаюць ім спалучацца адно з другім у словазлучэннях і сказах: *ісці* ***ў*** *школу; бацька* ***і*** *сын; Мы вучымся* ***ў*** *шостым класе*. Да службовых слоў і выклічніка нельга паставіць пытанне, і яны не з'яўляюцца членамі сказа.

• Што новага вы даведаліся пра самастойныя і службовыя часціны мовы?

47. Складзіце з прыведзеных слоў сказы і запішыце іх у такім парадку, каб атрымаўся тэкст. Да якога тыпу маўлення можна яго аднесці?

Ёсць, сяло, Моталь, вялікае, і, прыгожае, Палессі, на.

Праславілі, прыгожымі, майстрыхі, мясцовыя, ручнікамі, сяло.

Больш, па, канцах, выразны, узор.

Карункамі, завяршаюцца, ручнікі.

Срабрыста-белае, выткана, ручніка, поле, «у ёлачку».

Яно, чырвонымі, перабіваецца, удоўж, палоскамі, і, упоперак.

Кожны, мае, элемент, узору, назву: «кветкі», «зубры», «ліст», «сякач», «жучкі», «крыж» *(Паводле Я. Сахуты)*.

• Вызначце, словы якіх часцін мовы ёсць у запісаным тэксце.

48. Спішыце, устаўляючы прапушчаныя літары. Вызначце 1—2 прыклады кожнай самастойнай часціны мовы.

О Беларусь, мая калыска,
Жыццё маё, прытулак мой!
З гар..чаю любо..ю ні..ка
Схіляюся перад табой.
Зямны паклон табе, Ра..іма,
Тваім п..лям, тваім л..сам,
Тваім гасцінцам і шляхам!

П. Глебка.

• Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку ў апошнім сказе.

НАЗОЎНІК

§ 8. Назоўнік як часціна мовы: агульнае значэнне, марфалагічныя прыметы, сінтаксічная роля. Пачатковая форма

49. Прачытайце тэкст і вызначце яго тэму. Якія словы з тэксту могуць быць яго загалоўкам? Каму і з якой мэтай ён адрасаваны?

Што такое жыццё? Дзеля чаго даецца яно чалавеку?

Узыходзіць і заходзіць сонца... Святло — цемра, дзень — ноч...

За адным пакаленнем людзей ідзе яшчэ і яшчэ пакаленне. Што значым усе мы ў гэтым няспынным і вечным кругазвароце? У чым сэнс чалавечага існавання, жыцця?.. Што ведаем мы пра нашых бацькоў, дзядоў, прадзедаў, свой род, сваіх продкаў, пра іх жыццё-быццё, іхнія думкі і мары, клопат і дбанне*?.. *(Паводле Б. Сачанкі)*.

• Назавіце словы, якія абазначаюць прадметы і адказваюць на пытанні х т о? ш т о? Да якой часціны мовы яны адносяцца?

• Якое асноўнае прызначэнне назоўнікаў у мове?

• Раскажыце пра свой род, сваіх бацькоў, дзядоў і прадзедаў.

Назоўнік — гэта часціна мовы, якая абазначае прадмет і адказвае на пытанні х т о? ш т о?: *чалавек, сталяр, дом, радасць, канчатак, сонца* і інш.

Агульнае граматычнае значэнне назоўніка — гэта значэнне прадмета. Прадметам у марфалогіі называецца не толькі канкрэтны прадмет, рэч, расліна, з'ява і г. д., але і любая жывая істота, гэта значыць усё тое, пра што можна спытаць **хто гэта?** або **што гэта?**: *Янка, Беларусь, любоў, свабода, боль, вецер, шпак* і інш.

Назоўнікі адносяцца да аднаго з трох родаў — мужчынскага, жаночага ці ніякага, змяняюцца па ліках і склонах.

Пачатковай формай назоўніка з'яўляецца форма назоўнага склону адзіночнага ліку.

Назоўнікі могуць выконваць ролю любога члена сказа: Беларусь — мая Радзіма. Спевы птушак чуваць у гаі. Васько ўбачыў лісіцу.

Назоўнікі могуць спалучацца з прыметнікамі і іншымі назоўнікамі ва ўскосных склонах. У выніку ўтвараюцца словазлучэнні з назоўнікамі ў ролі галоўнага слова: *рабінавая гронка*, *песня салаўя*.

50. Прачытайце і вызначце асноўную думку верша Г. Бураўкіна.

Люблю свой **край**,
зялёны і спакойны.
Сіваваронкі дрэмлюць на слупах.
Над хатамі —
вясёлыя шпакоўні,
А ў **хатах** аржанога хлеба пах.

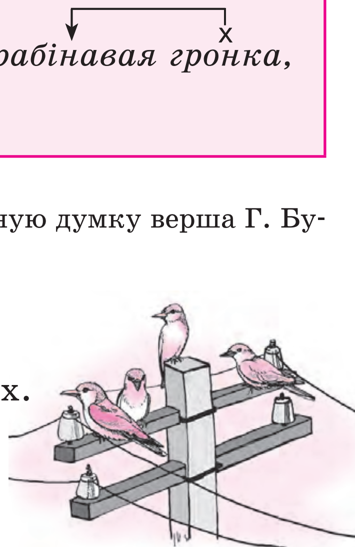

Усё вакол знаёмае да болю:
Збягаюць незабудкі да вады,

Сядае важна бусел на таполю,
Ад ластавак абвіслі правады...

За ноч сплывае сонца за жытное,
Свой невад туманы павалаклі...
Святое, не прыдуманае, тое,
Чаго не знойдзеш на чужой зямлі...

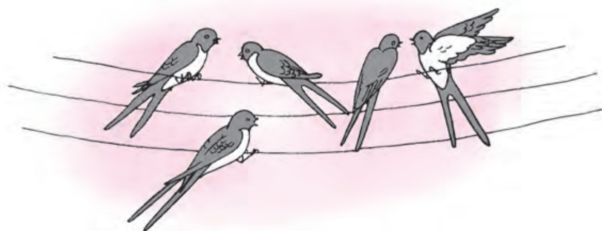

• Выпішыце назоўнікі ў два слупкі: а) якія адказваюць на пытанне х т о?; б) якія адказваюць на пытанне ш т о?

• Якімі членамі сказа з'яўляюцца выдзеленыя назоўнікі?

51. Прачытайце і вызначце, да якіх часцін мовы адносяцца выдзеленыя словы. Назавіце сярод іх назоўнікі, якія абазначаюць прымету як прадмет. Вызначце марфалагічныя прыметы гэтых назоўнікаў.

х т о? ш т о?

я к і? ч ы й?

ш т о р а б і ц ь? ш т о з р а б і ц ь?

1. Пшаніца **спее**, пад сонцам яна як вылітая з медзі *(П. Пестрак)*. 2. Між **спелага** жыта **сінее** валошка *(Я. Колас)*. 3. Будзіць промень знямелую **сінь** *(Т. Мельчанка)*. 4. Лён **сіні** ў палях да пляча, **сінеча** ў азёрах і рэках, і вечна — у дзявочых вачах *(М. Калачынскі)*. 5. Зноў зіма паслала снежныя кілімы, зажурыла **беллю** паплавы, лугі *(П. Трус)*. 6. На ўсходзе ўжо пачынала **бялець** неба *(У. Дамашэвіч)*.

• Вызначце марфалагічныя прыметы выдзеленых слоў.

52. Прачытайце выразна сказы. Скажыце, у якіх сказах выдзеленыя назоўнікі з'яўляюцца звароткам, а ў якіх — дзейнікам. Якую склонавую форму маюць назоўнікі, што выступаюць у ролі зваротка?

1. Квітней, **жыццё**, на ўсёй зямлі, як першы летні дзень *(Э. Агняцвет)*.

2. Праслаўім, **сябры**, перамогу, якую здабыў наш народ *(З. Бядуля)*.

3. **Сонца!** Красуй над зямлёю, самай у свеце прыгожаю *(А. Астрэйка)*.

1. Амаль усё яго **жыццё** звязана з лесам *(І. Шамякін)*.

2. **Сябры** прарочылі Петрусю вялікую будучыню *(І. Навуменка)*.

3. **Сонца** нясмела і ленавата ўставала з-за лесу *(Я. Брыль)*.

• Як вымаўляецца зваротак у сказе і якімі знакамі прыпынку ён выдзяляецца?

53. Складзіце і запішыце сказы, каб наступныя словы ў адным з іх былі звароткам, а ў другім — дзейнікам.

Вецер, мама, Беларусь.

§ 9. Агульныя і ўласныя назоўнікі. Правапіс уласных назваў. Адушаўлёныя і неадушаўлёныя назоўнікі

54. Прачытайце тэкст і зрабіце вывад, што абазначаюць агульныя і ўласныя назоўнікі.

На Беларусі каля 21 000 рэк. Ёсць рэкі вялікія і малыя, шырокія і вузкія, глыбокія і мелкія, суднаходныя і несуднаходныя, хуткаплынныя і спакойныя, з рознымі відамі рыб і раслін і г. д. Але ўсе яны з'яўляюцца прыроднымі вадаёмамі, што пастаянна цякуць па пракладзеных вадой рэчышчах ад вытоку ўніз да вусця. Таму пра кожную з іх можна

сказаць, што гэта рака. Значыць, слова *рака* — гэта агульная назва тысяч розных рэк.

Калі ж неабходна сказаць пра якую-небудзь асобную раку, то ў такім разе ёй даецца асобная назва, напрыклад: Дняпро, Прыпяць, Нёман, Вілія, Бярэзіна, Сож, Ясельда. Кожная з такіх назваў з'яўляецца ўласнай назвай асобнай ракі. З яе дапамогай адна рака вылучаецца з мноства іншых рэк.

- Якія іншыя ўласныя назоўнікі вы можаце назваць?

Агульныя назоўнікі — гэта назвы аднародных прадметаў, з'яў, паняццяў: *горад, месяц, дождж, чалавек, механік, кніга, тэатр*.

Уласныя назоўнікі — гэта імёны і прозвішчы людзей, клічкі жывёл, назвы гарадоў, вёсак, рэк, фабрык, калгасаў, часопісаў, літаратурных твораў і інш.: *Міхась, Каліноўскі, Мінск, Талашоўка, Піна, фабрыка «Спартак», часопіс «Вясёлка», аповесць «На прасторах жыцця»*.

Уласныя назоўнікі пішуцца з вялікай літары. Пры гэтым назвы заводаў, фабрык, калгасаў, газет, літаратурных твораў, кніг, кінафільмаў, параходаў і іншыя бяруцца ў двукоссе.

Заўвага. Калі ў назве ёсць слова *імя*, то яна ў двукоссе не бярэцца: *калгас імя Заслонава, станцыя імя Вавілава*.

55. Прачытайце і вызначце стыль тэксту. Выпішыце асобнымі групамі 10 агульных назоўнікаў і ўсе ўласныя назоўнікі. Скажыце, што абазначаюць уласныя назоўнікі.

Нацыянальны музей гісторыі і культуры Беларусі ў Мінску быў адкрыты ў 1957 годзе замест музея, знішчанага ў перыяд Вялікай Айчыннай вайны. Храналагічны дыяпазон экспанатаў вельмі характэрны: ад ручнога рубіла да касмічнага карабля.

Гэта скафандр слаўнага сына беларускага народа лётчыка-касманаўта Пятра Клімука. У снежні 1973 года ён здзейсніў свой першы зорны палёт на караблі «Саюз-13». Экспазіцыі расказваюць пра гісторыю беларускага народа, яго багатую культуру, гераічнае мінулае, сённяшні дзень рэспублікі *(«Раніца»)*.

У якасці ўласных назваў могуць выступаць не толькі асобныя словы, але і словазлучэнні: *Нацыянальная бібліятэка Беларусі, Дзяржаўны музей Рэспублікі Беларусь, Белавежская пушча*. У сказе такія назвы з'яўляюцца адным членам сказа.

56. Спішыце сказы і падкрэсліце ўласныя назоўнікі. Што яны абазначаюць і чаму некаторыя з іх узяты ў двукоссе?

1. Пакуль сонца не згасне, Беларусь не загіне, будзе жыць Беларусь! *(П. Панчанка)*. 2. На ледаколе «Сібіракоў» Ота Шміт упершыню за адну навігацыю прайшоў з Архангельска ў Ціхі акіян *(Я. Пархута)*. 3. Янка Купала напісаў у Ляўках вершы «Алеся», «Хлопчык і лётчык» *(«Звязда»)*. 4. З-за рэчкі ціснуцца каровы. Ідзе паперадзе Красуля, за ёю Лысая, Рагуля... А збоку чмыша бык Мікіта... *(Я. Колас)*.

57. Прачытайце ўрывак з верша П. Броўкі і растлумачце правапіс уласных назоўнікаў.

Радзíма Бáцькаўшчына

Мая Айчына —
Поле, нівы,
Над Нёманам зялёны гай,
Прыгожы Брэст і Мінск шумлівы —
Уся Беларусь ад краю ў край.

• Растлумачце значэнне слова *Айчына*. Уласны ці агульны гэта назоўнік? Якой уласнай назвай можна замяніць слова *Айчына*?

58. Прачытайце тэкст і назавіце ўласныя назоўнікі.

Зоя Уладзіміраўна Васілец — ветэран вайны і працы. Вучні запрасілі яе на збор, прысвечаны Дню вызвалення Беларусі ад нямецка-фашысцкіх захопнікаў.

Напярэдадні пазванілі са школы, нагадалі:

— Так, значыць, у суботу. У дзве гадзіны. Не забудзеце?

— Што вы! — адказала Зоя Уладзіміраўна. — Прыйду. Абавязкова.

Яна збіралася расказаць вучням пра іх раеснікаў, юных франтавікоў, партызанаў. Сама яна была байцом партызанскага атрада імя Сільніцкага *(«Бярозка»)*.

• Калі б вам даручылі напярэдадні патэлефанаваць Зоі Уладзіміраўне, пра што і як вы б з ёй гаварылі?

59. Разгледзьце малюнак і скажыце, якая пара года на ім адлюстравана. Назавіце ўсё, што вы на ім бачыце.

Запішыце іх назвы і скажыце, якія назоўнікі адказваюць на пытанне х т о?, а якія — на пытанне ш т о? Як называюцца адны і другія?

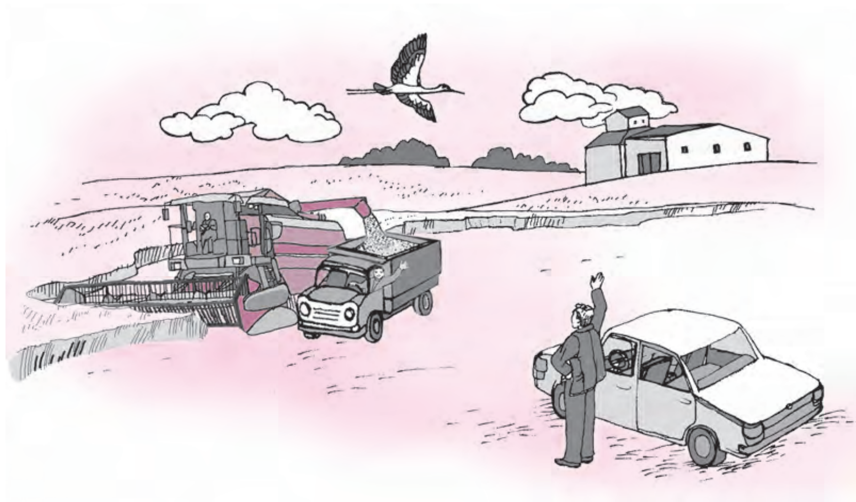

Усе назоўнікі падзяляюцца на адушаўлёныя і неадушаўлёныя.

Назоўнікі, якія абазначаюць людзей, звяроў, птушак, а таксама іншых жывых істот і адказваюць на пытанне **хто?**, адносяцца да адушаўлёных: *сястра, аграном, вожык, дзяцел, пчала, мурашка*.

Назоўнікі, якія абазначаюць з'явы прыроды, расліны, розныя прылады, пачуцці, а таксама іншыя нежывыя прадметы і адказваюць на пытанне **што?**, адносяцца да неадушаўлёных: *снег, вярба, каса, тэлевізар, футбол, смеласць, смех*.

Заўвага. Да адушаўлёных назоўнікаў адносяцца назвы фантастычных і міфалагічных істот *(лясун, чорт)*, дзіцячых лялек, цацак *(заяц, козлік)*, шахматных фігур *(слон, кароль)*.

Не адносяцца да адушаўлёных назоўнікаў назвы раслін *(васілёк, лілія)* і назвы са значэннем сукупнасці *(народ, натоўп, рой, табун)*.

60. Прачытайце. Спішыце, устаўляючы прапушчаныя літары. Падкрэсліце адушаўлёныя назоўнікі.

«Ніхто не забыты і нішто не забыта!» — словы гэтыя гучаць як клятва. Таму н..стомна ідуць па месцах былых баёў ч..рвоныя следапыты. Яны запісваюць ра..казы сведкаў, а..шукваюць дакументы, в..дуць гутаркі з вет..ранамі вайны. Свой абавязак бачаць у тым, каб в..рнуць імёны н..вядомым салдатам.

Ч..рвоныя следапыты ўстанавілі больш за 20 тысяч раней нев..домых імён воінаў, партызан і падпольшчыкаў, якія загінулі ў гады Вялікай Айчыннай вайны *(«Раніца»)*.

- Каго абазначаюць адушаўлёныя назоўнікі ў тэксце?

Адушаўлёныя назоўнікі, якія абазначаюць асоб, называюцца асабовымі. Да іх адносяцца назвы асоб:

- па сацыяльнай і нацыянальнай прыналежнасці; *бядняк, селянін, камерсант, беларус, літовец*;
- па роду дзейнасці, прафесіі: *доктар, дэпутат, трактарыст, студэнт, сталяр*;
- па роднасці, сваяцтву: *дзядзька, брат, сястра*;
- па розных якасцях: *балагур, весялун, маўчун, хітрун*.

61. Выпішыце асобнымі групамі назоўнікі, якія абазначаюць асоб:

а) па роду дзейнасці, прафесіі;
б) па нацыянальнай прыналежнасці;
в) па месцы жыхарства;
г) па якасцях характару.

Армянка, багацей, брат, вясковец, геолаг, грузін, дзівак, дзядзька, дзяўчына, дружбак, жартаўнік, індыянка, калгаснік, кітаец, лыжнік, марак, мастачка, палачанін, паляшук, паляк, патрыёт, паэт, пенсіянер, пляменнік, рабочы, сваяк, селянін, сібірак, скаўт, смяльчак, спявак, чыгуначнік, юнак.

62. Спішыце, устаўляючы прапушчаныя літары. Падкрэсліце адушаўлёныя назоўнікі.

1. Як маленькую сяброўку, ляльку любіць Кацця: то ра..чэша ёй галоўку, то памые плацце *(А. Александровіч)*. 2. У парку гр..меў аркестр, ля атракц..-наў стаялі гаманлівыя натоўпы *(Т. Хадкевіч)*. 3. За астачай мёду ў кветках прыл..цеў пчаліны рой

(А. Александровіч). 4. Самадзейныя артысты лёгка і прыгожа танцавалі «Юрачку». 5. Міхась аддаў каня за дзве пешкі і перайшоў у атаку. 6. Чорны плюшавы мішка с..дзеў на тумбачцы *(Я. Брыль)*.

§ 10. Назоўнікі канкрэтныя і абстрактныя

63. Прачытайце і вызначце асноўную думку тэксту. Які загаловак вы далі б вершу? Выпішыце асобнымі слупкамі:

а) назоўнікі, якія спалучаюцца са словамі *два, тры* і г. д.;

б) назоўнікі, якія не спалучаюцца са словамі *два, тры* і г. д.

І ніколі душа
не натолена:
То смяецца,
То плача тугой…
Запалонілі песні з-пад Століна,
Разліліся,
Як рэкі вясной.

Што ні песня —
то ластаўка з выраю,
То жытоў перашэпт у цішы,
Галасістая,
цёплая,
шчырая —
Светлы смутак і радасць душы.

Беларуская песня чароўная,
Без цябе б я душой не дайшоў
Да рачулкі,
Што шчасцем няпоўная,
І да сэрцаў тваіх спевакоў.

В. Хайратовіч.

• Ці можна на малюнку адлюстраваць тое, што называецца словамі *радасць, смутак, туга, шчасце*?

64. Разгледзьце табліцу і скажыце, на якія дзве групы падзяляюцца агульныя назоўнікі. Якія назоўнікі адносяцца да канкрэтных, а якія — да абстрактных?

Агульныя назоўнікі падзяляюцца на	
канкрэтныя — гэта назвы • прадметаў і жывых істот, якія існуюць у рэальнасці: *дом, вучань, дзяцел*; • з'яў прыроды: *бура, гром, паводка*; • грамадскіх падзей: *рэвалюцыя, бунт*; • дзеянняў: *падказка, адказ, занятак*; • часавых паняццяў: *дзень, гадзіна, перыяд*	**абстрактныя** — гэта назвы • разумовых паняццяў: *мысленне, задавальненне*; • фізічных і псіхічных адчуванняў: *голад, стома, гонар*; • якасцей, уласцівасцей: *смеласць, вынослівасць*; • стану, дзеянняў: *санлівасць, касьба*
Адметныя марфалагічныя прыметы	
• змяняюцца па ліках: *сын — сыны, аловак — алоўкі, адказ — адказы*; • спалучаюцца са словамі *два, тры* і г. д.: *два алоўкі, тры сыны.*	• звычайна маюць толькі форму адзіночнага ліку: *сум, каханне, дабро*; • не спалучаюцца са словамі *два, тры*, але могуць спалучацца са словамі *многа, мала*: *многа гонару, смеху*

65. Прачытайце верш. Вызначце яго тэму і асноўную думку. Выпішыце ў адзін слупок пяць канкрэтных назоўнікаў, а ў другі — усе абстрактныя. Растлумачце свой выбар.

Чароўны ты, мой край, любой парою:
Ласкавым летам, сцюжнаю зімой,
Палоніш казачнай сваёй красою
І сэрца поўніш светлаю журбой.

Мне хочацца прайсці па сцежках росных,
Па беразе пясчаным — басанож,
І слухаць, слухаць, як гамоняць сосны,
Калі начуе ў іхніх кронах дождж.

Праводзіць ластавак у край далёкі
І з нецярпеннем зноўку іх чакаць,
І адшукаць сваю на небе зорку,
І сэрца краю роднаму аддаць.

С. Каробкіна.

натані́ць
атракцыён
дыяпазо́н

66. Спішыце, устаўляючы прапушчаныя літары. Падкрэсліце назоўнікі і зверху канкрэтныя пазначце літарай ***к***, абстрактныя — літарай ***а***.

Яшчэ ў сівую даўніну высока ц..ніліся мір, спакой, стваральная праца. А для гэтага трэба было ладзіць добрыя адносіны з с..седзямі.

Пам..ркоўнасць — адметная рыса беларускага народа. Яна ўключае такія якасці ў характары і ў паводзінах, як сп..койны вытрыманы нораў, добрыя адносіны да с..седзяў. А з другога боку — пачуццё асабістай годнасці, любоў да сваёй з..млі, н..навісць да ворагаў, гато..насць з самаадданасцю, а, калі трэба, і з самаахвярнасцю бараніць родныя м..сціны *(«Беларусь»)*.

§ 11. Назоўнікі зборныя і рэчыўныя

67. Прачытайце словы кожнага слупка і скажыце, якія з іх паказваюць: а) на колькасць прадметаў, асоб і г. д.; б) на сукупнасць аднародных прадметаў, асоб як на адно цэлае; в) на рэчыва.

ліст	вучань	птушка	золата
лісты	вучні	птушкі	мёд
лісце, лістота	вучнёўства	птаства	шоўк

Адкажыце на пытанні

1. Словы якога радка паказваюць на адзінкавасць прадметаў, асоб і г. д.?
2. У форме якога ліку ўжыты назоўнікі, якія абазначаюць сукупнасць аднародных прадметаў як адно цэлае?
3. Якія назоўнікі спалучаюцца са словамі *два, тры* і г. д., а якія не спалучаюцца?

68. Разгледзьце табліцу і скажыце, якія назоўнікі называюцца зборнымі, а якія — рэчыўнымі. Чым яны адрозніваюцца паміж сабой?

Назоўнікі

Зборныя	Рэчыўныя
Абазначаюць сукупнасць прадметаў як адно непадзельнае цэлае: • людзей: *дзетвара, студэнцтва, чалавецтва, люд*; • жывых істот: *птаства, вараннё, звяр'ё*; • аднародных прадметаў: *каменне, лісце, хвойнік, вуголле*	Абазначаюць аднародныя па сваім саставе: • розныя матэрыялы: *цэмент, асфальт*; • сельскагаспадарчыя культуры: *авёс, жыта, бульба*; • прадукты харчавання: *хлеб, малако*; • металы, мінералы: *золата, жалеза, вугаль;* • хімічныя элементы: *азот, аміяк*; • лекі: *аспірын, валідол*; • тканіны: *паркаль, шоўк*

Адметныя марфалагічныя прыметы	
• не спалучаюцца са словамі *два, тры* і г. д.; • маюць толькі форму адз. л.: *моладзь, мэбля, чарот, пер'е*	• могуць дзяліцца, але часткі захоўваюць прыметы цэлага: *кропля вады, метр шоўку*; • маюць або толькі форму адз. л., або толькі мн. л.: *бастон, чай; духі, крупы*

69. Прачытайце. Вызначце, якія з выдзеленых назоўнікаў паказваюць на колькасць, а якія на сукупнасць прадметаў як адно цэлае. Якія з іх з'яўляюцца зборнымі?

1. Ціха сыплюцца праз пальцы каштанаў звонкія **лісты** *(М. Танк)*. 2. Не ведаю, што **дрэвы** адчуваюць, але дрыжаць **лісцём**, як іх сякуць *(А. Бачыла)*. 3. Гарэлі ў печы добрыя сухія **дровы** *(Ф. Янкоўскі)*. 4. Змарыліся **крылы**, і сціхлі шпакі *(Я. Пушча)*. 5. Нудна махалі **крыллем** над кустом вароны *(К. Чорны)*. 6. Збожжа прагна лавіла ўзнятымі **каласамі** сонечнае **праменне** *(Ц. Гартны)*. 7. Схілілася налітае ядраным **зернем калоссе** *(А. Васілевіч)*. 8. Сонца **промні** зыркія варушыць, **ніткі** залацістыя прадзе[сн] *(П. Панчанка)*.

70. Прачытайце. Выпішыце спачатку рэчыўныя, а пасля зборныя назоўнікі.

1. Чапляючыся крыллем за нізкія хмары, над самым Жыцькавам ляцелі ў вырай журавы *(Я. Сіпакоў)*. 2. Забілі фантаны нафты, падняліся буравыя вышкі на Палессі *(Т. Хадкевіч)*. 3. А сосны сочаць і струменяць густы духмяны пах смалы *(Я. Колас)*. 4. Злятала з прыдарожных бяроз апошняе лісце *(І. Шамякін)*. 5. Паляцяць зноў пчолы з пасек па салодкі сок *(К. Кірэенка)*. 6. У барах, у ельніках, у старых алешніках мы часта бачым стракатых дзятлаў *(«Бярозка»)*.

71. Спішыце і падкрэсліце зборныя назоўнікі. Чым адрозніваюцца яны ад канкрэтных назоўнікаў?

1. Ужо жоўтаю сцяною стаіць спелае жыта, паціху шапаціць калоссе, развітваецца з полем *(П. Галавач)*. 2. Яблыні выпростваюць замлелае пад яблыкамі голле, а яблыкі ружовымі духмянымі сонцамі кладуцца ў скрыні на свежую жытнюю салому *(Я. Брыль)*. 3. А ўвосень зямля аж жаўцела пад дубамі ад жалудоў, пад арэшнікам — ад арэхаў *(Б. Сачанка)*. 4. Прыедзе дзядзька Андрэй дык насыпле дзятве цукерак. Кожнаму — у абедзве рукі *(М. Ракітны)*.

§ 12. Працяжнік паміж дзейнікам і выказнікам, якія выражаны назоўнікамі

72. Спішыце. Падкрэсліце члены сказа і зверху абазначце, якой часцінай мовы яны выражаны. Якімі членамі сказа можа быць назоўнік?

1. Міхась — брыгадзір, а Сяргей — камбайнер *(М. Хведаровіч)*. 2. Гаманіла[л] неба з лугам, гаманіла з лугам сінь *(У. Хадыка)*. 3. Радзіма — маці, чужына — мачаха *(Прымаўка)*. 4. Слёзы радасці сталі ў дзедавых вачах *(К. Чорны)*.

• Паміж якімі членамі сказа стаіць працяжнік у 1-м і 3-м сказах? Назоўнікамі якога склону выражаны дзейнік і выказнік у гэтых сказах?

Калі дзейнік і выказнік выражаны назоўнікамі ў назоўным склоне, то паміж імі ставіцца працяжнік. Калі ў складзе выказніка ёсць слова *гэта*, працяжнік ставіцца перад ім: *Кніга — крыніца ведаў. Кніга — гэта крыніца ведаў.*

73. Спішыце. Пастаўце патрэбныя знакі прыпынку. Падкрэсліце дзейнік і выказнік у першых трох сказах.

1. Зямля маці а праца бацька. 2. Агонь найстрашнейшы злодзей. 3. Зіма гэта ліха а без зімы яшчэ горш. 4. Што хутарок то гаварок што сяльцо то слаўцо. 5. Гультай і лянота сябры: адзін без аднаго жыць не могуць. 6. Дзед рыбак славуты *(З. Бядуля)*. 7. Мір гэта і праца і шчасце і радасць *(М. Гамолка)*.

74. Складзіце са слоў такія сказы, каб у іх дзейнікамі і выказнікамі былі назоўнікі ў форме назоўнага склону і паміж імі ставіўся працяжнік.

1. Бясцэнны, гэта, жыццё, дар.

2. Прырода, кожнага, з, нас, кніга, перад, вачыма, найцікавейшая.

3. Строгі, жыццё, а, настаўнік.

4. Электравоза, Галаўчэні, машыніст, бацька.

5. Перад, сумленнем, злачынства, здрада, самае, страшнае, сваім.

6. Харошы, сказаў, народ, Валерый, дзеці.

7. Восені, апошні, лістапад, месяц.

8. Беларусі, самы, Полацк, горад, старажытны.

9. Цяпер, бурлівы, жыццё, вір.

75. Перабудуйце сказы (змяніце, калі трэба, форму слова ці апусціце якое-небудзь слова або памяняйце словы месцамі) такім чынам, каб дзейнік і выказнік мелі форму назоўнага склону. Запішыце іх і пастаўце, дзе трэба, працяжнік.

1. Мой брат на заводзе за галоўнага інжынера. 2. Настаўнікам у пасёлку Сялец Ягор Хацкевіч. 3. У нашым сяле за магазіншчыцу Ганна Русак. 4. Мікола Маеўскі працуе брыгадзірам паляводчай брыгады.

76. Выпішыце сказы, у якіх неабходна паставіць працяжнік.

1. Мір гэта і праца, і шчасце, і радасць. 2. Гордасцю і славай зямлі нашай з'яўляюцца людзі. 3. Дзед Юрка быў рыбак. 4. Кажуць, вочы душа чалавека. 5. Для сельскай гаспадаркі грак птушка вельмі патрэбная і карысная. 6. Самы лепшы сябар у Міхаські гэта яго дзед Нупрэй. 7. Над ціхай стомленай вёскай зорнае неба і самотны сарамлівы маладзік. 8. Міканор стаў заатэхнікам.

§ 13. Афіцыйны стыль маўлення, яго жанры, сфера выкарыстання

77. Прачытайце і вызначце тэму кожнага тэксту.

1. Усё адбылося нечакана.

Іра выйшла на вуліцу, каб памыць бульбу. І ўбачыла: гарыць дом калгаснага механізатара Аляксандра Аўдзеенкі. На дзвярах вісеў замок, а ў хаце крычалі дзеці.

Тры разы кідалася адважная дзяўчынка ў палаючы дом. Задыхаючыся ў дыме, шукала дзяцей, выносіла іх на двор. З маленькай Аленкай на руках выскачыла праз акно: дзверы закрыў агонь.

2. За мужнасць і самаахвярнасць, праяўленыя пры выратаванні дзяцей у час пажару, ад імя Прэзідыума Вярхоўнага Савета Рэспублікі Беларусь узнагародзіць Міранові Ірыну Аляксееўну медалём «За адвагу на пажары».

- Якому тэксту ўласцівы афіцыйнасць, дакладнасць, сцісласць?
- Які з гэтых тэкстаў з'яўляецца дакументам?

Разнавіднасць маўлення, з дапамогай якой афіцыйна ў сціслай і дакладнай форме паведамляюцца канкрэтныя факты пра тыя ці іншыя з'явы, падзеі, адносіцца да афіцыйнага стылю.

Афіцыйны стыль выкарыстоўваецца ў справаводстве, у галіне права і заканадаўства. На ім ствараюцца законы, указы, пастановы. На ім пішуцца загады, заявы, аб'явы і інш.

Для афіцыйнага стылю характэрны:

а) канкрэтнасць і дакладнасць;

б) адсутнасць эмацыянальнасці, вобразнасці;

в) словы — назвы розных афіцыйных асоб, устаноў, дакументаў;

г) ужыванне слоў толькі ў прамым значэнні.

78. Прачытайце тэкст. Дакажыце, што ён адносіцца да афіцыйнага стылю.

Артыкул 31. **Мова аб'яў і паведамленняў.**

Тэксты афіцыйных аб'яў, паведамленняў, плакатаў, афіш, рэклам і да т. п. выконваюцца на беларускай або рускай мове.

Закон «Аб мовах у Рэспубліцы Беларусь».

79. Прачытайце тэкст і дакажыце, што ён адносіцца да афіцыйнага стылю.

Паважаны Некрашэвіч У. В.

Паведамляем, што на Ваша імя паступіла накладным плацяжом кніга «Беларуская мова: Энцыклапедыя».

Кнігу можна атрымаць у паштовым аддзяленні № 127 г. Мінска з 9.00 да 16.00 штодзённа, акрамя нядзелі, па адрасе: вул. Б. Хмяльніцкага, 34.

- Чаму гэты тэкст адносіцца да паведамлення?
- Якія структурныя часткі ў ім можна выдзеліць?

80. Складзіце тэкст паведамлення ўдзельнікам раённага злёту юных натуралістаў. Напішыце адрас, на які б вы паслалі паведамленне аднаму з удзельнікаў злёту юных натуралістаў (гл. узор).

Ад каго Васілевіча
Івана Мікалаевіча
Адкуль в. Ціхановічы,
Лагойскі раён,
Мінская вобл., 223137

225650
Індэкс прадпрыемства сувязі месца назначэння

Каму Кавалёву
Пятру Іванавічу
Куды вул. Гагарына,
д. 8, кв. 2, г. Лунінец,
Брэсцкая вобл.

81. Прачытайце аб’яву і вызначце, з якіх частак складаецца гэты афіцыйны дакумент.

Аб’ява
1 кастрычніка,
а 15 гадзіне,
у кабінеце біялогіі
адбудуцца заняткі гуртка
юных аматараў прыроды.
Тэма:
Птушкі нашага краю.
Запрашаюцца
вучні 5–6 класаў.

Староста гуртка М. Лябёдка.

• Назавіце словы з гэтага тэксту, уласцівыя афіцыйнаму стылю. Да якіх часцін мовы яны адносяцца?

• Складзіце тэкст аб’явы пра пасяджэнне гуртка беларускай мовы.

82. Прачытайце і скажыце, з якога дакумента ўзяты прыведзеныя словы.

Пра што, на вашу думку, ідзе ў ім гаворка (пра сход ці вечарыну)? Падрыхтуйце і запішыце адпаведны тэкст.

Адбудзецца, актавая зала, запрашаюцца, на парадку дня.

§ 14. Род назоўнікаў

83. Прачытайце радкі з верша А. Вольскага «Жывая граматыка». Звярніце ўвагу на выдзеленыя словы і скажыце, што яны абазначаюць.

Гусь уранні выйшла з хаты,
важна тупае лужком...
А я гусі не баюся,
а я з гусі пацвялюся*!
Тут **яна** як с-с-сыкане...
ды ў атаку на мяне...
Гусь — яна? Жаночы род!
Ах, я бедны, небарака.
Ззаду гусь, а тут — **сабака.**
Ён пільнуе агарод...
Ён? Ага, — **мужчынскі род!**
Азірнуўся, ажно бачу:
тут яшчэ і **кацяня!**
— Мяў, — гаворыць мне **яно...**
Раз **яно — ніякі род!**

ён, мой
яна, мая
яно, маё

Адкажыце на пытанні

1. Якога роду бываюць назоўнікі?
2. З якімі словамі можна спалучаць назоўнікі, каб вызначыць род?
3. У якім родзе ўжываюцца назоўнікі *гусь, сабака, кацяня* ў рускай мове?

84. Падбярыце да назоўнікаў прыметнікі і запішыце словазлучэнні. Абазначце галоўнае слова і род назоўнікаў.

Дзіцця, дзядзька, дэталь, жаль, жыццё, моладзь, насенне, полымя, салавейка, чарніла.

● З двума назоўнікамі складзіце сказы са зваротkам. Абазначце род, лік і склон назоўнікаў.

85. Спішыце. Падкрэсліце назоўнікі і абазначце іх род.

Красавіцкім ранкам можна пачуць у пушчы глушца. Ён такуе на суку высокага дрэва каля балота. Звесіўшы крылы ўніз, распускае хвост веерам і выцягвае наперад шыю, а галаву задзірае ўгору. Глушэц любіць такаваць на досвітку, калі вакол цёмна і лес яшчэ не абудзіўся. Такуючы, ён нічога не чуе, нічога не заўважае, бо цалкам захоплены спевам. Таму і называюць яго глушцом *(В. Вольскі)*.

◉ **86.** Пастаўце дзеясловы ў прошлым часе і запішыце сказы. Вызначце род назоўнікаў.

Узор. *Гусь (ж. р.) паплыла.*

Боль *(суняцца)*. Вятрыска *(завываць)*. Ласяня *(бегчы)*. Палын *(расці)*. Санаторый *(адкрыцца)*. Рунь *(зазелянець)*.

87. Перакладзіце словазлучэнні на беларускую мову. Вызначце род назоўнікаў у рускай і беларускай мовах.

Аккуратная запись, горькая полынь, длинная тень, золотая медаль, каменный уголь, молодой жеребёнок, неправильная дробь, новая шинель, пейзажная живопись, солнечный день, стройный тополь, чёрная пыль, широкая степь.

Для цікаўных

1. Ці ёсць сярод адушаўлёных назоўнікаў назоўнікі ніякага роду?

2. Якая палявая кветка мае дзве назоўнікаў: адну мужчынскага роду, другую — жаночага.

3. Як назваць жанчыну, якая атрымала прафесію інжынера ці званне майстар спорту?

Некаторыя назоўнікі, якія абазначаюць прафесіі, званні, пасады, маюць толькі форму мужчынскага роду, хоць могуць адносіцца і да асоб жаночага полу: ***сакратар*** Кавалёў, ***сакратар*** Кавалёва, ***слесар*** Журбін, ***слесар*** Журбіна, ***сяржант*** Забалоцкі, ***сяржант*** Забалоцкая.

Прыметнікі з такімі назоўнікамі ўжываюцца ў мужчынскім родзе, а дзеясловы прошлага часу — у мужчынскім ці ў жаночым родзе ў залежнасці ад полу асобы: ***Малады*** *агранам Анатоль Валошка* ***аглядаў*** *пасевы.* ***Малады*** *агранам Алена Валошка* ***аглядала*** *пасевы.*

88. Прачытайце і скажыце, у якім родзе можна ўжыць прыведзеныя ў дужках прыметнікі і дзеясловы прошлага часу ў наступных сказах. Абгрунтуйце свой адказ.

1. Удумлівым і карпатлівым мастацкім пошукам запоўнены дні *(малады, маладая)* дызайнера* Ганны Максімаўны *(«Звязда»)*. 2. Да канца ўрока заставалася хвілін восем, калі ў клас *(зайшоў, зайшла)* завуч Ніна Фёдараўна *(А. Асіпенка)*. 3. Галоўны ўрач *(падпісаў, падпісала)* пропуск *(А. Асіпенка)*. 4. «Я *(новы, новая)* агранам і *(прыйшоў, прыйшла)* у ваш калгас, бо ён уваходзіць у мой участак», — збянтэжана тлумачыла Васіліна *(Т. Хадкевіч)*.

карпатлі́вы

89. Спішыце. Падкрэсліце назоўнікі і абазначце іх род.

Чумакоў быў гараджанінам і любіў горад. У лесе, на рацэ ён адчуваў сябе чужым і адзінокім. Ён не разумеў мовы дрэў і птушак, кветак і траў. У душы ён пасмейваўся з тых, для каго кожная кветка, кожная травінка была цэлым светам, мела свой колер, пах. Не разумеў тых, хто ў замілаванні айкаў і войкаў над кожным грыбам, заміраў каля чаромхі ў квецені. Хто мог гадзінамі расказваць, як віруюць рыбкі ў рацэ, як зіхаціць раса на павуцінні, як пранізліва курлычуць у асеннім небе журавы... Жыццё надта кароткае, разважаў ён, каб траціць яго на розныя глупствы *(Паводле М. Герчыка)*.

- Ці падзяляеце вы думкі Чумакова?
- Як вы адчуваеце сябе ў лесе або на рэчцы (возеры)?

§ 15. Назоўнікі агульнага роду

90. Прачытайце тэкст і скажыце, ці правільна папраўляў брат сястрычку.

— Пара снедаць, Мішка! — пачуўся голас маці.

Але Мішку так хацелася спаць, што ён і не паварушыўся.

Тады прыбегла сястрычка і стала яго дакараць:

— Ой, якая ты соня, Мішка! Спознішся ў школу.

— Не якая, а які соня. Я ж хлопец, — паправіў Мішка і саскочыў з ложка.

Некаторыя назоўнікі на ***-а (-я)*** па форме нагадваюць словы жаночага роду, але могуць абазначаць асоб і жаночага, і мужчынскага полу, напрыклад: ***такі плакса*** *Андрэй*, ***такая плакса*** *Анюта*.

Падобныя назоўнікі адносяцца да агульнага роду.

Назоўнікі агульнага роду пры скланенні набываюць канчаткі 1-га скланення, калі абазначаюць асоб жаночага полу.

Калі ж такія назоўнікі абазначаюць асоб мужчынскага полу, то ў родным склоне набываюць канчаткі 1-га, а ў давальным, месным і творным склонах — 1-га (калі націск падае на канчатак) або 2-га скланення (калі націск падае на аснову).

Ж. р. ***плакса, соня***	М. р. ***плакса, сірата, соня, старшыня***
Р. ***-ы, -і***	Р. ***-ы, -і***
Д. ***-е, -і***	Д. ***-у, -ю; -е, -і***
Т. ***-ай (-аю), -яй (-яю)***	Т. ***-ам, -ем; -ой (-ою), -ёй (-ёю)***
М. ***-е, -і***	М. ***-у, -ю; -е, -і***

Прыметнікі дапасуюцца да назоўнікаў агульнага роду або ў мужчынскім, або ў жаночым родзе: *Іван —* ***вядомы*** *запявала, Ганна —* ***вядомая*** *запявала*. Дзеясловы прошлага часу таксама ставяцца ў форме мужчынскага ці жаночага роду: ***прыйшоў*** *задавака Іван,* ***прыйшла*** *задавака Іна*.

91. Прачытайце сказы і назавіце назоўнікі агульнага роду. Значэнне якога роду маюць гэтыя назоўнікі ў кожным сказе? Якія словы дапамаглі вам гэта вызначыць?

1. Наш узводны запявала — хлопец бойкі і вясёлы *(Хв. Жычка)*. 2. «Ох і прыдзіра вы, Васіліна», — дабрадушна-жартоўным тонам сказаў Лясовіч *(Т. Хадкевіч)*. 3. Аднак жа і пасля сходу па-

радкі не вельмі змяніліся, а яе пачалі зваць выскачкай *(Р. Сабаленка)*. 4. Слаўка — пуставей і выскаляка. А Вася... Гэты — ціхоня, чырванее ні з таго ні з сяго *(П. Рабянок)*. 5. «Як жыццё, ціхоня?» — мелькам глянуўшы на Веру, спытаў Васіль *(Л. Гаўрылкін)*. 6. «Хадзем памыю хоць, мурза ты», — усміхнулася маці сыну *(Л. Арабей)*. 7. Уладзіслаў добры, толькі крыўляка *(І. Шамякін)*.

• Праскланяйце ў адзіночным ліку словы *дзяўчынка ціхоня, хлопчык ціхоня*.

92. Падбярыце назоўнікі агульнага роду, якія характарызуюць чалавека.

Вельмі працавітага; кемлівага; прагнага да яды; сварлівага; бестурботнага; які не можа ўседзець на адным месцы.

• Прыдумайце з імі (па варыянтах) некалькі дыялогаў.

93. Прачытайце сказы. Значэнне якога роду маюць выдзеленыя назоўнікі? Знайдзіце два назоўнікі з няправільна ўжытымі канчаткамі.

1. Юрку здавалася, што ў яго нічога па-людску не выйдзе, і ён будзе выглядаць **недарэкам** *(У. Карпаў)*. 2. «Чакай, не будзь **задавакай»**, — пайшоў следам за Андрэйкам Міхась *(П. Кавалёў)*. 3. Раней яна, Паліна Фёдараўна, лічыла Вікторыю Аркадзьеўну і ганарыстай, і **задавакай**, і ўсё гэта праз тое, што яны не ведалі адна адну *(М. Паслядовіч)*. 4. Гаспадыня мая любіць парадак, вялікая **чысцёха** *(Г. Далідовіч)*. 5. Яшчэ тыдзень назад ён быў бяздомным **бадзягай**, які не ведаў, што яго чакае заўтра *(У. Дамашэвіч)*.

• У якім стылі часцей выкарыстоўваюцца назоўнікі агульнага роду?

94. Спішыце, дапісваючы канчаткі ў выдзеленых словах.

1. А вось гэты тлусты пан, відаць, **вялік..** абжора *(І. Шамякін)*. 2. Стары я, браткі, **недалэг..** раблюся *(М. Лынькоў)*. 3. Хоць Натцы ішоў толькі сёмы год і дома яна была **страшэнн..** плакса, здачы даваць яна ўмела *(А. Васілевіч)*. 4. Выкладчык у нас строгі. Любіць, каб яго лекцыі на памяць ведалі. **Так..** прыдзіра *(Л. Гаўрылкін)*. 5. Сымон быў **кругл..** сірат.. *(Б. Сачанка)*. 6. «А што, хіба я нездаляка **як..**?» — загарачыўся Міхась *(А. Капусцін)*.

§ 16. Змяненне назоўнікаў. Лік і склон назоўнікаў. Назоўнікі, якія маюць форму толькі адзіночнага ці толькі множнага ліку

95. Прачытайце і вызначце асноўную думку тэксту.

Выпішыце спачатку назоўнікі, якія ўжыты ў форме адзіночнага ліку, а затым — у форме множнага ліку.

У незапамятны час жыў на зямлі просты вясковы каваль. Быў ён майстрам на ўсе рукі. Як сапраўдны патрыёт свайго краю, у гады ліхалеццяў каваў воінам мячы. У мірны час — косы і сякеры.

Аднойчы прыйшлі да яго сяляне і сказалі, што настаў час сеяць хлеб. Але не было жалеза. І тады стары каваль перакаваў меч на плуг. І шчаслівы быў, што дапамог людзям.

Чалавек — каваль свайго шчасця *(«Беларусь»)*.

• Растлумачце напісанне ***ыё*** ў слове *патрыёт*.

96. Назавіце намаляваныя прадметы. Скажыце, ці змяняецца форма ліку назоўніка, калі вы называеце адзін прадмет і некалькі прадметаў.

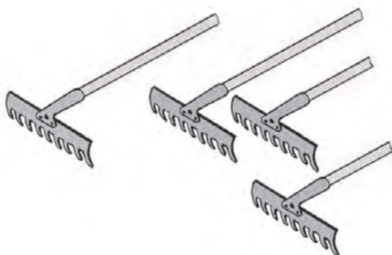

Сярод назоўнікаў ёсць словы, якія не змяняюцца па ліках. Некаторыя з іх маюць толькі форму адзіночнага ліку, а некаторыя — толькі форму множнага ліку.

Маюць толькі форму адзіночнага ліку	Маюць толькі форму множнага ліку
• большасць рэчыўных назоўнікаў: *гарох, волава, соль, кісель*; • зборныя назоўнікі: *радня, галлё, пер'е, асіннік*; • абстрактныя назоўнікі: *ветлівасць, смех, цемень*; • назвы напрамкаў свету: *усход, захад, поўнач, поўдзень*; • большасць уласных імёнаў: *Купала, Нарач, «Полымя»* (часопіс) *«Крыжачок»* (цукеркі), *«Вавёрка»* (марожанае)	• канкрэтныя назоўнікі, якія абазначаюць парныя прадметы, ці прадметы, якія складаюцца з дзвюх частак: *акуляры, вароты, сані, штаны*; • некаторыя рэчыўныя назоўнікі: *духі, біткі, макароны, апілкі*; • некаторыя зборныя назоўнікі: *ападкі, грошы*; • назвы прамежкаў часу: *суткі, канікулы, будні*; • назвы абрадаў, свят, гульняў, розных звычаяў: *хрысціны, вячоркі, Каляды, дажынкі, жмуркі, шахматы*; • некаторыя ўласныя імёны: *Асіповічы, Альпы, Афіны*

З а ў в а г а. Лік некаторых назоўнікаў у беларускай і рускай мовах не супадае: у беларускай мове назоўнікі *грудзі, паводзіны, чарніцы, дзверы, крупы, дровы* ўжываюцца ў множным ліку, а назоўнікі *клопат, змрок, чарніла, бяліла* — толькі ў адзіночным ліку.

97. Выпішыце ў адзін слупок назоўнікі, якія ўжываюцца толькі ў форме адзіночнага ліку, а ў другі — назоўнікі, якія ўжываюцца толькі ў форме множнага ліку. Скажыце, што абазначаюць гэтыя назоўнікі.

Азія, акуляры, Баранавічы, Беларусь, вясёласць, вусны, воля, вугаль, Грузія, Карпаты, кампот, крупы, лейцы, малако, Мінск, нажніцы, Нёман, пласкагубцы, радасць, смех, Тбілісі, футбол, шахматы.

! Нязменныя назвы дзяржаў адносяцца да жаночага роду, а нязменныя назвы гарадоў — да мужчынскага: *Чылі (ж. р.), Баку (м. р.)*.

98. Складзіце спіс назваў населеных пунктаў вашай мясцовасці і пазначце іх лік. Зменнай ці нязменнай граматычнай прыметай з’яўляецца лік гэтых назоўнікаў?

99. Спішыце. Назоўнікі, якія маюць формы адзіночнага і множнага ліку, абазначце зверху *адз.-мн.*, толькі адзіночнага — *адз.*, толькі множнага — *мн.*

Зямля бацькоў!
Радзімы ціхі кут!
Ты бераг мой,
Я ад цябе не ўтою
Ні болю, ні сумненняў, ні пакут,
Ні шчасця і ні радасці зямное.

А. Бачыла.

Для цікаўных

1. Максім купіў паліто і штаны. Колькі прадметаў ён купіў?

2. Словы *сок, вада* не змяняюцца па ліках, а ў магазіне можна прачытаць «Сокі», «Воды». Ці правільна гэта?

3. Чаму ў назоўнікаў, якія маюць толькі форму адзіночнага ліку, вызначаюць род і скланенне, а ў назоўнікаў, якія ўжываюцца толькі ў форме множнага ліку, не вызначаюць?

100. Разгледзьце табліцу і згадайце назвы склонаў і пытанні, якія ставяцца да назоўнікаў. У якіх склонах да назоўнікаў з прыназоўнікамі ставяцца пытанні дзе? куды? адкуль?

Склоны	Пытанні	Прыназоўнікі
Н.	хто? што?	—
Р.	каго? чаго? адкуль?	*ад, да, з, без, для, каля, з-пад*
Д.	каму? чаму?	—
В.	каго? што? куды?	*у, на, за, пра, праз*
Т.	кім? чым? дзе?	*з, за, над, пад, перад, паміж*
М.	аб кім? аб чым? па кім? па чым? пры кім? пры чым? дзе?	*у, на, аб, пры, па*

• Праскланяйце пісьмова ў адзіночным ліку назоўнікі *зіма, мароз, радасць*. Супадаюць ці адрозніваюцца склонавыя канчаткі гэтых назоўнікаў? Вызначце скланенне назоўнікаў.

Змяненне назоўнікаў па склонах называецца скланеннем. У залежнасці ад канчаткаў у назоўным склоне адзіночнага ліку і граматычнага роду абсалютная большасць назоўнікаў размяркоўваецца па трох тыпах скланення: першае, другое і трэцяе скланенне.

101. Разгледзьце схему і скажыце, у залежнасці ад чаго назоўнікі падзяляюцца на тры скланенні.

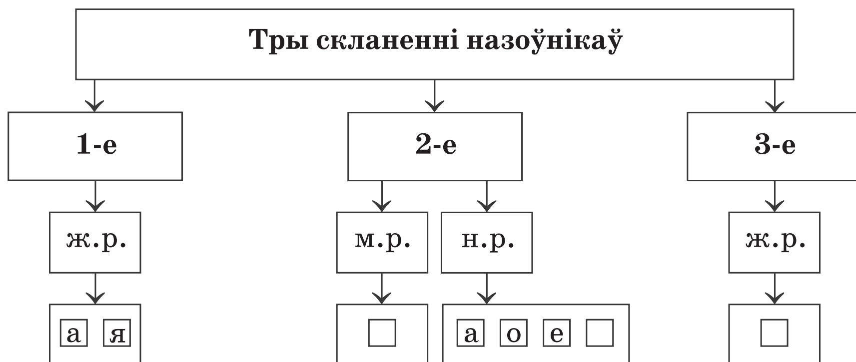

102. Прачытайце. Выпішыце з тэксту па пяць назоўнікаў мужчынскага, жаночага і ніякага роду і абазначце скланенне паводле ўзору.

Узор: *над Прыпяццю (Прыпяць — ж. р., 3-е скл.).*

Зямля Беларусі!
Табой мы сагрэты,
Ніколі не сходзіш ты з нашых вачэй.
О, як ты прыгожа над Нёманам, лета!
Чаборам, рамонкам, мядункавым цветам
І водарам ясных купальскіх начэй.

Па вішнях і яблынях сонца разліта,
Яно над кустамі парэчак, малін;
Блішчаць сенажаці травой-аксамітам,
Хвалюецца возерам спелае жыта,
І шум канюшыны ўзлятае з лагчын.

П. Броўка.

- Складзіце і запішыце алгарытмы:
  а) як вызначыць склон назоўніка;
  б) як вызначыць скланенне назоўніка.

Для цікаўных

Чаму нельга вызначыць скланенне назоўнікаў *вароты, нажніцы, духі*?

103. Выпішыце па тры назоўнікі мужчынскага, жаночага і ніякага роду разам з тымі словамі, з якімі яны ўтвараюць словазлучэнні. Абазначце галоўнае слова, а таксама род, лік, склон і скланенне назоўнікаў.

Узор: *зайсці ў хату (ж. р., адз. л., В. скл., 1-е скл.)*.

Сілу песні чалавек адчувае даўно. Песня вучыла народ, клікала яго да дзеяння, да змагання, вяла ў бой за свае правы, за волю.

Песня непасрэдна абуджае пачуцці, змушае нанава перажываць радасць, крыўду, нянавісць. Праз песню чалавек разумее тую праўду, тую ідэю, якая даносіцца словамі. Мэта песні — будзіць і ўзбагачаць духоўнае жыццё чалавека *(Паводле Р. Шырмы)*.

§ 17. Асновы назоўнікаў. Асаблівасці правапісу канчаткаў назоўнікаў 1-га скланення (у давальным і месным склонах адзіночнага ліку)

104. Разгледзьце табліцу і скажыце, на якія зычныя можа заканчвацца аснова назоўнікаў.

Аснова назоўніка канчаецца на зычныя			
цвёрдыя	мяккія	зацвярдзелыя *ж, дж, ч, ш, р, ц*	*г, к, х*
*сасн***а** *сын* □	*вол***я** *радасць* □	*сэрц***а** *шыр* □	*дарог***а** *рэх***а**

105. Спішыце тэкст, устаўляючы прапушчаныя літары. Пры спісванні выдзеліце аснову і канчатак агульных назоўнікаў паводле ўзору. Ахарактарызуйце аснову кожнага назоўніка.

Узор: *каму з беларусаў — аснова на цвёрды зычны.*

Вязынка! Каму з беларусаў не вядомая назва ..этай вёскі, дзе з'яві..ся на свет нац..янальны геній Янка Купала. Тысячы людзей з навако..я і далёкага заме..а наведваюць шт..год гэты куток беларускай з..млі, каб удыхнуць гл..ток купалаўскага паветра, пакланіцца радзіме п..сняра, с..рцам прычасціцца да яго в..лікай спадчыны *(«Звязда»)*.

106. Праскланяйце ў адзіночным ліку назоўнікі *ніва, пушча, зямля, рука*. Запішыце іх скланенне і выдзеліце канчаткі. У якіх склонах назоўнікі маюць аднолькавыя канчаткі?

107. Разгледзьце табліцы і скажыце, ад чаго залежаць склонавыя канчаткі назоўнікаў 1-га скланення.

Склон	**Назоўнікі з асновай на**		
	цвёрды зычны	**зацвярдзелы зычны**	**мяккі зычны**
Д.	*вярбе* *бярозе*	*мяжы* *паліцы*	*зямлі* *песні*
М.	*на вярбе* *на бярозе*	*на мяжы* *на паліцы*	*на зямлі* *аб песні*

Склон	**Назоўнікі з асновай на *г, к, х***		
Д.	*назе* *дарозе*	*руцэ* *фабрыцы*	*страсе* *скрусе*
М.	*на назе* *аб дарозе*	*руцэ* *фабрыцы*	*страсе* *скрусе*

Адкажыце на пытанні

1. Якія назоўнікі ў давальным і месным склонах пішуцца з канчаткамі ***-е, -э, -ы, -і***?
2. З якімі гукамі чаргуюцца [г], [к], [х] у давальным і месным склонах адзіночнага ліку?

[г] // [з’]
[к] // [ц]
[х] // [с’]

108. Спішыце, раскрываючы дужкі. Растлумачце правапіс канчаткаў.

Гуляць на *(вуліца)*, працаваць у *(тундра)*, сказаў *(сястра)*, сядзець на *(канапа)*, служыць *(Радзіма)*, жыць у *(вёска)*, на роднай *(зямля)*, дом пры *(дарога)*, радавацца *(удача)*, трымаць у *(рука)*, аб’явіць падзяку *(ткачыха)*, плыць на *(крыга)*.

109. Прачытайце верш і дайце яму загаловак. Знайдзіце па адным назоўніку 1-га скланення з рознымі асновамі і складзіце з імі свае сказы, каб назоўнікі мелі ў іх форму давальнага ці меснага склону.

Чую птушак трывожныя крыкі.
Бачу стынь* жураўліных нябёс…
Атрасае лістоту без ліку
Ліставей з беланогіх бяроз.

Адспявала вясёлае лета
На журліва-мажорнай струне,
Толькі вочкі запозненых кветак
Па-сяброўску ўсміхаюцца мне.

З. Марозаў.

110. Спішыце, раскрываючы дужкі. Растлумачце правапіс канчаткаў назоўнікаў.

Альбуць

На звычайнай лясной *(паляна)* — звычайная старая л..снікова хата. У гэтай *(хата)* прайшло

дз..цінства паэта. Па гэтай *(трава)* пад дубамі, па пя..чанай *(дарога)*, па грыбных верасах хадзілі яго но..кі. Вакол *(сяліба)* дазорам стаяць в..кавыя дубы. Над *(крона)* аднаго, у *(вышыня)*, — белае воблака ў сонцы.

Радасна, дзіўна ад *(думка)*, што іменна пра гэтую *(мясціна)* паэт пісаў за кратамі *(турма)*: «Мой родны кут…» *(Паводле Я. Брыля)*.

§ 18. Асаблівасці правапісу канчаткаў назоўнікаў 2-га скланення (у родным і месным склонах адзіночнага ліку)

111. Разгледзьце табліцы.

Склон	Назоўнікі з асновай на		
	цвёрды зычны	**зацвярдзелы зычны**	**мяккі зычны**
Р.	*стал***а** *шум***у** *раён***а**	*сэрц***а** *абшар***у** *стрыж***а**	*пол***я** *ячмен***ю** *навал***я**

Склон	Назоўнікі з асновай на *г, к, х*		
Р.	*стог***а** *забег***у** *насарог***а**	*замк***а** *воск***у** *вожык***а**	*кажух***а** *шлях***у** *рэх***а**

глыто́к

Адкажыце на пытанні

1. Якія канчаткі маюць назоўнікі мужчынскага і ніякага роду ў родным склоне адзіночнага ліку?
2. Ад чаго гэта залежыць: ад характару асновы ці ад асновы і лексічнага значэння?

112. Разгледзьце табліцу і запомніце, якія назоўнікі ўжываюцца ў родным склоне адзіночнага ліку з канчаткамі ***-а (-я)***, а якія — з канчаткамі ***-у (-ю)***.

Канчаткі назоўнікаў 2-га скланення ў родным склоне	
-а (-я)	***-у (-ю)***
1. Назоўнікі ніякага роду: *возера*, *сяла*, *збожжа*, *галля*, *зерня*. 2. Усе назвы жывых істот: *вожыка*, *бусла*, *вераб'я*, *лася*. 3. Назвы канкрэтных прадметаў: дома, *крана*, *аўтамабіля*, *медаля*. 4. Назвы органаў, частак цела: *калена*, *зуба*, *локця*, ***але: твару***. 5. Назвы розных мер, грашовых і іншых адзінак: *міліметра*, *гектара*, *літра*, *кілаграма*, *ома*, *рубля*, *літа*. 6. Назвы месяцаў, дзён тыдня: *кастрычніка*, *аўторка*, *верасня*, *снежня*. 7. Навуковыя і тэхнічныя тэрміны: *катэта*, *дзейніка*, *артыкля*, *вадэвіля*. 8. Назвы грамадскіх арганізацый, устаноў: *камітэта*, *канцэрна*, *клуба*. 9. Назвы танцаў, розных гульняў: *факстрота*, *футбола*, *спідвея*.	1. Абстрактныя назоўнікі: *гонару*, *запавету*, *жалю*, *болю*. 2. Рэчыўныя назоўнікі: *цукру*, *перцу*, *алею*, *паркалю*; ***але: аўса***, ***хлеба***. 3. Зборныя назоўнікі: *люду*, *саду*, *рэвеню*, *рою*. 4. Назвы розных працэсаў, стану: *разбору*, *холаду*, *спакою*. 5. Назвы прасторавых паняццяў: *краявіду*, *абсягу*, *краю*. 6. Назвы захворванняў: *грыпу*, *рэўматызму*, *інсульту*. 7. Назвы з'яў прыроды: *дажджу*, *сіверу*, *сухавею*, *інею*. 8. Назвы часавых паняццяў: *веку*, *перапынку*, *абеду*. 9. Назвы розных грамадскіх падзей: *кірмашу*, *фестывалю*, *мітынгу*, *сходу*.

113. Спішыце, раскрываючы дужкі і ўтвараючы словазлучэнні. Запішыце іх паводле ўзору. Растлумачце правапіс канчаткаў.

Узор: *паласа (чаго?) лесу*.

Белы ад *(іней)*, бохан *(хлеб)*, вядро *(цэмент)*, жадаць *(поспех)*, захіліцца ад *(вецер)*, зайсці да *(сябар)*, намяло *(снег)*, поле каля *(лес)*, сабраць многа *(галлё)*, убачыць *(вожык)*, медаль беларускага *(плывец)*.

114. Спішыце, раскрываючы дужкі. Пастаўце назоўнікі ў патрэбнай форме. Растлумачце выбар канчаткаў.

1. Мае сябры заслужанымі сталі майстрамі *(лес)*, *(вугаль)* і сталі *(С. Грахоўскі)*. 2. Школу *(жыццё)* Сымонка пачаў праходзіць, маючы шэсць гадоў ад *(нараджэнне)* *(З. Бядуля)*. 3. Тут, пры *(сцяна)* старога *(лес)*, ішла града маладога *(ельнік)* *(К. Чорны)*. 4. І ў ажыўшых жылах *(клён)* сок салодкі, сок зялёны да *(галлё)* ўверх пацёк *(К. Буйло)*. 5. Мне валошкай вышыла матуля з беленага *(кужаль)* кашулю *(В. Вітка)*.

• Назавіце антонімы ў трэцім сказе. Падбярыце сінонім да слова *валошка*.

115. Разгледзьце табліцы.

Склон	**Назоўнікі з асновай на**		
	цвёрды зычны	**зацвярдзелы зычны**	**мяккі зычны**
М.	*на сталe* *у шуме* *аб раёне*	*у сэрцы* *на абшары* *аб стрыжы*	*у полі* *у ячмені* *аб кавалю*

Склон	Назоўнікі з асновай на *г, к, х*		
М.	*на стоз***е** *у забег***у** *аб насарог***у**	*на замк***у** *аб воск***у** *аб вожык***у**	*у кажус***е** *на шлях***у** *аб рэх***у**

Адкажыце на пытанні

1. Якія канчаткі маюць назоўнікі 2-га скланення ў месным склоне адзіночнага ліку?
2. Ад чаго гэта залежыць?

У месным склоне адзіночнага ліку назоўнікі 2-га скланення ў залежнасці ад зычнага асновы і лексічнага значэння маюць канчаткі:

-*е* — неадушаўлёныя назоўнікі з цвёрдай асновай і асновай на [г], [х], калі яны чаргуюцца з [з'], [с']: *шум* — *у шум***е**, *берaг* — *на бераз***е**, *верх* — *на верс***е**;

-*ы* — назоўнікі з асновай на шыпячыя, [р] і [ц]: *дождж* — *на дождж***ы**, *гушчар* — *у гушчар***ы**, *палац* — *у палац***ы**;

-*і* — назоўнікі з асновай на мяккі зычны: *алень* — *на алень***і**, *край* — *у кра***і**;

-*у* — назоўнікі з асновай на [к] і на [г], [х], калі яны не чаргуюцца з [з'], [с']: *пясок* — *у пяск***у**, *перад мітынг***ам** — *на мітынг***у**, *шлях* — *на шлях***у**.

Канчатак ***-у, -ю*** маюць назоўнікі, якія абазначаюць асобу чалавека, імёны і прозвішчы людзей: *сусед* — *пры сусед***у**, *герой* — *пры геро***ю**, *пры дзед***у**, *Алег Несцяровіч* — *пры Алег***у** *Несцяровіч***у** *Андрэй Каваль* — *пры Андрэ***ю** *Кавал***ю**.

Заўвага. Назоўнікі са значэннем асобы, імёны і прозвішчы людзей могуць ужывацца і з канчаткам ***-е***: *пры аграноме, пры Сымоне, пры дзедзе*.

116. Спішыце, раскрываючы дужкі. Абазначце канчаткі назоўнікаў і растлумачце іх правапіс.

Выступіць на *(сход, мітынг, фестываль)*, гняздо на *(дуб, ясень)*, жыць пры *(Адам, Міхась Бондар)*, працаваць у *(магазін, цэх)*, птушкі ў *(гай, кустоўе, бярэзнік)*, сустрэцца ў *(Брэст, Мінск, Гомель)*.

117. Прачытайце верш А. Салтука і вызначце яго тэму. Знайдзіце назоўнікі 2-га скланення і з трыма з іх складзіце сказы, каб гэтыя назоўнікі мелі форму роднага або меснага склону адзіночнага ліку.

Пахне рутаю-мятай,
Лёгкі пошум стракоз.
Сціплы помнік салдату
У зацішку бяроз.

Ля падножжа блакітам
Васількі расцвілі.
Вельмі мала пражыта
Ім на гэтай зямлі.

А над помнікам — неба
Урачыста маўчыць...
Колькі ж вынесці трэба,
Каб і мёртваму жыць?

Для цікаўных

Прачытайце і скажыце, чаму выдзеленыя назоўнікі могуць мець два канчаткі.

1. Даніла вырабляў вёдры, бойкі, лыжкі з **клёну** ці **дубу** *(З. Бядуля)*. 2. Пятрок пастаяў ля павале-

нага **дуба**, прыслухаўся *(В. Быкаў)*. 3. На галінцы **клёна** цвіркае верабей *(Я. Брыль)*. 4. Іна пачала сашчыкваць белыя пялёсткі **рамонка** *(М. Ваданосаў)*. 5. А на полі, сярод **рамонку**, расцвіў васілёк.

118. Спішыце, дапісваючы канчаткі назоўнікаў.

На ўзгорк.., ля адхон.., пракідаўся падбел, пахла леташняй апалай лістот.. . Па зямл.. ішоў красавік.

Коля Гойшык ляжаў у гушчар.. і чакаў зручнага момант.., каб рыўком кінуцца на чыгуначнае палатно. Але такога момант.. не было. На чыгунц.. — пільная ахова.

Шэсць варожых эшалонаў на рахунк.. маладога мсціўц.. .

Нарэшце з бок.. Броннай Гары пачуўся цяжкі[ф] грукат гружанага састав.. . Гойшык зрываецца з месц.. і паўзе, паўзе. А потым... *(Я. Пархута)*.

● Раскажыце, што вы ведаеце пра жыццё і подзвіг Колі Гойшыка?

§ 19. Асаблівасці правапісу канчаткаў назоўнікаў 3-га скланення (у творным склоне адзіночнага ліку)

119. Прачытайце верш і вызначце яго асноўную думку. Назавіце назоўнікі 3-га скланення. Праскланяйце іх у адзіночным ліку, запішыце і абазначце канчаткі.

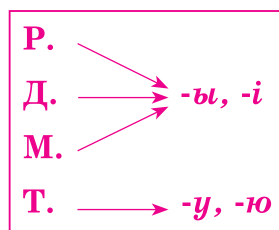

У свеце знаюць смутак Лідзіцэ
І Арадур у горкай скрусе.
А партызанкай першай лічыцца
Зямля бяссмертнай Беларусі.

У нас усе бары і ельнікі —
Музеі славы несмяротнай.

Вы знайце гэта, пераемнікі
Вялікай доблесці народнай.

Не забывайце сцежкі даўнія,
Што мсціўцы вытапталі ў лесе,
Калі праз ночы легендарныя
Вам светлы дзень насустрач неслі.

Н. Гілевіч.

Сібі́р'ю
Сві́р'ю
ве́рф'ю

Адкажыце на пытанні

1. У якіх склонах адзіночнага ліку назоўнікі 3-га скланення маюць аднолькавыя канчаткі?
2. Якія канчаткі маюць гэтыя назоўнікі ў творным склоне?

У творным склоне адзіночнага ліку назоўнікі 3-га скланення ў залежнасці ад зычнага гука асновы маюць канчаткі:

-*у* — з асновай на зацвярдзелыя зычныя [ж], [ч], [ш]: *бездараж*□ — *бездарожж***у**, *печ*□ — *печч***у**, *мыш*□ — *мышш***у**;

-*ю* — з асновай на мяккі і цвёрды зычны: *даль*□ — *далл***ю**, *міласць*□ — *міласц***ю**, *Об*□ — *Об'***ю**, *любоў*□ — *любоў***ю**.

Калі апошні зычны асновы стаіць пасля галоснага, то ён падаўжаецца: *бель* — *бел**лю***, *рунь* — *ру**нню***; а калі пасля зычнага — не падаўжаецца: *вернасць* — *вернас**цю***, *радасць* — *радас**цю***.

Не падаўжаюцца зычныя ***б, п, м, р, ф, ў***. Пасля іх (акрамя ***ў***) перад канчаткам ***-ю*** пішацца апостраф: *Об* — *Об'**ю***, *Сібір* — *Сібір'**ю***, *верф* — *верф'**ю***; *любоў**ю***.

120. Прачытайце. Назавіце назоўнікі 3-га скланення, вызначце іх склон і канчатак.

Іван адкінуў руку і нечакана адчуў далонню росную прахалоду травы[сн]. Хлопец сеў, расплюшчыў вочы, азірнуўся. Ён прыемна здзівіўся ад нябачнай, амаль казачнай прыгажосці альпійскага маку. Буйныя, узгадаваныя вялікай шчодрасцю прыроды мільёны кветак пераліваліся ўрачыстаю чырванню *(Паводле В. Быкава)*.

121. Спішыце, раскрываючы дужкі. Назоўнікі пастаўце ў патрэбным склоне і растлумачце выбар канчаткаў.

1. Мароз прыбраў, як майскай *(квецень)*, сады, палеткі і дамы *(А. Астрэйка)*. 2. Раніцай над *(Прыпяць)* стаяла кволае марыва* туманаў, і рака была ахутана імглой[сн] *(У. Краўчанка)*. 3. Аляксей Паўлавіч сустрэў сваіх знаёмых, як заўсёды, з *(радасць)* *(П. Рунец)*. 4. Дарога *(спіраль)* віецца *(А. Бялевіч)*.

122. Складзіце невялікі тэкст тыпу апавядання «Сустрэча з вожыкам». Выкарыстайце прыведзеныя словазлучэнні.

Сярэдзіна восені, сонечны дзень, сінь неба, празрыстае паветра, чароўнасць лесу, апошнія фарбы лета, жоўта-залацістае лісце, яркая чырвань, гронкі рабіны, вузкая сцежка, клубок з лісця, шырокі пень, куст ядлоўцу, высцілаць гняздо.

123. Спішыце тэкст, раскрываючы дужкі. Пастаўце назоўнікі ў патрэбным склоне. Пазначце скланенне, лік і склон гэтых назоўнікаў паводле ўзору.

Узор. *Рыгор Шырма стаіць з добрай усмешкай (1-е скл., адз. л., Т. скл.) перад хорам (2-е скл., адз. л., Т. скл.).*

Любоў Рыгора Раманавіча Шырмы да *(песня)* абудзілася яшчэ ў *(маленства)*. Тады раскрылася душа *(мастак)* насустрач першароднай *(прыгажосць)* той *(песня)*, якая нараджалася *(душа і*

сэрца) беларускага *(народ)*. У гэтай *(песня)* ён адчуваў хараство беларускага *(слова)*, прыгажосць роднага *(неба)*, сасновага *(бор)*, ціхай *(рачулка)*, свайго мілага *(край)* з яго непаўторнымі гукамі, фарбамі, краявідамі *(Паводле Я. Радкевіча)*.

§ 20. Правапіс канчаткаў назоўнікаў у форме множнага ліку (у родным і творным склонах)

124. Разгледзьце табліцу. Якія адрозненні ёсць у склонавых канчатках назоўнікаў 1, 2 і 3-га скланенняў у родным склоне множнага ліку.

Канчаткі назоўнікаў у множным ліку (родны склон)		
1-е скланенне	**2-е скланенне**	**3-е скланенне**
нулявы канчатак маюць назоўнікі: • на ***-ія, -ыя***: *станцый*□, *армій*□; • з асновай на адзін зычны: *рук*□, *дарог*□, *рэк*□; • з асновай са збегам зычных, апошні з якіх [к]: *думка — думак*□, *вёска — вёсак*□; • з мяккай асновай: *падзея — падзей*□, *дыня — дынь*□; ***-аў, -яў:*** з асновай са збегам зычных: *ванна — ванн*[**аў**]	***-аў, -яў:*** не пад націскам: *крок*[**аў**], *жаданн*[**яў**]; ***-оў, -ёў:*** пад націскам: *гаспадар*[**оў**], *га*[**ёў**]; ***-ей, -эй, -ай***: асобныя назоўнікі: *гасц*[**ей**], *кон*[**ей**], *дзяц*[**ей**], *грош*[**ай**], *вуш*[**эй**], *пляч*[**эй**], *вач*[**эй**]; **нулявы канчатак:** • некаторыя назоўнікі з асновай на адзін зычны: *сяло — сёл*□, *дрэва — дрэў*□, *мінчане — мінчан*□	***-аў, -яў:*** некаторыя назоўнікі не пад націскам: *рэч — рэч*[**аў**], *даль — дал*[**яў**], *верф — верф*[**яў**]; ***-ей, -эй:*** пераважна пад націскам: *гус*[**ей**], *нач*[**эй**]. Назоўнікі з націскам на аснове могуць ужывацца з канчаткамі ***-ей*** і ***-яў:*** *арцел*[**ей**] і *арцел*[**яў**], *сенажац*[**ей**] і *сенажац*[**яў**], *пяч*[**эй**] *і печ*[**аў**]

Заўвагі

1. Калі назоўнікі 1-га скланення на ***-ня*** ў родным склоне множнага ліку ўжываюцца з нулявым канчаткам, то на канцы пішацца мяккі знак: *яблыня — яблынь*☐, *кнігарня — кнігарань*☐.

2. Некаторыя назоўнікі 1-га скланення з асновай на адзін зычны і з асновай са збегам зычных могуць мець варыянтныя канчаткі: *вежы — веж*☐, *веж**аў***, *норма — норм*☐ *і норм**аў***.

125. Прачытайце. Вызначце скланенне і склон выдзеленых назоўнікаў і ахарактарызуйце аснову. Растлумачце правапіс канчаткаў.

1. Не ведаю, якім вузлом навекі я прывязан да старых **сосен** за сялом, да **яблынь, груш** і **вязаў** *(А. Пысін)*. 2. Сярод залацістых **палёў** і зялёных **садоў** вузкай шэрай істужкай сцелецца гасцінец *(Я. Колас)*. 3. Не ўцякай ад **спраў** у цяжкі час *(А. Бачыла)*. 4. Ніхто не ведаў аб ваяцкіх **здольнасцях** дзеда Талаша *(Я. Колас)*. 5. Не забывайце толькі імён і **адрасоў** сваіх **азёр**, і **рэк**, і **траў**, і **дрэў**, і **птушак**, калі не хочаце, каб вас яны забылі *(М. Танк)*.

126. Спішыце. Абазначце асновы і канчаткі назоўнікаў 1-га скланення паводле ўзору. Растлумачце правапіс канчаткаў гэтых назоўнікаў.

Узор: *сясцёр*☐, *будоўл**яў***.

1. Край паэм, адвечных песень-казак — дарагая сэрцу Беларусь *(П. Трус)*. 2. На схіле лета прырода як бы выстаўляе напаказ безліч сваіх фарбаў і красак *(І. Навуменка)*. 3. Ляжыць да нашых ціхіх хат сцяжынак і дарожак шмат, дзе, можа, і ты калісьці ўзрос пад гоман сосен і бяроз *(П. Броўка)*.

127. Спішыце, раскрываючы дужкі. Растлумачце выбар канчаткаў.

Якая яна, мая зямля? Гэта залатыя палі збажыны з сінімі *(вочкі) (васількі)*, светлыя ад *(бярозы)* гаі, што аглухлі ад птушынага звону. Гэта бясконцыя жылы *(рэкі)*, у якіх плешчуцца бабры і рыбы на захадзе сонца. І гэта амаль адзінаццаць тысяч *(азёры)*, як усмешка дзіцяці *(У. Караткевіч)*.

• Падкрэсліце словы, ужытыя ў пераносным значэнні.

128. Спішыце, раскрываючы дужкі. Падкрэсліце словазлучэнні з назоўнікамі, якія стаяць у дужках, выдзеліце канчаткі гэтых назоўнікаў.

1. Дзівуйся, радуйся на свет, на белы цвет *(ігрушы)* і *(вішні) (А. Астрэйка)*. 2. Ад хараства лясной нізіны не мог я адарваць *(вочы) (Я. Журба)*. 3. Цячэ рака праз шум травы, праз паплавы паміж *(палі)* і *(мурагі) (П. Броўка)*. 4. Любіў *(коні)* Цімох і ўмеў іх гадаваць *(Л. Гаўрылкін)*.

129. Спішыце, дапісваючы канчаткі.

З ранку да вечара стараліся вавёрачкі. У дупл.. дрэў назапасілі арэх.., а на сучк.. грыб.. насушылі. Толькі адна вавёрачка да зім.. не рыхтавалася. Скакала з галін.. на галіну, весялілася. Думала, пэўна, што лету і канца не будзе.

• Як бы вы напісалі працяг казкі?

130. Утварыце формы роднага склону множнага ліку і запішыце назоўнікі асобнымі групамі (1, 2, 3-е скланенне). Канчаткі выдзеліце. Якія словы могуць ужывацца з рознымі канчаткамі?

Адлегласць, алея, багацце, возера, госць, косць, крыло, печ, птушка, пушча, радасць, рука, рысь, сцірта, трава, узгор’е, чарэшня.

У творным склоне множнага ліку назоўнікі ўсіх трох скланенняў у залежнасці ад зычнага асновы маюць канчаткі ***-амі, -ямі***: *бяроз**амі**, дам**амі**, печ**амі**, песн**ямі**, пал**ямі**, арцел**ямі***.

Некаторыя назоўнікі 2-га і 3-га скланенняў могуць ужывацца і з канчаткам ***-мі*** (тады перад канчаткам пішацца мяккі знак): *кон**ямі*** і *конь**мі***, *касц**ямі*** і *касць**мі***.

Назоўнікі *вочы, вушы, грошы, дзверы* могуць ужывацца з варыянтнымі канчаткамі ***-амі*** **(*-ыма*)**: *вач**амі*** — *вач**ыма***, *вуш**амі*** — *вуш**ыма***, *граш**амі*** — *граш**ыма***, *дзвяр**амі*** — *дзвяр**ыма***.

131. Спішыце. Падкрэсліце назоўнікі множнага ліку, абазначце іх скланенне і склон, выдзеліце канчаткі.

Пісьменнік стварае ў кнігах свой свет. Насяляе яго людзьмі, птушкамі, звярамі. Пракладае, дзе лічыць патрэбным, дарогі, рэкі, садзіць сады, лясы, будуе хаты, вёскі, гарады. Варта толькі пачаць складаць у словы тыя значкі, што называем мы літарамі, словы ў сказы — і свет гэты ажывае, напаўняецца гукамі, пахамі, колерамі. Мы нібы ўрастаем у твор, жывём разам з героямі тым жыццём, якім жывуць і яны *(Паводле Б. Сачанкі)*.

Для цікаўных

1. Якія назоўнікі ў пяці склонах адзіночнага і множнага ліку маюць аднолькавы канчатак?

2. Загадка-жарт.

Як правільна сказаць:
у рыбаў няма зубоў,
у рыбей няма зубей
ці у рыб няма зуб?

§ 21. Скланенне прозвішчаў і назваў населеных пунктаў на *-оў, -ёў, -аў, -еў, -ын, -ін*

132. Разгледзьце табліцу. Параўнайце канчаткі прозвішчаў і назваў населеных пунктаў і сфармулюйце вывад аб канчатках гэтых назоўнікаў у творным і месным склонах.

Склоны	Канчаткі прозвішчаў	Канчаткі назваў населеных пунктаў
Н.	*Куляшоў*□, *Паўлаў*□, *Кавалёў*□, *Лосеў*□, *Шырын*□, *Сілін*□	*Рагачоў*□, *Крычаў*□, *Магілёў*□, *Лоеў*□, *Драгічын*□
Р.	***-а***	***-а***
Д.	***-у***	***-у***
В.	***-а*** як Р.	□ як Н.
Т.	***-ым***	***-ам***
М.	***-у***	***-е***

133. Спішыце, раскрываючы дужкі. Пастаўце словы ў адпаведным склоне. Растлумачце выбар канчаткаў.

1. Ёсць пад *(Шклоў)* малінавы рай, там каліна з малінай спляліся *(А. Пысін)*. 2. Сяброўства Аркадзя *(Куляшоў)* з Кайсынам *(Куліеў)* і Давідам *(Кугульцінаў)* было асабліва моцным *(В. Куляшова)*. 3. Штаб фронту мы адшукалі пад *(Магілёў)* *(П. Панчанка)*. 4. Над *(Крошын)* кожную раніцу чулася песня каваля *(Я. Пархута)*. 5. Пад *(Рагачоў)* Бравусаў спрачаўся з салдатам *(Рацэеў)*, які выказаўся супраць калгасаў *(Л. Левановіч)*. 6. Мы сядзім з леснікам *(Даўгалёў)* на паваленай сасне *(І. Чыгрынаў)*.

134. Складзіце спіс вучняў класа і назваў населеных пунктаў вашай мясцовасці на ***-оў, -ёў, -аў, -еў, -ын, -ін***. Прыдумайце некалькі сказаў, ужываючы гэтыя ўласныя імёны ў форме творнага склону адзіночнага ліку.

Парадак марфалагічнага разбору назоўніка

1. Часціна мовы. Агульнае значэнне.
2. Пачатковая форма.
3. Марфалагічныя прыметы: нязменныя (агульны ці ўласны, адушаўлёны ці неадушаўлёны, асабовы ці неасабовы, канкрэтны ці абстрактны, зборны, рэчыўны; род, скланенне) і зменныя (склон, лік).
4. Сінтаксічная роля.

Узоры разбору

У пакоі наступіла цішыня.

Вусны:

(У) пакоі — назоўнік, абазначае прадмет (што?) *пакой*, пачатковая форма — *пакой*, агульны, неадушаўлёны, неасабовы, канкрэтны; мужчынскага роду, другога скланення; ужыты ў месным склоне, адзіночным ліку.

У сказе з'яўляецца акалічнасцю.

Пісьмовы:

(У) пакоі — назоўнік, прадмет, п. ф. — *пакой*, агульны, неадушаўлёны, неасабовы, канкрэтны; м. р., 2-га скл.; у М. скл., адз. л.; акалічнасць.

135. З наступных слоў складзіце і запішыце сказы. Пастаўце кожнае слова ў адпаведнай склонавай форме і растлумачце правапіс канчаткаў прозвішчаў і назваў населеных пунктаў.

1. Над, Барысаў, у сіні, бязвоблачны, неба[м], лятаць, у вырай, журавы[м]. 2. Віталь, пазнаёміцца, з

Міхась, Ладысеў, на злёт, юны, натураліст. 3. Беларускі кампазітар[м] Мікалай Чуркін, быць, запісаны, больш за 3000, народны, песня і танец.

§ 22. Рознаскланяльныя назоўнікі

У беларускай мове ёсць назоўнікі, якія пры змяненні па склонах набываюць канчаткі розных скланенняў. Такія назоўнікі адносяцца да рознаскланяльных. Да іх належаць:

1) назвы маладых істот: *дзіця* ***(-ё)***, *бусляня* ***(-ё)***, *птушаня* ***(-ё)*** і інш.;

2) тры назоўнікі на ***-мя***: *імя, племя, стрэмя*;

3) назоўнікі мужчынскага роду з канчаткам ***-а (-я)***: *стараста, дзядуля*.

136. Разгледзьце табліцу. У якіх склонавых формах пры скланенні назоўнікаў — назваў маладых істот у адзіночным ліку з'яўляецца суфікс ***-яц-***, а ў множным — суфікс ***-ят-***?

Склон	Адзіночны лік	Множны лік
Н.	*куран****я (-ё)*** *дзіц****я (-ё)***	*куранят****ы*** *дзец****і***
Р.	*кураняц****і*** *дзіцяц****і***	*куранят* *дзяц****ей***
Д.	*кураняц****і*** *дзіцяц****і***	*куранят****ам*** *дзец****ям***
В.	*куран****я (-ё)*** *дзіц****я (-ё)***	*куранят* *дзяц****ей***
Т.	*куран****ём*** *дзіц****ём (-ем)***	*куранят****амі*** *дзець****мі*** *(дзяць****мі****)*
М.	*(аб) кураняц****і*** *(аб) дзіцяц****і***	*(аб) куранят****ах*** *(аб) дзец****ях***

• Чым адрозніваецца скланенне назоўніка *дзіця* ў множным ліку ад скланення іншых назоўнікаў?

137. Утварыце ад наступных слоў назоўнікі — назвы маладых істот і запішыце іх паводле ўзору. Праскланяйце вусна адзін назоўнік у формах адзіночнага і множнага ліку.

Узор: *ліса* → *лісяня* → *лісяняты*.

Алень, воўк, гусь, жураўель, зубр, курыца, лось, мядзведзь, сабака, сава.

138. Спішыце, раскрываючы дужкі. Пастаўце назоўнікі ў патрэбным склоне і ліку. Выдзеліце ў іх канчаткі.

1. Буслы клякочуць, *(бусляня)* пішчаць жалобна, як *(шчаня)*, насы закідваюць угору і просяць есці ў сваю пору *(Я. Колас)*. 2. Буслы[м] садзіліся на бярозу[м], рамантавалі гняздо[м], у якім выводзілі і гадавалі *(бусляня)*. 3. Жанчына пад капялюшыкам, а хлопчык з жывым *(кацяня)* на каленях *(В. Карамазаў)*. 4. Ніколі і ніводнай маці сваіх не выплакаць пакут па родным і чужым *(дзіця)* *(С. Грахоўскі)*.

139. Разгледзьце табліцу скланення назоўнікаў на ***-мя***. Звярніце ўвагу, у якіх склонах з'яўляецца суфікс ***-ен- (-ён-)***.

Склон	Адзіночны лік	Множны лік
Н.	*ім**я**,* *плем**я***	*ім**і** (імён**ы**),* *плямён**ы***
Р.	*ім**я** (імен**і**),* *плем**я** (племен**і**)*	*ім**яў** (імён**аў**),* *плямён (плямён**аў**)*
Д.	*ім**ю** (імен**і**),* *плем**ю** (племен**і**)*	*ім**ям**, імён**ам**,* *плямён**ам***
В.	як Н.	як Н.
Т.	*ім**ем** (імен**ем**),* *плем**ем** (племен**ем**)*	*ім**ямі** (імён**амі**),* *плямён**амі***
М.	*(у) ім**і** (імен**і**),* *(у) плем**і** (племен**і**)*	*(у) ім**ях** (імён**ах**),* *(у) плямён**ах***

Назоўнікі *імя, племя, стрэмя* ў адзіночным ліку могуць скланяцца без суфікса ***-ен-*** і з гэтым суфіксам у родным, давальным, творным і месным склонах.

У множным ліку назоўнікі *імя* і *стрэмя* могуць скланяцца без суфікса ***-ён-*** і з гэтым суфіксам ва ўсіх склонах, а назоўнік *племя* скланяецца толькі з суфіксам ***-ён-***.

140. Спішыце, раскрываючы дужкі. Пастаўце словы ў патрэбным склоне і ліку. Растлумачце наяўнасць ці адсутнасць суфіксаў ***-ен-, -ён-*** і напісанне канчаткаў.

1. *(Імя)* Купалы і Коласа даўно сталі сімваламі беларускай зямлі, беларускага народа *(Н. Гілевіч)*. 2. З *(імя)* Дуніна-Марцінкевіча звязаны першыя крокі беларускага тэатральнага мастацтва *(ЛіМ)*. 3. Трэба шырэй весці пошук *(імя)* загінуўшых, каб увекавечыць іх памяць *(«Спадчына»)*. 4. Алесь толькі прыўставаў вышэй на *(страмёны)*, калі конь пралятаў над канавай *(У. Караткевіч)*.

141. Уважліва разгледзьце табліцу. Звярніце ўвагу на аснову слоў, месца націску і зрабіце вывад, ад чаго залежаць склонавыя канчаткі назоўнікаў мужчынскага роду на ***-а (-я)***.

Склоны	**Назоўнікі з націскам на аснове**			**Назоўнікі з націскам на канчатку**	
	ста́раста *Гры́ша*	*дзяду́ля* *Ва́ся*	*дзя́дзька*	*старшына́* *Кузьма́*	*старшыня́*
Н.	***-а***	***-я***	***-а***	***-а́***	***-я́***
Р.	***-ы***	***-і***	***-і***	***-ы́***	***-і́***
Д.	***-у***	***-ю***	***-у***	***-е́***	***-і́***
В.	***-у***	***-ю***	***-у***	***-у́***	***-ю́***
Т.	***-ам***	***-ем***	***-ам***	***-о́й(-о́ю)***	***-ёй(-ёю)***
М.	***-у***	***-ю***	***-у***	***-е́***	***-і́***

Назоўнікі з націскам на аснове ў давальным і месным склонах ужываюцца з канчаткамі ***-у (-ю)***, як назоўнікі 2-га скланення: *ваявóд**у***, *дзядýл**ю***, *Я́нк**у***, *Пéц**ю***; назоўнікі з націскам на канчатку ўжываюцца з канчаткамі ***-е, -і***, як назоўнікі 1-га скланення: *старшын**é***, *Кузьм**é***, *старшын**í***.

У творным склоне назоўнікі з націскам на аснове ўжываюцца з канчаткамі 2-га скланення ***-ам, -ем***: *ваявóд**ам***, *стáраст**ам***, *дзядýл**ем***, *Пé-ц**ем***; пад націскам — з канчаткамі 1-га скланення ***-óй (-óю), -ёй (-ёю)***: *старшын**óй** **(-óю)***, *Кузь-м**óй** **(-óю)***, *старшын**ёй** **(-ёю)***.

142. Праскланяйце вусна (па варыянтах) у адзіночным ліку наступныя назоўнікі. Назавіце канчаткі ў давальным, месным і творным склонах.

Бацька Міша, вучань Андрэйка, стараста Вася, суддзя Янка.

143. Спішыце словазлучэнні, раскрываючы дужкі. Пастаўце назоўнікі ў патрэбным склоне.

Пайсці з *(Пеця)*, сустрэцца з *(Саўка)*, перадаць *(старшыня)*, кніга *(Косця)*, сказаць *(Віцька)*, прысніласся *(бацька)*.

144. Спішыце, раскрываючы дужкі.

1. Гутарка з бацькамі пра вучобу была кароткай, а вось як яна пойдзе са *(старшыня)* калгаса, Віктара вельмі хвалявала *(І. Дуброўскі)*. 2. Іван тую зіму жыў у мястэчку ў *(дзядзька)* і вучыўся ў сямігодцы *(В. Быкаў)*. 3. На момант *(старшына)* стала шкада вучонага, не прызвычаенага да нягод ваеннага жыцця *(В. Быкаў)*. 4. Лемяшэвіч ус-

ведамляў, што без дапамогі *(Даніла Платонавіч)* яму, навічку, прыйшлося б вельмі цяжка *(І. Шамякін)*. 5. Марынка подбегам падышла да канапы і села між *(бацька)* і *(Паходня)* *(Т. Хадкевіч)*.

§ 23. Нескланяльныя назоўнікі

145. Прачытайце сказ і назавіце назоўнікі.

Хлопчык не ведаў, што птушачка, якую ён трымаў у руках, называецца калібры *(Л. Арабей)*.

• Утварыце і запішыце розныя склонавыя формы слоў *хлопчык, птушачка, рука*. Паспрабуйце ўтварыць такія ж формы назоўніка *калібры*.

146. Разгледзьце малюнкі і скажыце, што на іх адлюстравана. Складзіце паводле гэтых малюнкаў некалькі сказаў. Змяняюцца ці не змяняюцца па склонах назоўнікі *шымпанзэ* і *таксі*?

Некаторыя назоўнікі ў беларускай мове не змяняюцца, таму ва ўсіх склонах маюць адну і тую ж форму. Такія назоўнікі адносяцца да нескланяльных.

Да нескланяльных назоўнікаў належаць:

1) агульныя і ўласныя (імёны, прозвішчы, геаграфічныя назвы) назоўнікі іншамоўнага паходжання, якія заканчваюцца на галосны гук: *метро, фае, кальрабі, кенгуру, рагу, лібрэта**, *Джардана Бруна, Дзюма, Суліко, Заля, Місісіпі, Перу*;

2) беларускія прозвішчы на ***-іх (-ых)*** і на ***-о*** пад націскам: *у Алесі Баравых, у Барыса Мялкіх, з Пецем Хількó, з Веранікай Гурлó*;

3) прозвішчы, якія заканчваюцца на зычны гук і адносяцца да асоб жаночага полу: *падручнік Веры Гурэвіч, з Таняй Русак*;

4) складанаскарочаныя назвы, утвораныя з пачатковых літар слоў поўнай назвы: *паступіў у* ***БДУ***, *студэнты* ***БНТУ***.

⊙ **147.** Спішыце. Вызначце род і склон нескланяльных назоўнікаў і дапішыце канчаткі дапасаваных да іх паясняльных слоў.

1. Вера Паўлаўна пазірала ў акно і лавіла сябе на думцы, што ёй хораша сядзець у цёпл.. купэ *(А. Асіпенка)*. 2. Вялік.. плецен.. з саломы пано Тамары Паўлоўскай экспанавалася ў Музеі беларускага народнага мастацтва ў Раўбічах *(ЛіМ)*. 3. Валодзя быў апрануты ў добр.. шарсцян.. паліто *(І. Новікаў)*. 4. У паркеце адсвечваліся гронкі вясёлкав.. бра *(Я. Скрыган)*.

• Растлумачце пастаноўку коскі ў першым сказе.

148. Спішыце, раскрываючы дужкі і змяняючы, калі трэба, імя і прозвішча.

1. Спатрэбілася Паходню і прагавітая цяга да новага *(Зося Валынец)*, і асцярожная разважлі-

васць[сл] *(Трахім Грыняк)*, і маўклівая аглядка *(Піліп Струшня)*, і свежыя веды маладога агранома *(Васіліна Валошка) (Т. Хадкевіч)*. 2. «Вам да каго?» — спытала жанчына. — «Да *(Васько Галіна)*» *(А. Асіпенка)*. 3. Вера Паўлаўна паспрабавала абараніць *(Міхась Васько) (А. Асіпенка)*. 4. Дагаварыцца аб справе з *(Сайка Мільгун)* узяўся разважлівы Бруй *(Я. Колас)*.

§ 24. Спосабы ўтварэння назоўнікаў

149. Прачытайце на форзацы табліцу «Словаўтварэнне».

Адкажыце на пытанні

1. Якая аснова ці слова называюцца ўтваральнымі?
2. Якое слова называецца вытворным?
3. Чаму яны так названы?
4. Назавіце асноўныя спосабы ўтварэння назоўнікаў.

! Нулявы суфікс у мове прынята абазначаць знакам ∅: *падпісаць — подпіс∅*.

150. Прачытайце тэкст і вызначце яго тэму. Які загаловак можна яму даць? Вызначце, як утвораны выдзеленыя словы.

Два разы ў год рабіны на поўны голас заяўляюць аб сабе. Спачатку гэта бывае ў маі, калі дрэўцы ахінаюцца белым вэлюмам* **квецені**, затым у **кастрычніку**, калі іх тонкае голле ззяе пурпурам спелых гронак ягад.

Асабліва ўражваюць рабіны глыбокай восенню. Лісце з іх і іншых дрэў апала. **Узлесак** пачарнеў і зусім страціў бы сваю прывабнасць, калі б на галінках рабін, нібы незвычайныя **лямпачкі,** не свяціліся сонечнай **чырванню** гронкі *(Паводле І. Сіляўкі)*.

151. Выпішыце ў пачатковай форме назоўнікі з памяншальнымі і памяншальна-ласкальнымі суфіксамі і графічна пакажыце, як яны ўтвораны.

Узор: *зязюлька* ← *зязюля*.

1. На дробным лісточку расінку аднойчы сустрэў светлячок *(М. Танк)*. 2. У небе хмарачкі дзянныя плылі, як гускі маладыя, чародкай белай над лугамі *(Я. Колас)*. 3. А, дзядзька, дзядзечка, саколік! Насып мне ягад у прыполік *(Я. Колас)*. 4. Спі, маленькі мой сыночак, вочкам не міргні *(Я. Купала)*. 5. Янка звярнуў са сцяжынкі і спыніўся на вузкай і доўгай палянцы *(І. Галубовіч)*.

• Чаму ў слове *лісточак* два памяншальна-ласкальныя суфіксы?

152. Прачытайце тэкст, вызначце асноўную думку і дайце загаловак. Што асаблівага ў кожнай пары́ года адзначыў аўтар? Чым бы вы дапоўнілі яго назіранні?

Кожны чалавек павінен ведаць жыццё, з'явы прыроды ва ўсе поры года такімі, якія яны ёсць.

Вясну з яе першай зелянінай, яе ласкавым гаючым сонцам, гоманам птушак пасля прылёту з выраю.

Лета з шырокім разводдзем збажыны, маланкі з громам і перунамі і цяжкую, да поту, працу сельскіх жыхароў.

Восень з яе імглістым дажджом, павуціннем у дні бабінага лета, курлыканнем журавоў над пустымі палямі.

• Як бы вы прадоўжылі тэкст, што б вы сказалі пра зіму?

• Ад 4—5 назоўнікаў (на выбар) утварыце словы з памяншальна-ласкальным значэннем. Назавіце словаўтваральны сродак.

153. Прачытайце верш. Які загаловак вы яму далі б? Спішыце, устаўляючы прапушчаныя літары. Вызначце спосаб утварэння выдзеленых слоў.

Б..гуць пакатым берагам
Дзве ву..кія **с..яжынкі,**
І спеліць сонца шчодрае
Багаты ўра..ай —
Рыхтуе поле ж..тняе
Жаданыя **зажынкі.**

Часова справы адкладзі,
Пакінь — і прыяз..ай.
А там і лета бабіна
Ра..весіць **па..уціны**...
Там каляровы **лістапад**...
Там рух в..сновых крыг...

Любой парою прыяз..ай
У родныя м..сціны:
Св..тла, і сіл, і **дабрыні**
Ваз..мі сабе ад іх.

С. Басуматрава.

§ 25. Правапіс назоўнікаў з суфіксамі *-ак-, -ык- (-ік-), -ачк-, -ечк-*

154. Утварыце словы з дапамогай суфіксаў ***-ак-, -ык- (-ік-)*** і запішыце паводле ўзору ў два слупкі.

Узор: *садок* + *ак* → *садочак* [к] // [ч], *мяч* + *ык* → *мячык*.

Агурок, слон, дубок, дудар, малаток, малюнак, кош, грыбок.

● Прасклаңяйце па адным слове з кожным суфіксам і скажыце, у якім суфіксе пры скланенні выпадае галосны гук.

155. Разгледзьце схему і сфармулюйце правіла аб правапісе суфіксаў ***-ак*** і ***-ык (-ік)***.

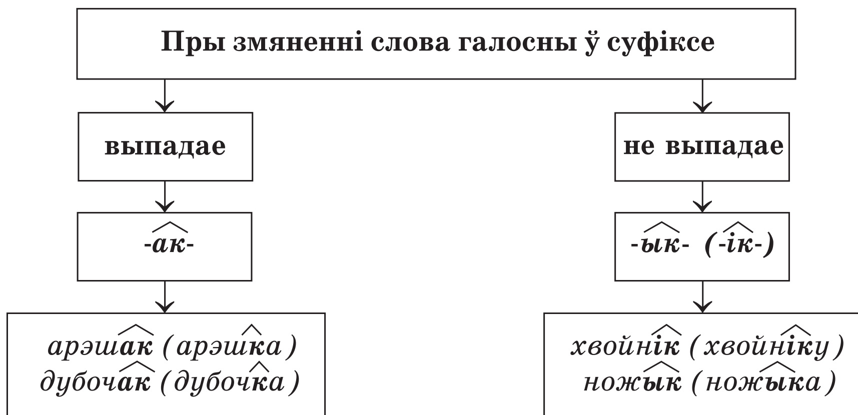

● Сфармулюйце вывад: што неабходна зрабіць, каб не памыліцца ў напісанні суфіксаў ***-ак-, -ык- (-ік-)***?

156. Прачытайце тэкст, вызначце яго стыль і абгрунтуйце сваё меркаванне. Растлумачце напісанне ў выдзеленых словах суфіксаў ***-ак- (-ок-)*** і ***-ык- (-ік-)***.

Пачатак снежня. **Надвячорак.** Падзьмуў калючы **ветрык** і ачысціў неба ад хмар. На небасхіле выглянула скупое чырвонае сонца. **Марозік** падсушыў зямлю, пабяліў лужыны.

А на світанку зноў наплыла хмара і пасыпаў **сняжок.** Наваколле стала белае-белае. Пасвяжэла паветра. У цішыні адчувалася штосьці загадкавае, чароўнае. **Зазімак** *(Паводле Я. Крамко)*.

157. Спішыце, устаўляючы патрэбную літару ў суфіксы слоў, і растлумачце ўмову яе напісання.

1. Ты ж ідзі ў навуку, толькі, брат, вучыся. Дык, глядзі ж, сыноч..к, шчыранька вазьміся! 2. Дзядок узяў сякеру і мяшоч..к і на луг пашыбаваў. Падаў мякенькі сняжоч..к, холад злёгку прабіраў. Зірк — адкуль ён тут узяўся — зайч..к вы-

скачыў з кустоў. 3. Замялі дарогі ветр..кі снягамі. 4. Бабка, як званоч..к, сыпле слоўкі, бы каралі ніжа на шнуроч..к. 5. Зазірае ў вокны[ф] месяч..к двурогі. 6. Звоніць, скача, як цялятка, гэты жэўж..к-ручаёк *(Я. Колас)*.

● Якое сэнсавае адценне надаюць словам суфіксы ***-ак-, -ык-***?

158. Ад наступных слоў утварыце назоўнікі з дапамогай суфіксаў ***-ачк-, -ечк-*** і запішыце іх у два слупкі.

Таня, гняздо, гора, гара, здароўе, імя, лямпа, вярба.

● Ва ўтвораных словах аднаго і другога слупка ахарактарызуйце апошні зычны гук перад суфіксам па цвёрдасці-мяккасці.

159. Разгледзьце схему і сфармулюйце правіла аб правапісе суфіксаў ***-ачк-, -ечк-***.

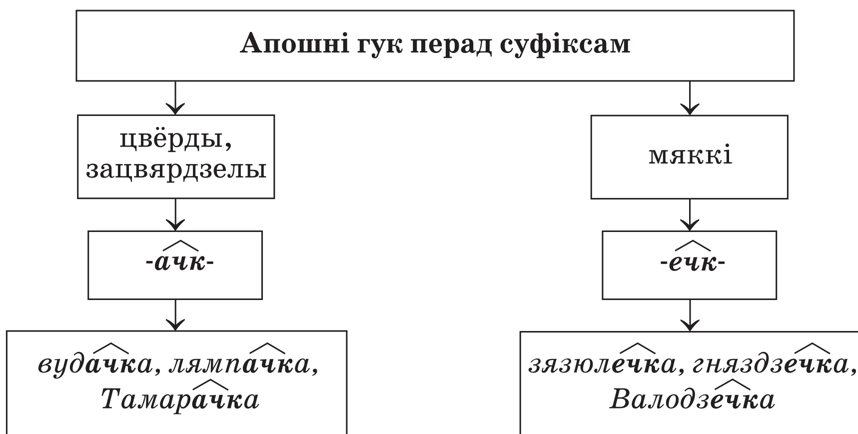

160. Прачытайце ўрывак з апавядання Якуба Коласа «Маленькая хвойка». Скажыце, пра якую пару года піша пісьменнік і з якім пачуццём. Па чым вы гэта вызначылі?

Выбілася з зямлі тоненькая чырванаватая травінка. Танюсенькая ножка, а на ёй угары, на два

пальцы ад зямлі, выплелася з яшчэ болей тонень-кіх зялёных нітач**ак**-травінак прыгожая кароб**ач-ка**; на самым версе гэтай каробачкі сядзела цёмная шап**ачк**а. Маладая раслінка стаяла пры лесе ў полі. Яна была такая маленькая, што ніхто нават не пазі-раў на яе. Па зямлі, праўда, поўзалі яшчэ меншыя мураш**ачкі**, але яны былі надта заняты сваёю пра-цаю. А ў траве радасна трашчалі на ўсе лады па-лявыя кон**ікі**. З-за ўзгор**ачк**а прыбег ціхі ветр**ык** і пацалаваў маладую хвойку. А яна ад радасці[м] за-дрыжала ўся...

Спішыце і растлумачце напісанне выдзеленых суфіксаў.

161. Спішыце, устаўляючы прапушчаныя літары. Па-значце суфікс і ў дужках растлумачце ўмову яго напісання.

Узор: *сукеначка,* (*гук* [н] *цвёрды, -ачк-*).

1. Якая птушка, такое і гняздз..чка *(Прыказ-ка)*. 2. Ранняя птуш..чка дзюб..чку калупае, а поз-няя вочы прадзірае *(Прымаўка)*. 3. Ластав..чка дзень пачынае, а салавейка канчае *(Прымаўка)*. 4. Як толькі Сцёпка параўняўся з адной хатай у сяле і зірнуў на яе мёрзлыя шыбы, ён адразу заў-важыў прагрэтае акен..чка ў аконцы *(Я. Колас)*. 5. Бульб..чка хоць не абіраная, а смачная *(В. Бы-каў)*. 6. Ліл..чка лял..чку Ал..чку ў люльцы люляе *(В. Жуковіч)*.

§ 26. Мяккі знак перад суфіксамі -*к*-, -*чык*- і ў суфіксах -*аньк*-, -*еньк*-

162. Прачытайце. У словах пад лічбай 1 ахарактарызуйце па цвёрдасці-мяккасці гукі, што перададзены на пісьме вы-дзеленымі літарамі, і скажыце, пасля якіх гукаў пішацца мяккі знак перад суфіксам -*к*-.

Параўнайце словы пад лічбай 2 і вызначце, чаму ў адным выпадку перад суфіксам ***-чык-*** пішацца мяккі знак, а ў другім — не пішацца.

Прачытайце словы пад лічбай 3 і сфармулюйце яшчэ адно правіла напісання мяккага знака перад суфіксам ***-чык-***.

Выразна вымавіце словы пад лічбай 4. Ці адпавядае напісанне гэтых слоў іх вымаўленню? Выдзеліце суфіксы і скажыце, чаму ў іх пішацца мяккі знак.

1) Зо**ся** — Зо**сь**ка
Вало**дзя** — Вало**дзь**ка
Пе**ця** — Пе**ць**ка
Ма**ня** — Ма**нь**ка
2) струме**нь** — струме**нь**чык
дыва**н** — дыва**н**чык
3) вузе**л** — вузе**ль**чык
куко**ль***— куко**ль**чык
4) Міша**нь**ка, зязюле**нь**ка

Мяккі знак перад памяншальна-ласкальнымі суфіксамі пішацца ў наступных выпадках:

1) пасля мяккіх зычных перад суфіксам ***-к-***: *Але**сь**ка, бо**ль**ка*;

2) пасля мяккіх гукаў [л’] і [н’] перад суфіксам ***-чык:*** *па**ль**чык, аге**нь**чык*.

Суфіксы ***-аньк-, -еньк-*** пішуцца з мяккім знакам: *рэч**анька**, мату**ленька***.

163. Прачытайце і растлумачце напісанне мяккага знака ў назоўніках з памяншальна-ласкальнымі суфіксамі.

1. Сонейка прамністае!
Узнімайся весела!
Пра мамульку-мамачку
Слухай нашу песеньку!

К. Кірэенка.

2. А ўнукі просяць:
— Раскажы яшчэ,
Якая мама ў цябе была?
— А была яна нам сонейкам[c],
Усіх саграваля нас цёпленька.
А была яна нам крынічанькай,
Нас паіла жывой вадзічанькай.
Т. Трафімава.

3. Па кропельцы, па кропельцы —
І рэчка высыхае.
У. Карызна.

4. У кожнай кроплі дажджавой
Праменьчыкі смяюцца.
А. Салтук.

164. Утварыце пры дапамозе адпаведных суфіксаў назоўнікі і запішыце. У якіх з іх і чаму пішацца мяккі знак?

-к-: Алена, Віця, бабуля, крыніца, нядзеля, гара, верабей;

-чык-: дубец, касцюм, корань, пакой, струмень, прамень, агарод;

-аньк-, -еньк-: Маша, дзядуля, дарога, ноч, зара, матуля.

◉ **165.** Прачытайце. Вызначце стыль тэксту. Перакладзіце яго на беларускую мову і запішыце.

Всё лето листья подставляли солнцу свои ладошки и щёчки, спинки и животики. И до того налились и пропитались солнцем, что к осени сами стали как солнышки — багряными и золотыми. Налились, отяжелели и потекли. Полетели иволгами по ветру. Запрыгали белками по сучкам. Понеслись куницами по земле. Зашумел в лесу золотой дождь *(Н. Сладков)*.

Падкрэсліце ў перакладзе назоўнікі з памяншальна-ласкальным значэннем.

166. Напішыце сачыненне-апавяданне ў мастацкім стылі пра ручаёк. Выкарыстайце словы з памяншальна-ласкальнымі суфіксамі.

Ручаёк, каменьчыкі, з парожка на парожак, цянёк, хмарка, зязюлька, птушачкі, гняздзечкі, конікі, матылькі, струменьчыкі, хвалькі, з крынічанькі, да рэчанькі.

167. Спішыце сказы, устаўляючы, дзе патрэбна, адпаведныя літары.

1. Ой, як ночан..ка яснютка! У ноч гэту грэх і спаць *(Я. Колас)*. 2. Вішан..ка паспее, ябл..чак сокам наліецца *(І. Галубовіч)*. 3. Родная зямел..ка як зморанаму пасцел..ка *(Прыказка)*. 4. Дз..ўчын..ка ўторквала ў з..млю следам за бабуляй Марфай адну падрэзаную цыбулін..ку, другую, трэцюю. Як і бабуля, Алес..ка кожны раз паўтарала: «Расці, цыбул..ка, — агародная матул..ка» *(М. Даніленка)*. 5. Верабейчык прыпаў да вадз..нога струмен..чыка, зрабіў некалькі гл..ткоў і паля..еў у бок вёскі *(В. Хліманаў)*.

§ 27. Складаныя назоўнікі, іх правапіс

168. Прачытайце прыведзеныя прыклады.

1. Праект закона → закон + а + праект → закон**а**праект;
   валакно ільну → ільн + о + валакн(о) → ільн**о**валакно.
2. Качаць ваду → вад + а + кач + $\hat{к}$(а) → вад**а**качка;
   мераць зямлю →земл + я + мер + ∅ → земл**я**мер.
3. Горад, курорт → горад + курорт → горад-курорт;
   Дранько, Майсюк → Дранько + Майсюк → Дранько-Майсюк.

Адкажыце на пытанні

1. Якія складаныя назоўнікі ўтвораны спосабам складання асноў пры дапамозе злучальных галосных?
2. Якія назоўнікі ўтвораны складана-суфіксальным спосабам?
3. Якія назоўнікі ўтвораны спосабам складання слоў?

169. Прачытайце сказы, назавіце складаныя словы і вызначце спосаб іх утварэння.

1. Пятрок хадзіў разам з аднасельцамі на касавіцу *(А. Давыдаў)*. 2. Грэчка запахла яркім густацветам *(І. Навуменка)*. 3. Перад намі адкрыўся шырокі, вельмі прыгожы краявід *(К. Цвірко)*. 4. Ад галалёдзіцы губляюць вецце нават асілкі-дубы *(І. Навуменка)*. 5. Як хораша думаецца, лёгка робіцца на сэрцы, калі плывеш у лодцы, сядзіш з доўгім вяслом на карме пласкадонкі* *(Л. Леванові)*. 6. У цемры на станцыі Спас-Дзям'янск эшалон разгрузіўся, і танкісты сабраліся ў лесе[м] *(І. Мележ)*. 7. Да прыстані па рацэ ідзе пасажырскі параход *(П. Галавач)*.

Складаныя назоўнікі пішуцца разам і праз злучок.

Разам пішуцца:

1) назоўнікі, утвораныя шляхам спалучэння дзвюх і больш асноў з дапамогай злучальных галосных: *вадазбор*, *лесастэп*, *собалегадоўля*;

2) назоўнікі, першай часткай якіх з'яўляюцца іншамоўныя асновы *авія-*, *аўта-*, *бенза-*, *касма-*, *кіна-*, *тэле-*, *мота-*, *фота-*, *электра-* і інш.: ***авія**дэсант*, ***аўта**калона*, ***касма**план*, ***кіна**тэатр*, ***тэле**марафон*, ***мота**спорт*, ***фота**копія*, ***электра**воз*.

Праз злучок пішуцца:

1) назоўнікі, утвораныя ад двух самастойных слоў без злучальнай галоснай: *прэм'ер-міністр, жар-птушка, папараць-кветка, горад-герой*;

2) складаныя прозвішчы і геаграфічныя назвы: *Новік-Пяюн, Буда-Кашалёва, Растоў-на-Доне*.

170. Спішыце. Падкрэсліце складаныя назоўнікі і растлумачце іх напісанне.

1. Ведайце тыя, хто сёння раку асушае: вы і мяне асушаеце, — адлучаеце ад першакрыніц, першаструменьчыка, першакроплі *(С. Панізнік)*. 2. Гулам-звонам скажу, сцежку-шлях пакажу на прыволле, на ўродныя гоні*! *(Я. Купала)*. 3. Каля Блізніцы жыта красуе, буйнатраўем заве сенажаць. Да магілкі букецік нясу я, дзе з вайны хлебаробы ляжаць *(У. Папковіч)*. 4. Пералескі, крутаяры — край да слёз любімы *(А. Ставер)*. 5. Мараваў і Багданаў-Бельскі садзіліся побач, бралі ў рукі балалайкі і пачыналі любімую песню[м] *(В. Карамазаў)*.

◉ **171.** Утварыце і запішыце складаныя назоўнікі, першай часткай якіх з'яўляюцца асновы наступных слоў.

1. Бульба, вада (вода), дабра (добра), авія-, радыё.

2. Збожжа, зерне (зерня), сена, аўта-, жывёла.

• З некалькімі словамі (на выбар) складзіце сказы.

172. Спішыце. Складаныя назоўнікі пішыце разам ці праз злучок.

1. Акалічны народ гуслі знаў гусляра; песня*(?)* дума за сэрца хапала; вакол гэтай думы дудара*(?)* званара казак дзіўных хадзіла нямала *(Я. Купала)*. 2. Абложных хмар даўгія караваны за даля*(?)*гляд за-

везлі сінь нябёс *(Г. Бураўкін)*. 3. Царскі ўрад глядзеў на Дуніна*(?)*Марцінкевіча як на ворага самадзяржаўя *(ЛіМ)*. 4. За Улан*(?)* Удэ горы зноў падыходзяць да чыгункі *(Я. Сіпакоў)*. 5. Прайшло некалькі тыдняў пасля леда*(?)*ходу, і зусім другім стаў края*(?)*від каля Доўгага *(П. Броўка)*. 6. Пазнаю па старых бура*(?)*ломах, што і лес перажыў шмат бяды *(В. Гардзей)*.

§ 28. Правапіс *не (ня)*, *ні* з назоўнікамі

173. Прачытайце сказы і растлумачце значэнне выдзеленых слоў.

1. Луг тут скрозь стракацеў жоўтым кураслепам, блакітнымі **незабудкамі** *(У. Краўчанка)*. 2. Зямлі было мала, і заўсёды ў чым-небудзь была **нястача** *(І. Сіняўскі)*. 3. У юных сэрцах **неспакой** — то радасць, то трывога *(А. Ставер)*. 4. Яны дажылі да **нядолі** і чорнага гора: па роднаму полю нямецкія ходзяць мінёры *(А. Куляшоў)*. 5. Справу робяць не **голасам**, а розумам *(Прыказка)*. 6. Хвароба **не** пернік *(Прымаўка)*.

174. Разгледзьце схему. На яе аснове сфармулюйце правіла пра напісанне ***не (ня)*** з назоўнікамі. У якасці прыкладаў прывядзіце словы ці сказы з практыкавання 173.

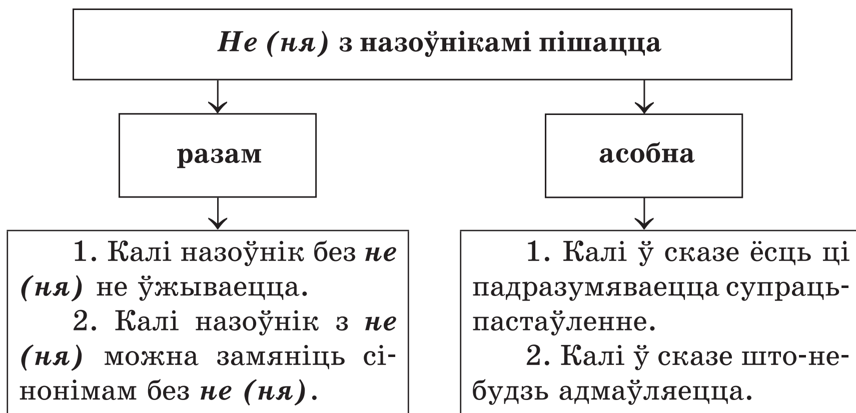

Ні з назоўнікамі заўсёды пішацца **асобна**: *У няўмечкі не баляць ні рукі, ні плечкі.*

175. Падбярыце да назоўнікаў сінонімы з ***не (ня)***. Якія з гэтых сінонімаў без ***не (ня)*** не ўжываюцца?

Бяда, беднасць, варожасць, вораг, прыгнёт, рассеянасць, ціша, цьмянасць, слата*.

Словы для даведкі: *невыразнасць, немата, непагадзь, непрыяцель, непрыязнасць, няволя, нястача, няшчасце, няўвага.*

176. Спішыце. Растлумачце напісанне ***не (ня)***, ***ні*** з назоўнікамі.

1. Не ведаю велічы большай, чым маці, што цешыцца ўсмешкай свайго немаўляці *(Н. Гілевіч)*. 2. Пеця — хлопчык неблагі. Не скнара*, не забіяка *(В. Хомчанка)*. 3. Ні зайздрасці, ні крыўдзе і ні злу мяне не ўзяць у свой палон бурклівы *(В. Ярац)*. 4. Мне чалавек там добры трэба, а не гультай які, нязгрэба* *(Я. Колас)*. 5. Не баюся бяды, ні слаты, ні галечы, толькі б слоў злых не чуць, нібы сыку змяі *(Н. Тулупава)*.

- Падкрэсліце назоўнікі агульнага роду.
- Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку ў трэцім сказе.

177. Спішыце, раскрываючы дужкі. Назоўнікі з прыстаўкамі ***не (ня)*** падкрэсліце. Да якіх слоў можна падабраць сінонімы без ***не (ня)***?

1. Беларусь! Беларусь! Слухай голас павагі: *(не/ня)* прыяцеля рацы ты магла супыняць *(С. Панізнік)*. 2. Мой шлях не ўсцелены *(ні)* пухам і *(ні)* шоўкам, але і асот за мною не расце *(Л. Галубовіч)*. 3. Я задумаўся сам: што рабіць, каб *(не/ня)* праўдаю

сэрца сваё не разбіць *(К. Кірэенка)*. 4. *(Не/ня)* пракосы, а палосы выжынае чыста сталь *(Я. Колас)*. 5. Няхай усіх дзяцей міне пасляваенная *(не/ня)* доля *(А. Салтук)*. 6. І ў *(не/ня)* шчасці, і ў радасці без дружбы чалавеку нельга жыць *(К. Чорны)*. 7. Быў я *(не/ня)* зломак, *(не/ня)* пустадомак *(В. Вітка)*.

Тэматычная праверачная работа

1. Выпішыце канкрэтныя назоўнікі.

Варыянт 1. Аловак, заданне, камбайн, касьба, пасёлак, сані, смутак, сонца, торф, шоўк.

Варыянт 2. Ангіна, горыч, дзяцел, дрэва, квас, люд, навальніца, раніца, сцежка, хлеб.

2. Выпішыце рэчыўныя назоўнікі (варыянт 1), абстрактныя назоўнікі (варыянт 2).

Бег, дабрыня, дзяцел, духі, кніга, ласі, мёд, пшаніца, смутак, чарніцы, аспірын, асфальт, завея, няволя, спрыт, сад, суседзі, туга, хлеб, цеплыня.

3. Вызначце і запішыце ў адзін слупок назоўнікі мужчынскага роду, у другі — жаночага роду, у трэці — ніякага роду.

Варыянт 1. Баравік, бель, возера, дарога, кропля, моладзь, мора, палын, поле, рыбалоў.

Варыянт 2. Агонь, гай, дрэва, жыццё, лісце, любоў, радасць, сабака, фея, цень.

4. Вызначце і запішыце ў адзін слупок назоўнікі 1-га скланення, у другі — 2-га скланення, у трэці — 3-га скланення.

Варыянт 1. Агонь, бяроза, весялосць, дом, зямля, край, кроў, лінія, сінь, шчасце.

Варыянт 2. Асілак, вожык, воля, даль, ноч, павага, ружа, рэчка, сваяк, Сібір.

5. Ад наступных назоўнікаў утварыце і запішыце формы меснага склону адзіночнага ліку.

Варыянт 1. Асіна, бярэзнік, дачка, зубр, кацяня, мяжа, сход, хата, цырк, чытач.

Варыянт 2. Вожык, дзіця, дача, каваль, мост, палата, парк, снег, сцяна, шчака.

6. Ад наступных назоўнікаў утварыце і запішыце формы роднага склону адзіночнага ліку.

Варыянт 1. Азарт, алень, бераг, век, верабей, галалёд, гоман, край, Мінск, тралейбус.

Варыянт 2. Адчай, блакіт, змрок, камбайн, космас, луг, Магілёў, певень, ранак, руль.

7. Апускаючы дужкі, запішыце словы разам ці праз злучок.

Варыянт 1. Авія*(носец)*, даля*(гляд)*, Буда*(Кашалёва)*, жар*(птушка)*, коне*(завод)*, лётчык*(касманаўт)*, мікра*(клімат)*, нова*(будоўля)*, хлеба*(пякарня),* кілават*(гадзіна)*.

Варыянт 2. Вада*(качка)*, Дунін*(Марцінкевіч)*, зерня*(склад)*, края*(від)*, мата*(цыкл)*, папараць*(кветка)*, фота*(камера)*, прэм’ер*(міністр)*, хата*(чытальня),* адна*(вясковец)*.

8. Спішыце, устаўляючы, дзе патрэбна, мяккі знак.

Варыянт 1. Алес..ка, вішан..ка, галін..ка, дзядулен..ка, дыван..чык, камен..чык, карэн..чык, крынічан..-ка, ночан..ка.

Варыянт 2. Аген..чык, Жэн..ка, зязюлен..ка, карзін..ка, касцюм..чык, Мішан..ка, нян..ка, песен..ка, струмен..чык.

9. Спішыце, устаўляючы патрэбную літару. Абазначце суфіксы.

Варыянт 1. Агуроч..к, бул..чка, дзядз..чка, гор..чка, дубоч..к, дудар..к, лял..чка, Настул..чка, птуш..чка.

Варыянт 2. Ганн..чка, гарош..к, гняздз..чка, дожджыч..к, дубч..к, здароў..чка, каласоч..к, рэч..чка, сшытач..к.

10. Выпішыце сказы, у якіх ***не (ня)*** патрэбна пісаць разам.

Варыянт 1. І туман, і *(не/ня)* пагоды восень позняя нясе. 2. У *(не/ня)* праўды ногі кароткія. 3. Шчасце — *(не/ня)* перапёлка: рэшатам не накрыеш. 4. Алёнка Алесі *(не/ня)* равесніца.

Варыянт 2. Вучэнне — свет, а *(не/ня)* вучэнне — цьма. 2. Мікола *(не/ня)* славы прагнуў, а павагі. 3. Над морам шум і *(не/ня)* спакой. 4. Чым быць у *(не/ня)* волі, лепш загінуць у правым баі.

ПРЫМЕТНІК

§ 29. Прыметнік як часціна мовы: агульнае значэнне, марфалагічныя прыметы, сінтаксічная роля. Пачатковая форма

178. Уважліва разгледзьце малюнак. Прачытайце абодва тэксты і вызначце, якое апісанне птушкі больш дакладнае і выразнае.

1. Арлан — буйная драпежная птушка. У яе вылікая, моцная і вострая, загнутая ўніз дзюба, светла-жоўтыя магутныя лапы з доўгімі бязлітаснымі кіпцюрамі. У арлана светла-жоўтыя з халодным бляскам вочы. Галава і шыя святлейшага колеру, хвост белы, злёгку клінападобны, а тулава і крылы цёмна-бурыя *(Паводле В. Вольскага)*.

2. Арлан — птушка. У яе загнутая ўніз дзюба, лапы з кіпцюрамі, з бляскам вочы. Галава і шыя святлейшага колеру, хвост клінападобны, а тулава і крылы цямнейшыя.

Адкажыце на пытанні

1. Якія словы дапамаглі аўтару адлюстраваць выгляд птушкі: яе памер, колер апярэння, сілу і драпежнасць.
2. На якія пытанні адказваюць гэтыя словы і да якой часціны мовы адносяцца?

Прыметнік — гэта часціна мовы, якая абазначае прымету прадмета і адказвае на пытанні які? якая? якое? якія? чый? чыя? чыё? чые?

Прыметнікі змяняюцца па ліках і склонах, а ў адзіночным ліку і па родах.

Паколькі прыметнікі абазначаюць прымету прадмета, то ў сказе яны паясняюць назоўнікі і дапасуюцца да іх у родзе, ліку і склоне: *белы снег, белая стужка, белае поле, белым снегам, белай стужкі, у белым полі*.

Да назоўнікаў агульнага роду прыметнікі дапасуюцца або ў мужчынскім, або ў жаночым родзе: *Міхась — вядомы запявала. Ірына — вядомая запявала.*

Пачатковая форма прыметніка — форма мужчынскага роду, адзіночнага ліку, назоўнага склону.

У сказе прыметнікі з'яўляюцца азначэннямі або выказнікамі: Ціха ў *зімовым* лесе. Неба *высокае*.

179. Прачытайце словазлучэнні. Па якой прымеце яны аб'яднаны ў групы? Якое словазлучэнне лішняе і чаму?

Высокая сасна, нізкі ядловец, новы шынель;
смелы ўчынак, адважны баец, салодкі яблык;
бярозавы гай, далёкі край, сасновы лес;
неспакойнае возера, шырокая рака, вузкая дарожка;
спелыя арэхі, кіслы квас, горкі палын.

- Вызначце сярод прыметнікаў сінонімы і антонімы.
- З трыма лішнімі словазлучэннямі складзіце і запішыце розныя па мэце выказвання сказы.

180. Прачытайце. Дакажыце, што гэта тэкст мастацкага стылю. Каму ён адрасаваны і з якой мэтай? Спішыце, падкрэсліце прыметнікі. Скажыце, што яны абазначаюць і якую ролю выконваюць у тэксце.

Прытупала зіма з вятрамі сцюдзёнымі, з маразамі траскучымі.

Ціха ў лесе. Дрэва, пад якім я стаю, сыпле на мяне кветачкі бялюткія.

Укрыла маю палянку зіма снегам беленькім. Маладая стройная бярозка дрэмле пад серабрыстым інеем. А побач — елачка, прыгажунька лясная. Аздобіла яе зіма: апранула футра бялюткае, накінула хустку пуховую, упрыгожыла зоркамі іскрыстымі.

Жыве на палянцы зімовая казка. І я крычу, каб людзі пачулі: «Не чапайце вы бярозку, пакіньце на палянцы прыгажуньку-елачку!» *(Т. Курыла)*.

181. Прачытайце і адгадайце загадкі.

1. Летам — шэры,
Зімой — белы
Палахлівы і
Нясмелы.

2. Нос вусаты,
Лоб паласаты,
Хвосцік пушысты,
Сам кіпцюрысты.

- Без якіх слоў вы не змаглі б адгадаць загадкі?
- Якую ролю выконваюць прыметнікі ў загадках?
- Паспрабуйце скласці загадку пра які-небудзь прадмет, жывую істоту.

Прыметнікі ў мове выконваюць важную ролю: дакладна, ярка і вобразна апісваюць прадмет (апісальная функцыя), выдзяляюць прадмет з шэрага іншых (выдзяляльная функцыя), даюць ацэнку прадмету (ацэначная функцыя).

182. Прачытайце. Назавіце прыметнікі і скажыце, якую ролю яны выконваюць у адным і другім выпадку (дапамагаюць выдзеліць прадмет з шэрагу іншых, даюць ацэнку прадмету).

1. — Які хлеб вы часцей купляеце?
— Звычайна мы купляем чорны хлеб.

2. — Міленькая, любенькая, добранькая, — скачу я вакол бабкі, абдымаю яе *(К. Каліна)*.

183. Прачытайце. Вызначце стыль і тып тэксту. Спішыце і падкрэсліце прыметнікі. Якую ролю выконваюць яны ў гэтым тэксце?

Як утвараецца дождж

У прыгожых кучаравых і слаістых воблаках вадзяная пара ператвараецца ў вадзяныя кропелькі. Кропелькі такія маленькія і лёгкія, што, як пушынкі, вісяць у паветры і вельмі павольна апускаюцца на зямлю.

Нагрэецца зямля ў гарачы летні дзень, нагрэецца вада — і лёгкае гарачае паветра паднімецца ўгору і пагоніць воблака на такую вышыню, дзе вельмі холадна. Там кропелькі замерзнуць і ператворацца ў крышталікі лёду. А струмені паветра зноў і зноў паднімаюць вадзяную пару. У халоднай высі яна ператвараецца ў кроплі вады, яны асядаюць на ледзяных крышталіках і замярзаюць. Ільдзінкі зробяцца цяжкімі і паляцяць імкліва ўніз. У струменях нізкага цёплага паветра яны растануць, сальюцца з іншымі кроплямі і ўпадуць на зямлю. Гэта і ёсць дождж *(Паводле В. Архангельскага)*.

184. Прачытайце. Скажыце, чаму выдзеленыя прыметнікі ўжыты ў форме мужчынскага роду адзіночнага ліку.

— Якім павінен быць сапраўдны сябар? — пытаецца настаўнік.

— *Разумным* і *добрым!*

— *Умелым! Шчырым! Смелым!*

— *Ласкавым* і *клапатлівым!*

Дзеці адказваюць хорам, спяшаючца пералічыць самыя лепшыя рысы чалавека.

185. Спішыце і пастаўце, дзе патрэбна, знакі прыпынку. Падкрэсліце прыметнікі і скажыце, якія назоўнікі яны паясняюць і ў чым да іх дапасуюцца.

1. Паляцела дзяўчына самалётам гонкім над шчаслівай краінай, над роднай старонкай *(Я. Купала)*. 2. Любоўю да роднай зямлі і да роднага народа нараджаюцца мае кнігі *(І. Мележ)*. 3. Як мары, белыя бярозы пад сінявой начной стаяць *(М. Багдановіч)*. 4. Сыпле іней на бярозы, туліць дрэвы лёгкім пухам *(Я. Колас)*.

186. Прачытайце тэкст і дайце яму загаловак. Спішыце, раскрываючы дужкі і дапасоўваючы прыметнікі да паяснёных назоўнікаў.

Хлеб на далонях тваіх... *(Свежы)* боханам на вышытым ручніку сустракаем мы ў доме гасцей. З песняй падносім *(пышны)* каравай маладым на вяселлях: каб не цураліся *(бацькоўскі)* зямлі дзеці, свята цанілі і паважалі *(высакародны хлебаробскі)* працу. З *(духмяны)* калачом ступаем на парог, калі спраўляем наваселлі. І *(залацісты жытнёвы)* сноп ставім на куце, калі святкуем дажынкі. Гэта наша традыцыя. *(Спрадвечны)* наш звычай. Мы ведаем, калі ёсць хлеб на стале, то свята на душы заўсёды. Свята ўсяго народа. Хлеб быў і ёсць як святыня. Як сімвал вечнасці *(зямны)* подзвігу сейбітаў і аратых *(М. Чарняўскі)*.

§ 30. Паглыбленне паняцця пра апісанне: спосабы апісанняў

187. Прачытайце тэксты.

1. З кухні ў чыстую палавіну хаты — філёнчатыя фанерныя дзверы. За імі з аднаго боку шафа, з другога — грубка*. Паўз сцяну нікеляваны ложак. У прасценку між акон ад вуліцы — старамодная канапа. У куце круглы стол, на ім тэлевізар. Каля сцяны ад двара швейная машына, на ёй — настольная лямпа-грыбок.

2. Пакой у Люсі невялікі, але светлы і ўтульны. Перад акном стол на фігурных ножках пад беласнежным абрусам. Паўз сцяну прыгожая, як у князёўны, канапа. На сцяне гадзіннік у форме сэрца. Калі раніцай сюды загляне сонца, то ўсё заззяе фарбамі вясёлкі. Сапраўдная ўрачыста ўбраная святліца з фікусамі і ярка-чырвонымі aганькамі.

Адкажыце на пытанні

1. Якая тэма гэтых тэкстаў і які тып маўлення?
2. У якім тэксце пакой апісаны ў афіцыйным стылі, а ў якім — у мастацкім?
3. Якая мэта гэтых апісанняў і якая ў іх роля прыметнікаў?

188. Прачытайце. Дакажыце, што гэта тэкст мастацкага стылю. Вызначце тую частку, якая з’яўляецца апісаннем, і спішыце яе. Назавіце структурныя часткі апісання. Якую ролю ў ім выконваюць прыметнікі?

Гэта было ўвосень. Мы з мамай збіралі журавіны. З-за кучмастых елачак выйшла казуля і спынілася каля крушынавага куста.

Якая яна зграбная! На быстрых нагах зялёныя капыткі-туфелькі. Галоўка маленькая, точаная. Шыя доўгая і гнуткая. Вочы вялікія, цёмныя, круг-

лыя, бліскучыя. Здаецца, у іх глыбіні можа ўтапіцца ўвесь свет.

Вось такой стаіць у маёй памяці самая прыгожая жывёліна беларускіх лясоў — казуля *(Паводле У. Рубанава)*.

189. Прачытайце і дакажыце, што гэта тэкст тыпу апісання. Як ён пабудаваны? Якія словы дапамаглі аўтару стварыць вобраз скрыпачкі і выразіць да яе свае адносіны?

Іграў аркестр. Але як ён іграў! Гэта трэба было чуць і бачыць.

Саліравала скрыпачка, апранутая ў чорную дарагую сукенку, чорненькая, невысокая, зграбная, з вялікімі цёмнымі вачыма на белым твары і чорнымі пышнымі валасамі над ілбом, на якім не было ні адной маршчынкі. У правай руцэ лётаў тонкі рухавы смычок, дакранаўся да струн, а пальцы левай рукі, тонкія, далікатныя, песцілі грыф, перабягалі па струнах, і яны давалі жыццё тысячам чароўных гукаў.

Пасля той музыкі я доўга быў сам не свой, жыў як у сне. Я бачыў, што на свеце ёсць нешта такое, без чаго жыццё будзе няпоўным і нецікавым *(Паводле У. Дамашэвіча)*.

190. Прачытайце тэкст. Вызначце яго жанр (даведка, аб'ява, паведамленне). Якая частка тэксту з'яўляецца апісаннем? Якую ролю ў ім выконваюць прыметнікі?

Прайшоў ужо тыдзень, як згубіўся сабачка — мая адзіная ўцеха на старасці гадоў. Дапамажыце знайсці майго сябра.

Сабачка паляўнічай пароды. Вялікі. Белы. З цёмна-карычневымі плямамі на баках. Морда карычневая. Вушы вялікія. Шэрсць кароткая, гладкая.

- Якім вы ўяўляеце чалавека, што шукае сабачку?

191. Разгледзьце малюнак і паводле яго напішыце апавяданне «Ціхае паляванне» ў мастацкім стылі з элементамі апісання. Выкарыстайце прыметнікі.

Словы для даведкі:

дзень: *ясны, сонечны, пахмурны*;
неба: *высокае, яснае, сіняе*;
паветра: *празрыстае, свежае*;
дрэвы і кусты: *у залатым, барвовым, пурпуровым убранні*;
грыбы: *каштанавыя баравікі, чырвоныя сыраежкі, падасінавікі*.

192. Прачытайце. Ці можна лічыць гэты тэкст апісаннем? Спішыце і падкрэсліце прыметнікі.

З-за лесу выкочваўся на неба ярка-чырвоны агромністы месяц. Барвовае зарыва прасвечвалася праз вострыя вяршаліны елак. Здавалася, што ўсчы-

наецца вялізны пажар. Ад яго святлела ў полі, паяўляліся шэра-фіялетавыя цені на снезе. Мігатліва пераліваласяся святло зорак. Над самым краем неба ўспыхвалі бледныя, невыразныя сполахі святла, нібы гэта было паўночнае ззянне *(Паводле А. Асіпенкі)*.

§ 31. Якасныя, адносныя і прыналежныя прыметнікі, іх роля ў маўленні

193. Прачытайце ўрывак з верша С. Басуматравай «Мая зямля» і скажыце, чаму ён так названы. Як вы думаеце, чаму ў гэтым вершы большасць слоў — назоўнікі і прыметнікі?

Зямлю беларускую
Са сцежкаю вузкаю,
З чырвонай рабінаю
Заву я любімаю.

З матулінай ласкаю,
З бабулінай казкаю
На свеце такая адна.

Зямля мая спеўная
Будзілася пеўнямі,
Звінела крыніцамі
Пад вербамі ніцымі.

І моваю матчынай,
Як шчодраю спадчынай,
З маленства сагрэла мой лёс.

Зямля мая ветлая*
Азёрамі светлая,
Барамі гасцінная,
У сэрцы адзіная.

194. Разгледзьце схему.

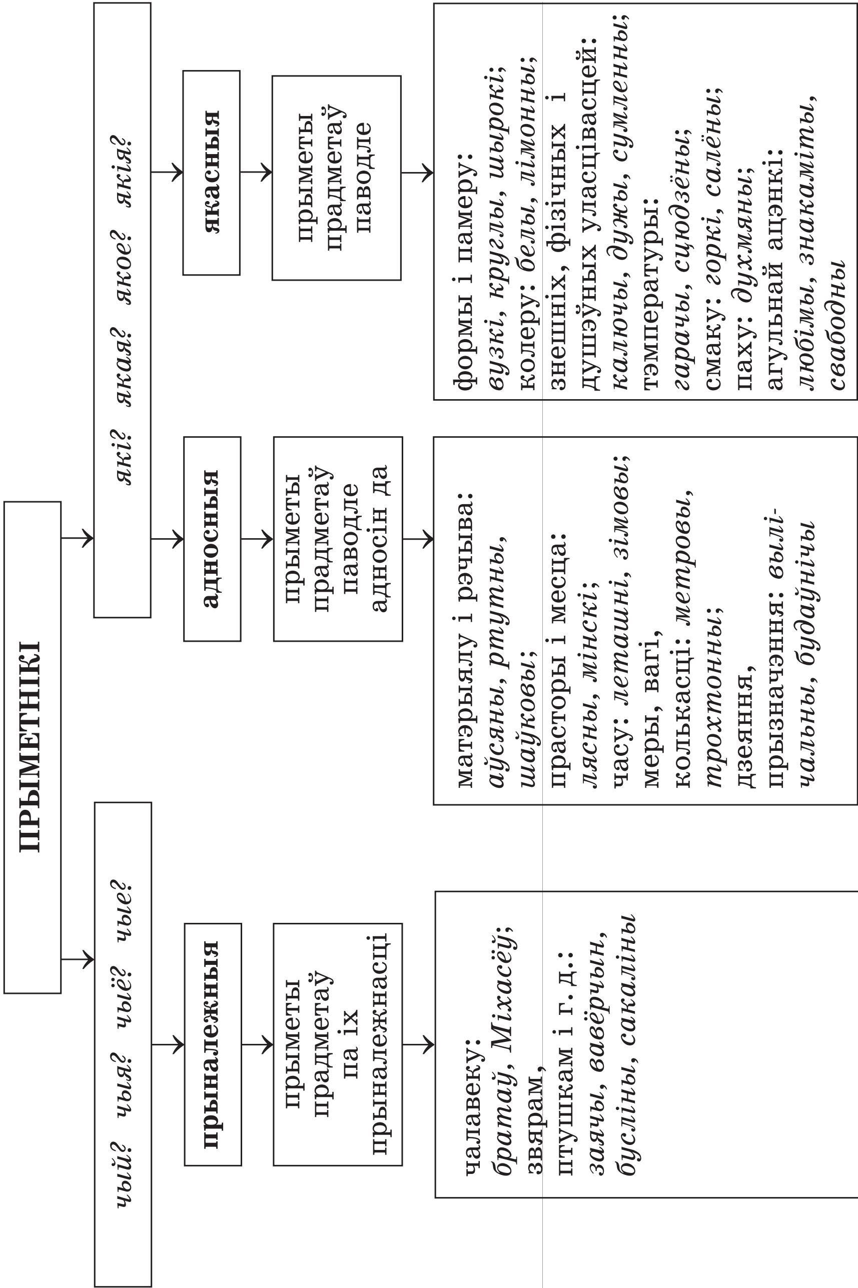

Адкажыце на пытанні

1. На колькі разрадаў падзяляюцца прыметнікі паводле значэння?
2. Якія прыметы абазначаюць прыметнікі пад лічбамі 1, 2, 3 і на якія пытанні адказваюць? Прывядзіце свае прыклады.
3. Якія прыметнікі могуць спалучацца са словамі в*ельмі, надта*?
4. У які разрад і радок гэтай схемы вы ўпісалі б прыметнікі з практыкавання 193?

195. Спішыце, устаўляючы прапушчаныя літары і знакі прыпынку. Падкрэсліце прыметнікі і скажыце, якія з іх якасныя, а якія адносныя. На якія пытанні адказваюць адны і другія і якія з іх спалучаюцца са словамі *вельмі, надта*?

Над..шла сцюдзёная пара. Суровы снежань-зімнік намёў у лесе в..лізныя гурбы пачапіў на др..вы і хмызнякі сн..гавыя шапкі пухкімі белымі дыванамі заслаў л..сныя паляны лугі і палі.

Падзьмуў снежань свежымі м..рознымі в..трамі. Схаваў хуткія рэкі пад то..сты блакітны лёд. Стынуць, зацягваюцца лёдам нават л..сныя крыніцы.

Ціха і спакойна ў зімовым лесе. Змоўклі птушкі і схаваліся зв..ры. Здаецца, што жыццё ў ім спынілася да будучай в..сны. Ця..кая пара над..шла для жыхароў лесу *(А. Курскоў)*.

- Назавіце словы, ужытыя ў пераносным значэнні.
- Да якога стылю і тыпу маўлення адносіцца гэты тэкст і якую ролю адыгрываюць у ім якасныя прыметнікі?

196. Прачытайце тэкст. Выпішыце якасныя прыметнікі разам з паяснёнымі назоўнікамі. Пазначце ў дужках род, лік і склон прыметнікаў.

Жалейка — вядомы з XV стагоддзя беларускі народны духавы інструмент сям'і язычковых. У залежнасці ад мясцовай традыцыі жалейкі розняцца

па сваіх памерах і форме. Вырабляюцца з розных матэрыялаў: чароту, жытняй саломы, дрэва, рога, гусінага пяра. Бываюць з ігравымі адтулінамі і без іх. Адпаведна гэтаму жалейкі адрозніваюцца адна ад другой аб'ёмам і характарам гучання. Тэмбр* жалейкі — моцны, рэзкі, крыху гнусавы *(Н. Якавнюк)*.

пі́шчык
ду́дка

• Да якога стылю і тыпу адносіцца гэты тэкст і якую ролю выконваюць у ім адносныя прыметнікі?

• Ці ёсць у гэтым тэксце словы з пераносным значэннем?

• Як бы вы растлумачылі іншыя народныя назвы гэтага інструмента?

197. Прачытайце апавяданне, у якім няма адной структурнай часткі. Назавіце прыметнікі і скажыце, да якога разраду яны адносяцца.

У першы ж дзень зімовых канікулаў я паехаў у вёску да бабулі і дзядулі. Апошнія снежаньскія дні. Сяджу ля акна і любуюся чарадзейным хараством зімовага саду. У лебядзіных накідках стаяць урачыстыя яблыні і вішні, нібы сабраліся на навагодні карагод. Дыхне ветрык, і з іх плячэй сыплюцца долу калючыя сярэбраныя пушынкі.

Раптам чую ціхі голас:

— А ці быў ты ў лесе, на маёй радзіме?

Я здагадаўся, што гэта гаворыць Ёлка, і адказаў:

— Не, не давялося. Раскажы мне пра яе.

....

Я слухаў расказ Ёлкі і ўсё больш і больш разумеў, што лес — гэта не проста дрэвы, а сапраўднае царства, жыццё якога багатае і разнастайнае ў любую пару года.

1. Якой часткі не хапае ў апавяданні?

2. Пра што, на вашу думку, расказала Ёлка? Запішыце яе расказ, падкрэсліце прыметнікі і пазначце іх разрад *(як., адн., пр.)*.

§ 32. Ступені параўнання якасных прыметнікаў, іх утварэнне і ўжыванне

198. Прачытайце сказы.

1. Ходзіць гоман між збажынкі
   Мілы і шчаслівы *(Я. Колас)*.
2. Свая хатка **мілейшая** за чужую вёску *(Прымаўка)*.
3. **Наймілейшы** ў цэлым свеце
   Край бацькоў — адзін на ўсіх *(Хв. Чэрня)*.

Адкажыце на пытанні

1. Ці аднолькавую ступень якасці выражаюць выдзеленыя прыметнікі?
2. У якім сказе па адной і той жа прымеце адзін прадмет параўноўваецца з другім, а ў якім — адзін прадмет параўноўваецца з многімі такімі ж прадметамі?
3. Пабудуйце словаўтваральны ланцужок выдзеленых прыметнікаў. Якая значымая частка выражае розніцу ў значэнні 1-га і 2-га, 2-га і 3-га слоў?

Большасць якасных прыметнікаў абазначае прыметы, якія могуць праяўляцца ў большай ці ў меншай ступені. Такія прыметнікі маюць дзве формы ступеней параўнання: вышэйшую і найвышэйшую.

Прыметнікі ў форме вышэйшай ступені параўнання паказваюць, што якасць дадзенаму прадмету ўласціва ў большай ці ў меншай ступені ў параўнанні з іншым прадметам: *Мікола **старэйшы** за Алеся на тры гады.*

Прыметнікі ў форме найвышэйшай ступені параўнання паказваюць, што якасць дадзенаму прадмету ўласціва ў найбольшай або ў найменшай ступені ў параўнанні з іншымі прадметамі: *А **найлепшая** тая дарога, што вядзе на бацькоўскі парог* (А. Бялевіч).

199. Разгледзьце табліцу і зрабіце вывад, як утвараюцца простая і складаная формы вышэйшай і найвышэйшай ступеней параўнання якасных прыметнікаў.

Формы	Ступені параўнання	
	вышэйшая	**найвышэйшая**
Простая	моцн|ы| + ейш → мацнейшы дуж|ы| + эйш → дужэйшы **але:** вялікі → большы добры → лепшы дрэнны → горшы	най + мацнейшы → наймацнейшы най + дужэйшы → найдужэйшы най + большы → найбольшы най + лепшы → найлепшы най + горшы → найгоршы
Складаная	больш + моцны → больш моцны, болей + моцны → болей моцны; менш + дужы → менш дужы, меней + дужы → меней дужы	самы + моцны → самы моцны найбольш + моцны → найбольш моцны найменш + моцны → найменш моцны

Назоўнікі пры формах вышэйшай ступені параўнання ўжываюцца ў вінавальным склоне з прыназоўнікам ***за***: *глушэц **большы за цецерука**.*

200. Прачытайце.

Я твае абышоў дарагія прасторы,
І лугі, і палі, дзе, як маці, спрадвек
Ты з людзьмі, Беларусь, так ласкава гаворыш
Звонкім звонам бароў, пералівамі рэк.
Тут і сонца, здаецца, святлейшае свеціць.
І дабрэйшыя ўсмешкі — у добрых людзей.
Ёсць нямала зямель багацейшых на свеце,
Толькі ты мне радней, даражэй і мілей.

А. Бачыла.

● Назавіце якасныя прыметнікі і вызначце іх ступені параўнання. Патлумачце іх ужыванне.

Для цікаўных

Чаму не маюць ступеней параўнання адносныя і прыналежныя прыметнікі?

201. Прачытайце. Вызначце форму ступені параўнання якасных прыметнікаў і спосаб яе ўтварэння.

Ці ёсць дзе на свеце
святлейшае неба,
гусцейшае жыта?
Ці ёсць дзе яснейшы
за наш далягляд?

Ці ёсць дзе на свеце
ярчэйшыя кветкі?
Ці ёсць дзе на свеце
куток прыгажэйшы,
чым наша зямля?

Хв. Жычка.

● Утварыце і запішыце складаную форму вышэйшай ступені параўнання гэтых прыметнікаў.

202. Спішыце. Вызначце формы ступеней параўнання якасных прыметнікаў і скажыце, як яны ўтвораны.

Калі пугач — самая буйная сава, то самая маленькая — вераб'іны сычык. Ён крыху меншы за звычайнага шпака. Сплюшка буйнейшая за сычыка *(А. Курскоў)*.

203. Спішыце, утвараючы простую форму вышэйшай ступені параўнання прыметнікаў, што ў дужках. У чым асаблівасць яе ўтварэння?

Усё *(добры)* у чалавеку — ад сям'і. Ад пяшчотнай цеплыні мацярынскіх рук, ласкавага голасу. Ад яе ўрокаў дабрыні і спагады да таго, хто *(малы, слабы)*. Ад суровай стрыманасці бацькі, мужнасці і рашучасці ў крытычны момант да гатоўнасці ўзяць на сябе *(вялікі)* цяжар і абараніць сям'ю ад нягод *(«Беларусь»)*.

спага́да

204. Прачытайце прымаўкі. Растлумачце іх сэнс. Перакладзіце на беларускую мову і запішыце.

1. Утро вечера мудренее. 2. Правда светлее солнца. 3. Старый друг лучше новых двух. 4. Уговор дороже денег. 5. Мал золотник, да дорог. 6. Не красна изба углами, а красна пирогами. 7. Маленькое дело лучше большого безделья.

205. Спішыце, утвараючы ад прыметнікаў, што ў дужках, тыя формы ступеней параўнання, якія адпавядаюць сэнсу сказаў.

1. На свеце няма *(дарагі)* дарогі, як гэта — дарога да роднага дому. 2. Я не склаў сваю *(добры)* песню, *(добры)* дзень свой яшчэ не пражыў. 3. Маладосць — краса людзей, жыццё *(добры)* час. 4. Таму і смутак нам патрэбен, каб радасць *(вялікі)* была. 5. Зямля наша — *(святы)* запаведнік, і трэба, як маці, яе берагчы. 6. Аліна хоць і *(малады)*, але ведала ўсе Лізавецiны песні і цёпла, мякка падпявала.

§ 33. Поўная і кароткая формы якасных прыметнікаў

206. Прачытайце. Вызначце, якімі членамі сказа з'яўляюцца выдзеленыя прыметнікі. Параўнайце канчаткі і скажыце, якія формы прыметнікаў поўныя, а якія кароткія.

1. Сэрца кранаюць, як у дзяцінстве, **мілыя** вобразы роднага краю *(М. Калачынскі)*. 2. Мне **любы** стэп шырокі *(Я. Колас)*. 3. Першыя громы! Сэрцу вы **мілы, люб** мне ваш смех паміж гор *(Я. Колас)*.

Некаторыя якасныя прыметнікі маюць поўную і кароткую формы: *бацька* ***рады*** — *бацька* ***рад***, *маці* ***радая*** — *маці* ***рада***, *дзіця* ***радае*** — *дзіця* ***рада***, *бацькі* ***радыя*** — *бацькі* ***рады***.

Кароткія формы прыметнікаў у адзіночным ліку маюць у мужчынскім родзе нулявы канчатак, у жаночым і ніякім — канчатак ***-а***, у множным ліку — канчатак ***-ы***.

Кароткія формы прыметнікаў не скланяюцца. Яны змяняюцца па ліках, а ў адзіночным ліку — і па родах.

У сказе кароткія формы прыметнікаў з'яўляюцца выказнікамі: *Мне ўсё* ***дорага*** *тут,* ***люба, міла, прыгожа*** (П. Броўка).

207. Спішыце. Поўныя формы прыметнікаў зверху пазначце літарай *п*, а кароткія — літарай *к*. Падкрэсліце прыметнікі як члены сказа.

1. Беларусь! Як ты дорага мне, як нішто і ніколі ў жыцці *(П. Броўка)*. 2. Таму так, мая Радзіма, люба ты мне і міла, што пад тваім паглядам расла маладая сіла *(К. Кірэенка)*. 3. Дождж з ветрам шугануў праз шчыліну, стаў больш чуцен шквальны шум *(А. Кулакоўскі)*. 4. Відзён той дуб са ўсіх старон з галінамі густымі *(П. Броўка)*. 5. Што смуцен, родны бор? *(Р. Баравікова)*.

• Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку ў сказах са зваротkамі.

208. Прачытайце. Назавіце ў кожным сказе кароткую форму прыметніка і скажыце, ці можна замест яе выкарыстаць сінанімічную поўную форму.

1. Бывайце здаровы, жывіце багата, ужо ж мы паедзем да сваёй хаты *(А. Русак)*. 2. Напішы ты, будзь ласкаў, ліст мне дадому, я табе аддзякую *(К. Чорны)*. 3. Дзень добры, маё дзіцятка... Дзякуй Богу, здарова... За мяне не хвалюйся *(Я. Янішчыц)*. 4. Будзьце здаровы, маладыя! Дай Бог вам з сабою шчасліва пражыць *(Дунін-Марцінкевіч)*.

Кароткія формы прыметнікаў у беларускай мове ўжываюцца вельмі рэдка і пераважна ў мове паэзіі.

209. Прачытайце і вызначце, да якога стылю і тыпу маўлення адносіцца гэты тэкст. Назавіце словы, ужытыя ў пераносным значэнні.

Гроза прошла. Как весело сверкает всё кругом, как воздух свеж и жидок, как пахнет земляникой и грибами!

Но вот наступает вечер. Заря запылала пожаром и обхватила полнеба. Солнце садится. Воздух особенно прозрачен, словно стеклянный. Вдали ложится мягкий пар, тёплый на вид. Вместе с росой падает алый блеск на поляны, ещё недавно облитые потоком жидкого золота. От деревьев, от кустов, от высоких стогов сена побежали длинные тени. Солнце село. Звезда зажглась и дрожит в огнистом море заката *(По И. С. Тургеневу)*.

• Пісьмова перакладзіце тэкст на беларускую мову. Пазначце род, лік і склон прыметнікаў. Якія формы прыметнікаў выкарысталі вы пры перакладзе кароткіх формаў прыметнікаў?

210. Спішыце. Пасля кароткіх формаў прыметнікаў у дужках пазначце іх граматычныя формы. Дзейнік і выказнік падкрэсліце.

1. Радзіма, адчуў я ў разлуцы з табою, як люб мне і дораг кут мілы бацькоў *(П. Прыходзька)*. 2. Мне ўсё дорага тут — і ў прысадах дарога, і задумлівы[с] гай над высокай гарой *(П. Броўка)*. 3. Ды прыслухайся: каля ігліц і зімой чуцен голас сініц *(У. Карызна)*. 4. Песні жаўранкаў ліюцца — весел іх палёт *(Я. Журба)*. 5. Нам люба ўсё зямное, люба праца, у росах травы, жытнія палі *(А. Пысін)*. 6. Мяцель не вее, сціхнуў вецер і волен лёгкіх санак бег *(М. Багдановіч)*.

§ 34. Скланенне якасных і адносных прыметнікаў

211. Прачытайце. Назавіце канчаткі прыметніка *звонкі*. Чаму адно і тое ж слова мае розныя канчаткі?

У Беларусі — ясныя вочы,
Многа любові ў грудзях.
Звонкае поле,
Звонкія сосны,
Звонкі і сонечны шлях.

У Беларусі кожны куточак,
Дзе ты ні пойдзеш, пяе...
Звонкае слова,
Звонкая песня,
Звонкае сэрца яе.

П. Броўка.

212. Разгледзьце табліцу. Звярніце ўвагу на асновы прыметнікаў і націск у словах.

Склон	**Прыметнікі мужчынскага роду з асновай на**		
	цвёрды і зацвярдзелы зычны	***г, к, х***	**мяккі зычны**
Н.	*малад**ы́**, шэ́р**ы***	*дараг**і́**, слу́цк**і***	*сін**і**, летн**і***
Р.	***-óга, -ага***	***-óга, -ага***	***-яга***
Д.	***-óму, -аму***	***-óму, -аму***	***-яму***
В.	як Н. або Р.		
Т.	***-ым***	***-ім***	***-ім***
М.	***-ым***	***-ім***	***-ім***

Склон	Прыметнікі ніякага роду з асновай на		
	цвёрды і зацвярдзелы зычны	***г, к, х***	**мяккі зычны**
Н.	*малад**óе**, шэ́р**ае***	*дараг**óе**, слуцк**ае***	*сін**яе**, летн**яе***
Р.	***-óга, -ага***	***-óга, -ага***	***-яга***
Д.	***-óму, -аму***	***-óму, -аму***	***-яму***
В.	як Н.	як Н.	як Н.
Т.	***-ым***	***-ім***	***-ім***
М.	***-ым***	***-ім***	***-ім***

Адкажыце на пытанні

1. Ад чаго залежаць склонавыя канчаткі якасных і адносных прыметнікаў мужчынскага і ніякага роду ў адзіночным ліку?
2. У якіх склонах канчаткі прыметнікаў мужчынскага і ніякага роду супадаюць, а ў якім адрозніваюцца?
3. Чаму формы прыметнікаў мужчынскага роду ў вінавальным склоне супадаюць з формамі назоўнага або роднага склону?

213. Праскланяйце пісьмова (па варыянтах) прыметнікі разам з назоўнікамі. Пры скланенні стаўце пытанні да прыметнікаў. Абазначце канчаткі ў пытаннях і прыметніках. Скажыце, як пытанні дапамагаюць у вызначэнні і напісанні канчаткаў прыметнікаў.

Лугавое леташняе сухое сена. Модны вячэрні недарагі касцюм. Ясны летні ціхі дзень. Яснае летняе ціхае ранне.

● Зверце канчаткі па табліцы і вызначце, чым тлумачыцца наяўнасць розных канчаткаў прыметнікаў у адным і тым жа склоне. Ад чаго залежыць напісанне галосных у канчатках прыметнікаў?

214. Спішыце, раскрываючы дужкі. Пастаўце прыметнікі ў патрэбнай склонавай форме.

1. На полі ўжо сінявата-зялёнымі хвалямі хадзіла *(высокі густы)* жыта *(В. Адамчык)*. 2. У *(высокі сіні)* небе не чуваць ужо над полем *(звонкі)* спеву жаваранка *(В. Вітка)*. 3. Ніжэй апусцілася *(асенні)* сонца за лес *(І. Шамякін)*. 4. *(Гарачы летні)* днём Алёшка, Янка і Жэня рашылі схадзіць на раку пакупацца *(П. Рунец)*. 5. Паглядзеў на неба: было яно *(сухі, белы)*, абяцала *(гарачы, спякотны)* дзень *(А. Кудравец)*. 6. У пояс жыту пакланюся і *(любы дзедаўскі)* зямлі *(С. Грахоўскі)*.

215. Разгледзьце табліцу і скажыце, ад чаго залежаць канчаткі прыметнікаў жаночага роду ў адзіночным ліку.

Склон	**Прыметнікі жаночага роду з асновай на**	
	цвёрды, зацвярдзелы зычны і на *г, к, х*	**мяккі зычны**
Н.	*лясн**а́я**, ду́ж**ая**, зво́нк**ая***	*сін**яя***
Р.	***-о́й(-о́е), -ай(-ае)***	***-яй(-яе)***
Д.	***-о́й, -ай***	***-яй***
В.	***-ую***	***-юю***
Т.	***-о́й(-о́ю), -ай(-аю)***	***-яй(-яю)***
М.	***-о́й, -ай***	***-яй***

У родным склоне прыметнікі жаночага роду з канчаткамі ***-о́е, -ае, -яе*** *(сярод густ-**о́е** высок-**ае** ранн-**яе** збажыны)*, а ў творным склоне — з канчаткамі ***-о́ю, -аю, -яю*** *(густ-**о́ю** высок-**аю** ранн-**яю** збажыною)* часцей сустракаюцца ў мастацкім і гутарковым стылях.

216. Падбярыце да прыметнікаў назоўнікі і запішыце словазлучэнні ў родным і давальным склонах адзіночнага ліку. Растлумачце правапіс канчаткаў.

Глыбокае, густы, зорнае, мяккі, позняе, прыгожая, ранняя, сур'ёзная, ціхі, цудоўная.

Каб правільна вызначыць і напісаць канчатак прыметніка, трэба знайсці ў сказе назоўнік, ад якога залежыць прыметнік, і ад гэтага назоўніка задаць да прыметніка пытанне. Канчатак пытання «падкажа», з якім канчаткам трэба пісаць прыметнік.

Напрыклад: *Чароўн.. цішыня панавала ў лесе.* Прыметнік *чароўны* залежыць ад назоўніка *цішыня*. Задаём пытанне: *цішыня* якая? Канчатак пытання ***-ая***; значыць, прыметнік трэба пісаць з канчаткам ***-ая***: *чароўн**ая** цішыня*.

Пры выбары канчатка неабходна ўлічваць характар асновы і месца націску.

Спел.. яблык. Яблык (які?) *спел[ы]*.

Сін.. азёры. Азёры (якія?) *сін[ія]*.

Блакітн.. неба. Неба (якое?) *блакітн[ае]*.

217. Спішыце, дапісваючы канчаткі прыметнікаў. Пазначце зверху іх род, лік і склон.

Пад гарою расла вярба. Пад вярбою было люстран.. акно ў зялён.. траве. Тут пачынаўся і бег да рэчкі мал.. ручаёк[м]. З узгорка да ракі вытапталі шырок.. сцежку[ф]. Усе прыходзілі сюды піць ваду, і цэл.. лета сін.. неба ўглядалася ў гэта акно. Увосень берагі яго чарнелі ад дажджу, і на вадзе плавала лісце бярозы. Зімою акно не замярзала. Рэдк.. пара,

як з міскі, клубілася над ім у глыбок.. снезе. А дзед казаў, што гэта зямля дыхае тут... *(А. Грамовіч)*.

• Вызначце стыль тэксту. Падкрэсліце словы з пераносным значэннем.

218. Прачытайце. Дакажыце, што гэта мастацкі тэкст тыпу апавядання. Якая яго асноўная думка?

Пачынала шарэць. Над лесам нізка грувасціліся снегавыя воблакі. Дарога, скаваная марозам, вывела на ўзлесак.

Іду паціху і два сляды бачу: ласіны і заячы. Сляды кіруюць у адным напрамку: на сярэдзіну ўзлеску. Прайшоў яшчэ крыху і ладны стажок сена ўбачыў. А каля стажка таго лось з зайцам сілкуюцца. Стажок сена для іх нібы сталоўка бясплатная.

Заяц, як толькі згледзеў мяне, адразу ў кусты сігануў. А лось лянiва павярнуў галаву і зноў за яду ўзяўся.

Вяртаўся з лесу і ўсё думаў пра чалавека — добрага, з чулым сэрцам, які на ўзлеску для звяроў стажок сена пакінуў *(Я. Галубовіч)*.

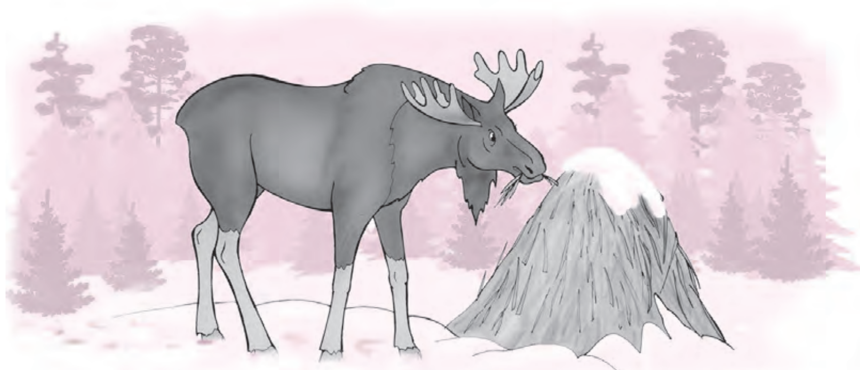

• Складзіце план і напішыце пераказ. Уключыце ў яго апісанне ласяя.

§ 35. Скланенне прыметнікаў у множным ліку

219. Разгледзьце табліцу.

Склон	Прыметнікі з асновай на		
	цвёрды і зацвярдзелы зычны	***г, к, х***	**мяккі зычны**
Н.	*добр**ыя** (сябры)*	*глыбок**ія** (рэкі)*	*сін**ія** (азёры)*
Р.	***-ых***	***-іх***	***-іх***
Д.	***-ым***	***-ім***	***-ім***
В.	як Н. або Р.		
Т.	***-ымі***	***-імі***	***-імі***
М.	***-ых***	***-іх***	***-іх***

Адкажыце на пытанні

1. Прыметнікі з якімі асновамі маюць у множным ліку аднолькавыя канчаткі?
2. Ці залежаць склонавыя канчаткі прыметнікаў у множным ліку ад роду?

220. Падбярыце да аднаго з прыметнікаў адзін адушаўлёны і адзін неадушаўлёны назоўнік. Утварыце словазлучэнні, запішыце іх у назоўным, родным і вінавальным склонах множнага ліку.

маладыя	алені, людзі
прыгожыя	бярозы, кветкі
добрыя	птушкі, дамы́

У якім выпадку канчаткі прыметнікаў у вінавальным склоне супадаюць з канчаткамі назоўнага, а ў якім — роднага склону?

Формы вінавальнага склону множнага ліку супадаюць з формамі роднага склону, калі прыметнік дапасуецца да адушаўлёных назоўнікаў.

221. Прачытайце тэкст. Выпішыце тыя сказы, у якіх прыметнікі ўжыты ў форме множнага ліку. Пры спісванні графічна выдзеліце іх канчаткі. Растлумачце напісанне канчаткаў прыметнікаў множнага ліку.

Узор: *у сін**іх** азёрах; у азёрах (якіх?) сініх (прыметнік ужыты ў форме М. скл., аснова заканчваецца на мяккі зычны, таму пішацца канчатак **-іх**).*

Янка Купала!.. Калі гучыць гэта імя, перад вачыма ўстаюць зялёныя жытнёвыя палеткі, шырокія квяцістыя лугі пад лёгкімі, як пух, аблачынкамі, векавечныя лясы і пушчы, сінія стужкі шматлікіх рэк, блакітныя вочы азёр. Усё гэта Беларусь з яе маляўнічымі краявідамі, працавітымі і мужнымі людзьмі. З яе мінуўшчынай і сучаснасцю, што так натуральна і хораша ўвайшлі ў звонкую Купалаву песню. У ёй Янка Купала з усёй глыбінёй выразіў душу беларускага народа, раскрыў шматвяковую гісторыю свайго краю. І ў гэтым — неўміручасць вялікага паэта *(Паводле А. Кулакоўскага)*.

222. Выпішыце словазлучэнні «прым. + наз.», дапішыце канчаткі і пазначце лік і склон прыметнікаў паводле ўзору.

Узор: *у маладым сасняку (у якім? — адз. л., М. скл.).*

мілас́эрны
апант́анасць

На захадзе Беларусі раскінулася Белавежск.. пушча — бадай што адзіны ў Еўропе некрануты лясн.. масіў. Мяркуюць, назву сваю пушча атрымала праз абаронч.. вежу (Бел.. вежу) у Камянцы. Пушча вядом.. ўсяму свету дзякуючы самаму буйн.. і рэдк.. прадстаўніку еўрапейск.. фаўны — зубру. Мног.. паэты апявалі яго ў сваіх творах, але першы сярод іх — знакаміт.. беларуск.. паэт-гуманіст Мікола Гусоўскі. «Песня пра зубра», напісаная ў 20-я гады XVI стагоддзя, — гімн прыгажосці сваёй зямлі,

а зубр у паэме — алегарычн.. вобраз родн.. краю, сімвал яго магутнасці *(Паводле А. Гурыновіча)*.

• Растлумачце напісанне слоў з вялікай літары.

223. Прачытайце тэкст і вызначце яго асноўную думку. Спішыце, дапісваючы канчаткі прыметнікаў.

Вельмі важна, каб чалавек, дзе б ён ні жыў, усё жыццё помніў шырок.. разлогі мурожн.. сенакосаў, усплеск бабра ля лазы, вячэрн.. паляванне шчупакоў і язёў на плёсах, шчэбет ластавак, пераліvы жаваранка ў паднябессі, сустрэчу з палахлів.. зайцам і ганарыст.. ласём, цяніст.. вербы на беразе рэчак і азёр, водар лясн.. бароў, таямнічасць стар.. млына над сажалкаю і духмянасць жытн.. хлеба, бо з гэтага пачынаецца наша Радзіма, Бацькаўшчына *(Я. Крамко)*.

§ 36. Скланенне прыналежных прыметнікаў

224. Прачытайце і вызначце асноўную думку верша Я. Крупенькі «Наша родная мова». Назавіце прыметнікі і іх разрад.

Сонца ў лісцях бяроз, на мурожнай у росах траве,
Жаўруковаю песняй злятае на колас жытнёвы,
А ў матуліным сэрцы найвялікшае сонца жыве,
Найвялікшае сонца — мая беларуская мова.
Слова маці! Цябе перадам я сынам.
Ты — мой скарб дарагі, найсвятлейшая спадчына.
За цябе, калі трэба, жыццё я аддам,
Толькі песня не моўкнула б матчына.

Выпішыце прыналежныя прыметнікі разам з назоўнікамі, да якіх яны адносяцца, і пазначце іх род, лік і склон. Графічна пакажыце іх утварэнне.

225. Разгледзьце табліцу і сфармулюйце правіла, як утвараюцца прыналежныя прыметнікі.

Асновы адушаўлёных назоўнікаў м. р.	Асновы адушаўлёных назоўнікаў ж. р.
-аў, -еў, -оў, -ёў	***-ін (-ын)***
брат + ***-аў*** — *братаў (сшытак)*	*Зіна* + ***-ін*** — *Зінін (падручнік)*
Толя + ***-еў*** — *Толеў (бацька)*	*сястра* + ***-ын*** — *сястрын (аловак)*
рыбак + ***-оў*** — *рыбакоў (дом)*	*ткачыха* + ***-ын*** — *ткачышын (х//ш)*
Міхась + ***-ёў*** — *Міхасёў (дзядуля)*	*бялуга* + ***-ын*** — *белужы́ны (г//ж)*
	русалка + ***-ын*** — *русалчын (к//ч)*

! Прыналежныя прыметнікі, утвораныя ад уласных імён, пішуцца з вялікай літары: *Дзімка ← Дзімкаў буквар, Аленка ← Аленчына кніга.*

Для цікаўных

1. Чаму нельга ўтварыць ад неадушаўлёных назоўнікаў прыналежныя прыметнікі?

2. Ці можна ад назоўнікаў ніякага роду ўтварыць прыналежныя прыметнікі?

226. Замяніце словазлучэнні тыпу «наз. + наз.» (x) сінанімічнымі словазлучэннямі «прым. + наз.» (x)

Узор: *наказ бацькі — бацькаў наказ.*

Гняздо бусла, дом суседа, загад старшыні, звон камара, канькі Міхася, ласка бабулькі, дзённік Марынкі, мяч Анатоля.

Для цікаўных

Ці ёсць у беларускай мове нескланяльныя прыметнікі?

227. Разгледзьце табліцу канчаткаў прыналежных прыметнікаў.

Склон	Адзіночны лік			Множны лік
	мужчынскі род	ніякі род	жаночы род	
Н.	□	***-а***	***-а***	***-ы***
Р.	***-ага***	***-ага***	***-ай***	***-ых***
Д.	***-аму***	***-аму***	***-ай***	***-ым***
В.	як Н. або Р.	як Н.	***-у***	як Н. або Р.
Т.	***-ым***	***-ым***	***-ай***	***-ымі***
М.	***-ым***	***-ым***	***-ай***	***-ых***

Карыстаючыся табліцай, праскланяйце вусна наступныя прыметнікі разам з назоўнікамі.

Братаў сябар, маміна ўсмешка, буслава гняздо.

У назоўным склоне адзіночнага і множнага ліку прыналежныя прыметнікі маюць кароткую форму, г. зн. у мужчынскім родзе адзіночнага ліку — нулявы канчатак, у жаночым і ніякім родзе — канчатак ***-а***; у множным ліку — канчатак ***-ы***: *бацькаў звычай, бацькав**а** надзея, бацькав**а** хваляванне, бацькав**ы** звычаі, надзеі, хваляванні.*

У вінавальным склоне адзіночнага ліку прыналежныя прыметнікі мужчынскага роду пры адушаўлёных назоўніках маюць поўную форму *(бабулін**ага** ўнука)*, прыметнікі жаночага і ні-

якага роду — кароткую форму: *(бабуліну ўнучку, бабуліна цяля)*.

Ва ўсіх астатніх склонах адзіночнага і множнага ліку прыналежныя прыметнікі маюць такія ж канчаткі, як і поўныя якасныя і адносныя прыметнікі з цвёрдай асновай.

Прыметнікі тыпу *чалавечы, заячы, птушыны, салаўіны, гусіны*, якія абазначаюць групавую прыналежнасць, ва ўсіх склонах маюць поўную форму: *гусіны пух, птушыны спеў* і г. д.

228. Прачытайце, утварыце прыметнікі і дапасуйце іх да адпаведных назоўнікаў. Спішыце, раскрываючы дужкі. Канчаткі прыметнікаў выдзеліце.

1. Маленства сцежак не забыць ніяк, мне *(мама)* спеў і сёння сон люляе *(У. Папковіч)*. 2. У *(Марцін)* словах прагучала любасць да свайго роднага краю, замілаванне да яго *(П. Кавалёў)*. 3. Апошні ўрок у *(Ганька)* класе — маляванне *(А. Васілевіч)*. 4. Сон зморвае Стасіка, але ён не спіць: помніць *(бацька)* чароўнае слова «трэба» *(М. Даніленка)*. 5. Ігара *(дзядзька)* словы ўзрушылі *(У. Шахавец)*. 6. Ад адной *(вавёрка)* сталовай да другой па свежым снезе заўсёды цягнуцца сляды *(«Родная прырода»)*.

229. Спішыце, дапісваючы канчаткі прыналежных прыметнікаў. Падкрэсліце іх як члены сказа, пазначце род, лік і склон.

1. Пранізлівы вецер сарваў апошнія лісткі з грушы, што расла насупраць Міхасёв.. дома *(М. Даніленка)*. 2. О, гэтыя матчын.. казкі! Колькі яна магла іх прыдумаць і расказаць *(В. Хомчанка)*. 3. Хлопцы з гасцінцамі падняліся да дзедав.. сядзібы *(А. Давыдаў)*. 4. Раз-пораз матчын голас пе-

рапыняўся другім, больш стрыманым і цішэйшым *(П. Саковіч)*. 5. Пакуль ішлі да верталёта, начальнік экспедыцыі гаварыў Ігарав.. бацьку, што ім трэба будзе зрабіць у бліжэйшыя дні *(У. Шахавец)*.

§ 37. Асноўныя спосабы ўтварэння прыметнікаў

230. Разгледзьце графічныя запісы і скажыце, якімі спосабамі ўтвараюцца прыметнікі.

асінавы ← асіна

звышгукавы ← гукавы

безбілетны ← без білета

малавядомы ← мала вядомы

Каб вызначыць, як утворана слова, разважаем наступным чынам:

асінавы — 'гэта такі, які мае адносіны да *асіны*'. Значыць, слова *асінавы* ўтворана ад слова *асіна*: з яго ўзята аснова *асін-* і да яе далучаны суфікс *-ав-*. Такім чынам, прыметнік *асінавы* ўтвораны суфіксальным спосабам.

Прышкольны — 'гэта такі, які знаходзіцца *побач са школай*, каля школы'. Значыць, слова *прышкольны* ўтворана ад слоў *пры школе*: да асновы *школ-* з аднаго боку далучылася прыстаўка *пры-*, а з другога — суфікс *-н-*. Такім чынам, прыметнік *прышкольны* ўтвораны прыставачна-суфіксальным спосабам.

231. Прачытайце тэкст. Выпішыце выдзеленыя прыметнікі і вызначце іх разрад, спосаб утварэння.

Жыццёвыя шляхі людзей — тыя ж **зямныя** дарогі. **Бясконцыя** бальшакі перасякаюцца карацей-

шымі дарогамі, **палявымі,** ляснымі, а то проста сцяжынкамі на адзін след. І вельмі часта сустрэчы пасля доўгіх разлук адбываюцца іменна на гэтых **вузенькіх** сцяжынках, што бягуць праз шырокія палеткі каласістых ніў, зялёных лугоў, **лясістых** узгоркаў *(В. Далідовіч)*.

Для цікаўных

Чаму якасныя прыметнікі могуць быць вытворнымі і невытворнымі, а адносныя і прыналежныя заўсёды вытворныя?

Парадак марфалагічнага разбору прыметніка

1. Часціна мовы. Агульнае значэнне.
2. Пачатковая форма.
3. Марфалагічныя прыметы: разрад па значэнні (якасны, адносны ці прыналежны; калі якасны — поўная ці кароткая форма, ступень параўнання); род, лік, склон.
4. Сінтаксічная роля.

Узоры разбору

Я ведаў, што чмяліны мёд смачнейшы за пчаліны.

Вусны

Смачнейшы (мёд) — прыметнік, пачатковая форма *смачны*, якасны, поўная форма, вышэйшая ступень параўнання; ужыты ў мужчынскім родзе, адзіночным ліку, назоўным склоне; у сказе з'яўляецца выказнікам.

Пісьмовы

Смачнейшы (мёд) — прыметнік, *смачны*, якасны, поўн. ф., выш. ст.; у м. р., адз. л., Н. скл.; выказнік.

● Вусна разбярыце паводле ўзору прыметнік *чмяліны*.

232. Прачытайце і вызначце асноўную думку тэксту. Спішыце. Падкрэсліце вытворныя прыметнікі і вызначце спосаб іх утварэння.

Зямля мая **далёкая**[м],
Зямля мая цудоўная,
Радзіма сінявокая,
Каму красой ты
роўная?

Мо ёсць і **прыгажэйшыя**[м],
Каму што ў свеце
глянецца,
Мая ж найдаражэйшаю
Да смерці мне астанецца.

К. Буйло.

233. Спішыце, дапасоўваючы прыметнікі, што ў дужках, да назоўнікаў.

Услухайцеся ў *(крамяністы, звонкі)*, бы *(чысты крыштальны крынічны)* вадзіца, *(народны)* слова. І вы пачуеце ў ім гоман бароў, шум палеткаў, посвіст ветру, звон ручаёў, і *(душэўны, самотны)* мелодыю *(просты сялянскі)* песні, і *(мудры)* казку *(ласкавы)* матулі, і *(баявы)* кліч *(мужны)* воіна, і *(горкі)* плач *(адзінокі)* жанчыны... Усё гэта жыве, звініць і адгукаецца ў *(родны)* слове.

Гэта наша генетычная памяць, вытокі *(нацыянальны)* свядомасці, самабытнасці і непаўторнасці. Захаваць, зберагчы і развіваць *(разнастайны)* формы *(традыцыйны народны)* культуры — абавязак кожнага *(сумленны)* чалавека *(Д. Лін, А. Станкевіч)*.

§ 38. Прыметнікі з суфіксамі ацэнкі, сфера іх ужывання, правапіс

234. Прачытайце і назавіце аднакаранёвыя прыметнікі. Якія з іх невытворныя, а якія вытворныя? Растлумачце розніцу ў іх значэнні і скажыце, якімі суфіксамі гэта выражаецца.

Сінія вочкі — сіненькія вочкі, высокія горы — высозныя горы;

свежы хлеб — свежанькі хлеб, высокі дом — высачэзны дом;

стары дзядок — старэнькі дзядок, высокія сцены — высачэзныя сцены.

● Якія суфіксы прыметнікаў выражаюць памяншальна-ласкальную ацэнку прадметаў, а якія — павелічальную?

> Суфіксы ***-еньк-, -эньк-, -аньк-, -ават-*** надаюць прыметнікам адценне памяншальнасці (меншай меры якасці) або ласкальнасці: *цёплы — цепла**ват**ы, цёп**леньк**і; шэры — шар**ават**ы, шэр**аньк**і, дарагі — дараж**эньк**і.*
>
> Суфіксы ***-еньк-, -аньк-, -эньк-*** заўсёды пішуцца з мяккім знакам.
>
> Суфіксы ***-ізн-, -эзн-, -озн-, -енн-, -энн-*** надаюць прыметнікам адценне павелічальнасці: *вялікі — вял**ізн**ы, вел**ічэзн**ы, высокі — выс**озн**ы, здаровы — здар**авенн**ы, шырокі — шыр**ачэнн**ы.*
>
> Прыметнікі з суфіксамі ацэнкі часцей за ўсё выкарыстоўваюцца ў мастацкім і гутарковым стылях і з’яўляюцца яркім вобразным сродкам характарыстыкі вобразаў, прадметаў і з’яў.

235. Спішыце і падкрэсліце прыметнікі з суфіксамі ацэнкі. Абазначце гэтыя суфіксы графічна. Якое адценне яны надаюць значэнню прыметнікаў?

1. Сонейкам цёпленькім, зеленню вабнаю абдаравала зямельку вясна[сн] *(Я. Купала)*. 2. На тым баку лесу, што выходзіў на ўсход, цягнуўся шырачэзны пас дубоў *(Я. Колас)*. 3. З новенькім партфелем, свежанькім букетам выйшла яна з дому, чысценька адзета *(П. Пранузa)*. 4. Страшны замак, а навокал роў глыбозны, і не згледзіш яго дна *(Я. Колас)*. 5. Было тры браты ў старэнькай савы — у вельмі разумнай сівой галавы *(А. Дзеружынскі)*.

236. Пры дапамозе суфіксаў ***-еньк-, -эньк-, -аньк-*** утварыце аднакаранёвыя прыметнікі ад наступных слоў.

Востры, дарагі, жоўты, прыгожы, чысты.

• З дзвюма парамі аднакаранёвых прыметнікаў прыдумайце і запішыце сказы.

237. Выпішыце прыметнікі з суфіксамі ацэнкі разам з назоўнікамі, з якімі яны звязаны па сэнсе. Абазначце суфіксы прыметнікаў.

1. У майго Рыгоркі быў чубок-лянок, сіненькія вочкі, усмешлівы раток *(Г. Каржанеўская)*. 2. На дрэве покаўка таўшчала, у сабе лісточак далікатны, пахучы, свежанькі, прыўдатны* на добрым сонцы гадавала *(Я. Колас)*. 3. Ёсць зямля на планеце, невялікая, непрыкметная, не адзначаная ні пікамі высозных гор, ні каскадамі магутных вадаспадаў *(М. Гамолка)*. 4. Дзед Нупрэй — старэнькі чалавек, але ён дапаможа, параіць, як даглядаць сад. 5. Я падымаю галаву, гляджу туды, дзе зелянеюць тры высачэзныя таполі *(Б. Сачанка)*. 6. Шчабечуць у кустах шэранькія верабейчыкі *(Я. Колас)*.

238. Спішыце, выкарыстоўваючы замест змешчаных у дужках прыметнікаў аднакаранёвыя з суфіксамі ацэнкі ***-еньк-, -ютк-, -ават-, -эзн-, -юсеньк-, -ізн-***.

ва́бны

1. Ён ніколі не забудзе пары *(ясных)* вачэй, тварык ветлы і на губках такі светлы, такі *(дробны)* смяшок. 2. Дымок *(белы, белы)* ужо павіваецца над хатай. 3. Над ракою купчастыя вербы працягнулі *(доўгія)* рукі, нібы хочуць зачэрпнуць вады. 4. А знізу гэты лес кашлаты меў *(зялёныя)* шаты. 5. Пасярэдзіне вострава расце некалькі *(вялікі)* старых ліп. 6. І ў кожным дрэве, і былінцы, і ў *(малой)* раслінцы блукае радасць спадзявання.

§ 39. Прыметнікі з суфіксам -*ск*-, іх правапіс

239. Прааналізуйце прыведзеныя ніжэй прыклады. Звярніце ўвагу на ўтварэнне і вымаўленне прыметнікаў.

1) Бра**т** + *ск(і)*: бра*(т+с)*кі — *брацкі* [брацк'і];
Астраве**ц** + *ск(і)*: астраве*(ц+с)*кі — *астравецкі* [астрав'эцк'і];
тка**ч** + *ск(і)*: тка*(ч+с)*кі — *ткацкі* [ткацк'і];
маста**к** + *ск(і)*: маста*(к+с)*кі — *мастацкі* [мастацк'і].
2) Беларус + *ск(і)*: белару*(с+с)*кі — *беларускі* [б'эларуск'і];
тавары**ш** + *ск(і)*: тавары*(ш+с)*кі — *таварыскі* [таварыск'і].
3) Сусе**д** + *ск(і)*: сусе*(д+с)*кі — *суседскі* [сус'эцк'і];
Лі**д**а + *ск(і)*: лі*(д+с)*кі — *лідскі* [л'іцк'і].
4) Каўка**з** + *ск(і)*: каўка*(з+с)*кі — *каўказскі* [каўкаск'і];
Белаве**ж**а + *ск(і)*: белаве*(ж+с)*кі — *белавежскі* [б'элав'эск'і];
Добру**ш** + *ск(і)*: добру*(ш+с)*кі — *добрушскі* [добруск'і];
Таганро**г** + *ск(і)*: таганро*(г+с)*кі — *таганрогскі* [таганрохск'і];
узбе**к** + *ск(і)*: узбе*(к+с)*кі — *узбекскі* [уз'б'экск'і];
каза**х** + *ск(і)*: каза*(х+с)*кі — *казахскі* [казахск'і].

Адкажыце на пытанні

Што адбываецца ў спалучэннях апошняга зычнага асновы назоўніка і суфіксальнага [с] пры ўтварэнні прыметнікаў з дапамогай суфікса ***-ск-*:**

а) калі аснова назоўніка заканчваецца на [т], [ч], [ц], [к];
б) калі аснова назоўніка заканчваецца на [с], [ш];
в) калі аснова назоўніка заканчваецца на [д];
г) калі асновы назоўнікаў, якія абазначаюць геаграфічныя назвы, назвы нацыянальнасцей ці народнасцей, заканчваюцца на [з], [ж], [ш], [г], [к], [х]?

Пры дапамозе суфікса ***-ск-*** ад асноў назоўнікаў утвараюцца адносныя прыметнікі. Пры гэтым канцавыя зычныя асновы назоўніка:

• гукі [т], [ц], [ч], [к] у спалучэнні з суфіксальным [с] даюць гук [ц], які выразна вымаўляецца і на пісьме перадаецца літарай ***ц***;

• гукі [с], [ш] у спалучэнні з суфіксальным [с] зліваюцца ў адзін гук [с], які выразна вымаўляецца і перадаецца на пісьме літарай ***с***;

• гук [д] у спалучэнні з суфіксальным [с] дае гук [ц], аднак на пісьме літары ***дс*** захоўваюцца;

• гукі [з], [ж], [ш], [г], [к], [х] назоўнікаў, якія абазначаюць геаграфічныя назвы, назвы нацыянальнасцей ці народнасцей, у спалучэнні з суфіксальным [с] вымаўляюцца па-рознаму, аднак на пісьме захоўваюцца спалучэнні літар ***зс, жс, шс, гс, кс, хс*** (**але:** *Волга — вол**жс**кі, Рыга — ры**жс**кі*).

У прыметніках, утвораных ад назоўніка *восень* і назваў месяцаў на ***-нь***, перад суфіксам ***-ск-*** пішацца мяккі знак: *восе**нь**скі, чэрве**нь**скі*; у тым ліку і ў назве раёна — *Чэрвеньскі раён*. У іншых прыметніках мяккі знак не пішацца: *конь — конскі, Любань — любанскі*.

240. Прачытайце і вызначце разрад выдзеленых прыметнікаў. Скажыце, як яны ўтвораны, і растлумачце правапіс.

У невялікім скверыку горада Маладзечна ёсць памятны знак. Ён — вынік настойлівага **следа-**

пыцкага пошуку членаў гуртка «Разведчыкі баявой славы». На мармуры чытаем: «Гэты памятны знак установлены ў гонар **галандскага** камуніста, адважнага **беларускага** партызана Рымальда дэ Юнга, які ў **ліпеньскія** дні 1942 года пачаў свой мужны шлях барацьбы з **нямецка-фашысцкімі** акупантамі і загінуў у баі 10 чэрвеня 1944 года» *(«Раніца»)*.

241. Пры дапамозе суфікса ***-ск-*** утварыце прыметнікі і запішыце паводле ўзору. У квадратных дужках адлюструйце вымаўленне прыметнікаў.

Узор: *інстытут + ск(і) → інстытуцкі* [інстытуцк’і].

Баранавічы, гігант, Жалудок, купец, латыш, жнівень, рыбак, таджык, тунгус, турыст, француз, Хатынь, Чыкага.

242. Спішыце, устаўляючы патрэбныя літары. Растлумачце іх выбар. Якія прыметнікі пішуцца так, як вымаўляюцца?

1. Над кожнаю магілай бра*(тс/ц)*кай мы кветкі памяці кладзём *(П. Панчанка)*. 2. Надзеі лю*(дс/ц)*кія і дружбу народаў уславіў пясняр Беларусі — Купала *(А. Ставер)*. 3. Зманлівай скупой радасцю праглядвала восен*(ьс/с)*кае сонца *(В. Быкаў)*. 4. Два гады рыхтаваўся Кастусь да паступлення ў Нясві*(жс/с)*кую настаўні*(кс/ц)*кую семінарыю *(С. Александровіч)*. 5. Нашы продкі рыбакамі слылі, а хутары так і зваліся — Рыба*(кс/ц)*кія *(Я. Пархута)*.

§ 40. Правапіс *-н-* і *-нн-* у прыметніках

243. Разгледзьце табліцу. Скажыце, як утвораны прыведзеныя ў ёй прыметнікі, і сфармулюйце правіла аб напісанні ***н*** і ***нн*** у прыметніках.

нн	***н***
1) аснова назоўніка на ***н*** + ***н*** = ***нн***: *акно* → ***аконны***, *лімон* → ***лімонны***; 2) асновы назоўнікаў на **-*мя*** + **-*янн*-**: *імя* → ***імянны***, *племя* → ***племянны***, **але:** *палымяны*; 3) іншыя асновы + **-*енн*-**, **-*энн*-**: *задума* → ***задуменны***, *страх* → ***страшэнны***	у прыметніках, утвораных пры дапамозе **-*н*-**: *лета* → *летні*; **-*ін*-**: *пчала* → *пчаліны*; **-*ын*-**: *качка* → *качыны*; **-*ан*-**: *скура* → *скураны*; **-*ян*-**: *палатно* → *палатняны*; *салома* → *саламяны*

244. Запішыце наступныя пары слоў і пазначце ў прыметніках утваральную аснову і словаўтваральны суфікс.

Узор: *ліса* → *лісіны*.

Вецер — ветраны, вясна — вясенні, журавель — жураўліны, журавіны — журавінны, качка — качыны, лёд — ледзяны, салома — саламяны, цаліна — цалінны, штодзень — штодзённы.

• Параўнайце назоўнік і прыметнік кожнай пары і вызначце выпадкі выпадзення і чаргавання гукаў.

245. Спішыце. Вызначце, ад якіх слоў і пры дапамозе якіх суфіксаў утвораны выдзеленыя прыметнікі. Растлумачце напісанне ***н*** ці ***нн*** у прыметніках.

1. Зноў журавель у пояс пакланіўся, ваду **драўляным** зачарпнуў вядром *(А. Лойка)*. 2. У ціхую пагоду зімовы лес маўклівы, **задуменны** і таямні-

чы *(М. Машара)*. 3. Поле ***туманнае*** цёплай расой акрапіла свой твар *(А. Александровіч)*. 4. На зялёнай **азёрнай** вадзе ліст каліны, нібы выразанка *(Р. Баравікова)*. 5. Званілі конікі, у **ядраных** лісцях малачаю блішчэла жывое срэбра расы *(Б. Сачанка)*. 6. На варотах вісеў **здаравенны**, кавальскай работы, замок *(К. Крапіва)*.

246. Прачытайце і вызначце тып тэксту. Ахарактарызуйце выдзеленыя словазлучэнні. Спішыце, замяняючы залежнае слова з прыназоўнікам прыметнікам, утвораным ад назоўніка. Пазначце суфіксы.

Высокі **дом з цэглы** трыма шырокімі вокнамі цікаваў на вуліцу праз зеляніну, што буйна разраслася ў гародчыку. Двор ад вуліцы хаваўся за высокай шчыльнай **агароджай са штыкетаў***. Паміж тоўстых дубовых шулякоў віселі цяжкія **вароты з жалеза**, а над імі — **падстрэшак з бляхі**, пафарбаваны ў чырвоны колер. Усё тут было зроблена трывала, на доўгія гады *(Паводле Л. Гаўрылкіна)*.

247. Спішыце, выбіраючы адпаведнае напісанне. Растлумачце свой выбар.

1. А нашы ганчары ўмелі рабіць і міскі, і збаны. Пад матчы*(нн/н)*ай рукой звінелі штодня гліня*(нн/н)*ыя збаны *(П. Панчанка)*. 2. На белых і роўных сценах віселі рамкі, аздобленыя чыстымі палатня*(нн/н)*ымі ручнікамі *(Б. Сачанка)*. 3. Здавалася, назаўсёды адышлі ў мінулае вогне*(нн/н)*ыя партызанскія ночы *(М. Паслядовіч)*. 4. Прыветлівы зялёны домік не дужа прыкметны ў суседстве[ф] з двухпавярховай каме*(нн/н)*ай будынінай. 5. На мі*(нн/н)*ых палях і ў мроях галод*(нн/н)*ых людзі гублялі род*(нн/н)*ых *(Г. Каржанеўская)*.

§ 41. Утварэнне і правапіс складаных прыметнікаў

248. Разгледзьце графічныя запісы і скажыце, якім спосабам утвораны складаныя прыметнікі.

Кіслы, салодкі — кісл(ы) + а + салодк(і) → кісла-салодкі;
паліваць вадой — вод + а + паліў + н(ы) → водапаліўны;
вечна зялёны — вечна + зялёны → вечназялёны.

Складаныя прыметнікі ўтвараюцца спосабам асноваскладання *(беларуска-літоўскі)*, асноваскладання і суфіксацыі *(правабярэжны)*, словаскладання *(малапрыкметны)*.

249. Разгледзьце табліцу.

Правапіс прыметнікаў	
Пішуцца разам	**Пішуцца праз злучок**
прыметнікі, утвораныя ад: 1) складаных назоўнікаў, якія пішуцца разам: *землярobчы ← землярoб, наваполацкі ← Наваполацк*; 2) словазлучэнняў, у якіх адно слова залежыць ад другога: *сельскагаспадарчы ← сельская гаспадарка, чырванабокі ← чырвоны бок, саракатонны ← сорак тон, круглатвары ← круглы твар, мукамольны ← малоць муку, мнагалюдны ← многа людзей*;	прыметнікі, утвораныя ад: 1) складаных назоўнікаў, якія пішуцца праз злучок: *сацыял-дэмакратычны ← сацыял-дэмакрат, давыд-гарадоцкі ← Давыд-Гарадок*; 2) геаграфічных назваў з пачатковай часткай *Усходне-, Цэнтральна-* і інш.: *Заходне-Сібірская раўніна, Цэнтральна-Азіяцкі рэгіён*; 3) прыметнікі, часткі якіх абазначаюць: • раўнапраўныя паняцці: *беларуска-рускі, фізіка-матэматычны* (можна мяняць

Правапіс прыметнікаў	
Пішуцца разам	**Пішуцца праз злучок**
3) геаграфічных назваў, якія па форме з'яўляюцца назоўнікавымі словазлучэннямі: *заходнесібірскі — Заходняя Сібір*; 4) спалучэнняў прыслоўяў з прыметнікамі: *высокаадукаваны, нізкарослы*, **але:** *чыста беларускі, рэзка адмоўны*	месцамі, можна паставіць злучнік ***і***); • асаблівасці ці адценні якасці: *кісла-салодкі, жоўта-зялёны*; • напрамкі свету: *паўночна-заходні, паўднёва-ўсходні*

Адкажыце на пытанні

1. Што неабходна найперш высветліць, каб вызначыць, разам ці праз злучок пісаць складаны прыметнік?
2. Якія складаныя прыметнікі пішуцца разам? Праз злучок?

250. Утварыце складаныя прыметнікі і запішыце. Растлумачце іх напісанне.

Беларускі і ўкраінскі, блакітныя вочы, Буда-Кашалёва, высокая адукацыя, здольны да працы, паўночны і ўсходні, цяжка даступіцца, чорныя бровы, устойлівы да вады, шмат паверхаў, яркі і жоўты, Заходняя Беларусь.

251. Спішыце. Растлумачце ўтварэнне і правапіс складаных прыметнікаў.

1. Насоўвалася бяда. З аднаго боку крыжакі, з другога — татара-мангольская навала. Ад татар паўночна-заходнім беларускім княствам удалося адбіцца *(У. Караткевіч)*. 2. Увесь вялізны прасторны сонечны схіл ззяў шырокім, як возера, ярка-пунсовым разлівам альпійскага маку *(В. Быкаў)*.

3. Ніхто са мной і гора так не дзеліць, як зоры ў векавечнай вышыні, лугі пад беласнежнаю пасцеляй, дарогі ў задуменні жытніх ніў *(А. Лойка)*. 4. Цэлай зграяй віліся даўгахвостыя дразды, спускаліся на рабіну, дзяўблі, глытаючы цалкам чырвона-гарачыя ягады *(В. Адамчык)*.

252. Прачытайце і ўтварыце ад слоў, што ў дужках, складаныя прыметнікі. Спішыце, дапасоўваючы прыметнікі да назоўнікаў. Растлумачце правапіс прыметнікаў.

1. Тэрыторыя Беларусі, размешчаная на захадзе *(Усходняя Еўропа)* раўніны, знаходзіцца ў самым цэнтры Еўропы *(М. Ермаловіч)*. 2. Гучаць беларускія мелодыі ў аркестры: ціхія, задуменныя, *(працяглы, пявучы)* і лірычныя *(Ц. Сяргейчык)*. 3. Полацкая зямля XI — пачатку XII стагоддзя — гэта магутнае і трывалае дзяржаўнае ўтварэнне на тэрыторыі цэнтральнай і *(поўнач, усход)* Беларусі *(С. Тарасаў)*.

253. Спішыце сказы. Складаныя прыметнікі напішыце разам ці праз злучок.

Ціхая, светла*(?)*плынная ў летнюю пару Дзвіна. Паўночны бераг яе высокі, абрывісты, ажно глянуць уніз страшна, паўднёвы — больш пакаты, зялёна*(?)*аксамітны, і на ім, крышку воддаль ад ракі, — бела*(?)*сценныя гмахі будынкаў. З супраць*(?)*леглага берага яны здаюцца нейкім суцэльным нагрувашчваннем.

Дзядзька Андрэй з сям'ёй — жонкай і пяці*(?)*-гадовай дачкой Арынкай — жыў у двух*(?)*пакаёвай кватэры на трэцім паверсе. З акна аднаго пакоя адкрывалася Дзвіна ў маляўнічых берагах, з другога — вуліца з шырока*(?)*аконнымі будынкамі *(Паводле Т. Хадкевіча)*.

§ 42. Правапіс *не (ня)* з прыметнікамі

254. Прачытайце сказы і скажыце, як пішацца ***не (ня)*** з прыметнікмі.

1. Другі нелюдзімым і чэрствым здаецца, і раптам глядзіш — чалавек усміхнецца, і ўжо ён прыгожы *(Н. Гілевіч)*. 2. Раніца, сапраўды, была выдатная, але не яркая, а мяккая, ціхая, пяшчотная *(А. Асіпенка)*. 3. Вецер ходзіць ля акна, бы сабраўся ў край няблізкі *(У. Марук)*. 4. Вёска была па тым часе зусім невялікая *(І. Чыгрынаў)*.

255. Разгледзьце схему і скажыце, што неабходна высветліць, каб ***не (ня)*** з прыметнікамі напісаць разам або праз злучок. Прыклады прывядзіце з практыкавання 254.

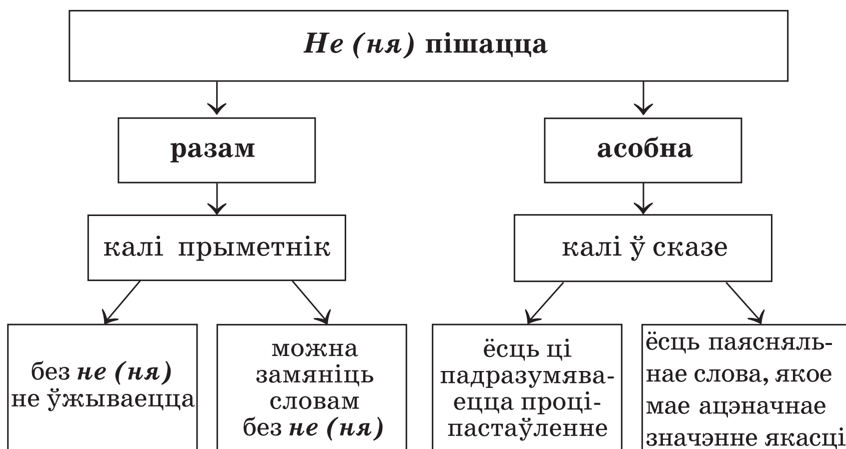

256. Спішыце і растлумачце напісанне ***не (ня)*** з прыметнікамі.

1. Не лясны мой куток, не азёрны, ні дубоў векавых, ні бяроз, толькі ветру разгон тут прасторны, ды травою хмяліць сенакос *(Я. Мальчэўская)*. 2. Вёска была невялікая, двароў на дваццаць *(В. Хомчанка)*. 3. Хачу паспрачацца, сонейка, з та-

бою я нястомнай працай і сваёй красою *(А. Вольскі)*. 4. Шчыры, непасрэдны Яраслаў адразу стаў любімцам узвода *(В. Хомчанка)*. 5. Ні сцюжа не палохала, ні спёка ад нялёгкае хады *(С. Грахоўскі)*. 6. Адзін дасужы, ды не дужы *(Прымаўка)*. 7. Верабей — птушка зусім не шкодная, як думаюць некаторыя *(В. Вольскі)*.

257. Спішыце, замяняючы выдзеленыя прыметнікі блізкімі па значэнні словамі. У якіх выпадках вы падабралі сінонімы з прыстаўкай ***не-*** ***(ня-)***?

Вось падзьмуў сівер, і папаўзлі па небе снегавыя хмары, сівыя, **лёгкія**, як дым. Лес шуміць, нудна шуміць **немалады** лес. З краю лесу стаіць адзінокая хата палясоўшчыка. **Маленькае** акенца хаткі смутным значком пазірае ў поле, у **цёмную** ноч. А вецер свішча і свішча **нудныя** песні ў коміне на ўсе галасы *(Паводле Я. Коласа)*.

258. Спішыце, раскрываючы дужкі і выбіраючы адпаведнае напісанне ***не (ня)*** з прыметнікамі.

1. Вечна сонцу купацца ў лясных беларускіх крыніцах, і *(не/ня)* урымслівай песні ў вечным паходзе звінець! *(Н. Гілевіч)*. 2. Дзьмуў *(не/ня)* моцны, але вельмі пранізлівы вецер *(А. Асіпенка)*. 3. На блакітным небе не відаць ніводнай хмурынкі, і ад гэтага неба здавалася *(не/ня)* абсяжным, бяскрайнім *(У. Краўчанка)*. 4. Тая *(не/ня)* забыўная вясна прыйшла, праляцела як адзін шчаслівы, радасны дзень *(Б. Сачанка)*. 5. Цякла тут з лесу *(не/ня)* вялічка травой заросшая крынічка *(Я. Колас)*. 6. У атрадзе ён быў *(не/ня)* чужы і *(не/ня)* лішні, *(не/ня)* бяспечных спраў не цураўся, ні за чые плечы не хаваўся *(М. Лужанін)*. 7. Зноў *(не/ня)* стройная таполя — нізка долу гнецца голле *(П. Прануза)*.

Тэматычная праверачная работа

1. Сярод прыведзеных слоў вызначце і запішыце: якасныя прыметнікі *(варыянт 1)*; адносныя прыметнікі *(варыянт 2)*.

Буслiны, высокі, вясковы, добры, дужы, жывы, жытні, знакаміты, лясны, малады, асінавы, заячы, зімовы, лімонны, палявы, поўны, прыгожы, смелы, учарашні, цёплы.

2. Вызначце, якія прыметнікі дапасуюцца да наступных назоўнікаў, утварыце словазлучэнні і запішыце.

Варыянт 1. (Злы, злая) сабака, *(новы, новая)* шынель, *(моцны, моцная)* боль, *(шырокі, шырокая)* стэп.

Варыянт 2. (Балючы, балючая) мазоль, *(белы, белая)* гусь, *(высокі, высокая)* насып, *(залаты, залатая)* медаль.

3. Утварыце і запішыце ўсе магчымыя формы ступеней параўнання прыметнікаў.

Варыянт 1. Вясёлы, малы, светлы.

Варыянт 2. Вялікі, салодкі, чысты.

4. Утварыце ад назоўнікаў, што ў дужках, прыметнікі і запішыце словазлучэнні.

Варыянт 1. (Дзімка) буквар, *(дзядуля)* казкі, *(мама)* характар, *(Мікола)* парады, *(цётка)* згода.

Варыянт 2. (Алесь) партфель, *(брат)* касцюм, *(дзед)* паліто, *(Зося)* кніга, *(матуля)* усмешка.

5. Спішыце і ў дужках пазначце спосаб утварэння прыметнікаў.

Варыянт 1. Асенні, безадказны, вечназялёны, дзедаў, замежны.

Варыянт 2. Безбілетны, беларуска-ўкраінскі, птушыны, развясёлы, старшынёў.

6. Вызначце і выпішыце прыметнікі з суфіксамі, якія надаюць ім адценні: памяншальнасці, ласкальнасці *(варыянт 1)*; павелічальнасці, непахвальнасці *(варыянт 2)*.

Беленькі, вушасты, вялізны, глыбозны, драбнюткі, малюсенькі, свежанькі, чысценькі, шырачэзны, шэранькі, бялюткі, велізарны, высачэзны, даўжэзны, жоўценькі, здаравенны, зелянюсенькі, зубасты, старэнькі.

7. Утварыце прыметнікі пры дапамозе суфікса ***-ск-***, запішыце іх.

Варыянт 1. Каўказ, кіргіз, латыш, ліпень, Палессе, сакавік, Слаўгарад, універсітэт, француз, Хатынь.

Варыянт 2. Беларусь, Брэст, восень, Добруш, завод, кравец, рыбак, таварыш, таджык, Ушачы.

8. Запішыце прыметнікі разам ці праз злучок.

Варыянт 1. Горка(салёны), заходне(беларускі), народна(гаспадарчы), Паўднёва(афрыканскі), светла(блакітны), ціха(плынны), шахматна(шашачны).

Варыянт 2. Буда(кашалёўскі), леса(ахоўны), нава(полацкі), паўднёва(заходні), паўднёва(славянскі), права(бярэжны), фізіка(матэматычны).

9. Спішыце, устаўляючы ***н*** або ***нн***.

Варыянт 1. Вогне..ы, палымя..ы, племя..ы, саламя..ы, сярэбра..ы, цагля..ы.

Варыянт 2. Драўля..ы, духмя..ы, каме..ы, лімо..ы, салаўі..ы, штодзё..ы.

10. Раскрыйце дужкі і напішыце ***не (ня)*** з прыметнікамі разам ці асобна.

Варыянт 1. (Не/ня) далёкі; *(не/ня)* высокі ўраджай; *(не/ня)* пахісны змагар; сонечны, але *(не/ня)* яркі дзень; *(не/ня)* цяжкая сумка.

Варыянт 2. Зусім *(не/ня)* яркі колер; *(не/ня)* абсяжны прастор; *(не/ня)* лёгкая, а складаная задача; *(не/ня)* чуваны поспех; *(не/ня)* сцерпны боль.

ЛІЧЭБНІК

§ 43. Лічэбнік як часціна мовы: агульнае значэнне, марфалагічныя прыметы, сінтаксічная роля

259. Прачытайце тэкст. Вызначце тэму і асноўную думку.

Гаворыць дзядзька Грыша з Санькам як з роўным, толькі менш спрактыкаваным чалавекам. Аднойчы ён спытаў, ці страшна было на вайне, хоць не сумняваўся, што дзядзька Грыша — чалавек смелы. У яго ажно **сем** баявых ордэнаў і **пяць** медалёў. А дзядзька Грыша на гэта адказаў: «Нічога не баіцца толькі дурань. Баяцца не сорамна. Сорамна паддацца страху».

І расказаў, як аднойчы ў час бою на іх гармату рынуліся з лесу **тры** танкі. Ды не **адзін** за **адным**, а разгорнутым стро..м. А іх усяго двое засталося ў разліку. Вядома, набраліся страху, але не запанікавалі, не сталі хавацца і не кінуліся наўцёкі. **Першы** танк падбілі, **другі** — падбілі, а **трэці** павярнуў і даў драла *(С. Міхальчук)*.

Адкажыце на пытанні

1. Што абазначаюць выдзеленыя словы?
2. Якія з іх абазначаюць колькасць прадметаў і адказваюць на пытанне к о л ь к і?
3. Якія з выдзеленых слоў абазначаюць парадак прадметаў і адказваюць на пытанне я к і?
4. З якой часцінай мовы спалучаюцца выдзеленыя словы?

Лічэбнік — часціна мовы, якая абазначае колькасць прадметаў, лік, а таксама парадак прадметаў пры лічэнні.

Лік, колькасць прадметаў і парадак іх пры лічэнні — гэта агульнае граматычнае значэнне лічэбніка.

У залежнасці ад значэння і граматычных прымет лічэбнікі падзяляюцца на **колькасныя** і **парадкавыя**.

Колькасныя лічэбнікі абазначаюць лік або колькасць прадметаў і адказваюць на пытанне колькі?: *шэсць дзеліцца на два; чатыры гады.*

Парадкавыя лічэбнікі абазначаюць парадак прадметаў пры лічэнні і адказваюць на пытанне які? (каторы?): *пяты клас.*

260. Разгледзьце схему і дапоўніце яе (вусна) прыведзенымі ніжэй прыкладамі.

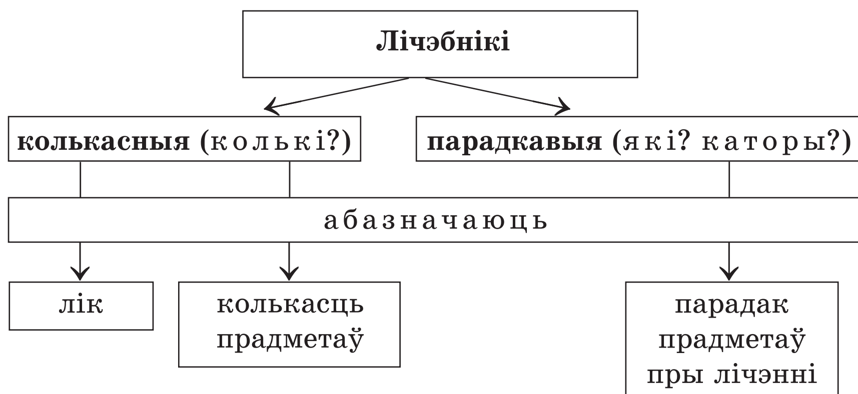

Тры яблыкі, шэсць і пяць будзе адзінаццаць, трэцяя чвэрць, дваццатае стагоддзе, восем алоўкаў, чацвёртае качаня, да васьмі дадаць дзевяць, другі ўкос.

! Не ўсякае слова, што выражае колькасць, адносіцца да лічэбніка. Лікавае значэнне могуць перадаваць іншыя часціны мовы: назоўнік *(двойка, сямёрка)*, дзеяслоў *(падвоіць)*, прыслоўе *(тройчы, упяцёх)*.

Лічэбнік можна запісаць словамі і лічбамі, іншыя часціны мовы — толькі словамі.

261. Прачытайце жарт. Назавіце лічэбнікі. Якія яны: колькасныя ці парадкавыя?

Двое гультаёў спалі ў капе сена. Праходзіў міма чалавек і забраў іхнія вілы.

Адзін гультай і кажа другому:

— Дагані і адбяры.

Другі адказвае:

— Пачакай, калі ён **прыйдзе** забіраць сена, мы яго схопім удвух.

• Вызначце аднакаранёвыя словы і формы аднаго і таго ж слова. Да якіх часцін мовы яны адносяцца?

• Растлумачце напісанне выдзеленага слова.

262. Спішыце сказы, падкрэсліце лічэбнікі як члены сказа.

1. Сем не дзеліцца на два без астатку. 2. З трох выберуць аднаго. 3. З працы вяртаюся а васямнаццатай гадзіне. 4. Пяць на шэсць — трыццаць. 5. Першы ўрок пачынаецца ў восем. 6. Пасярод поля стаялі купкай чатыры старыя дубы. 7. Недалёка ад печы стаяла чорная дошка на трох нагах *(Я. Колас)*.

Колькасны лічэбнік можа быць любым членам сказа.

Парадкавыя лічэбнікі ў сказе звычайна бываюць азначэннямі.

Спалучэнне колькаснага лічэбніка з назоўнікам з’яўляецца адным членам сказа.

263. Прачытайце і спішыце тэкст. Якую сінтаксічную ролю ў ім выконваюць лічэбнікі?

У сто пятым годзе адзін шчаслівец Цай Лун, скарыстаўшы кару дрэў, старыя сеткі і іншыя адходы, вырабіў першую паперу. Яна адразу ж атрымала вялікае значэнне. Вынаходніка пасля нават міністрам прызначылі. Але абвінавачаны ў змове — як гэта часта здаралася ў Кітаі — ён скончыў жыццё самагубствам.

Каля пяцісот гадоў трымалі ў вялікай таямніцы ад усяго навакольнага свету кітайскія феадалы сакрэт вырабу паперы. Толькі захапіўшы ў часе адной з войнаў у палон кітайскіх умельцаў, арабы ўведалі сакрэт паперы і ў Самаркандзе наладзілі яе выраб. Але міне яшчэ пяцьсот гадоў, пакуль, нарэшце, паперу будуць вырабляць у Еўропе *(Паводле А. Клышкі)*.

§ 44. Лічэбнікі колькасныя (зборныя і дробавыя) і парадкавыя

264. Разгледзьце табліцу і дапоўніце (вусна) прыведзенымі ніжэй прыкладамі.

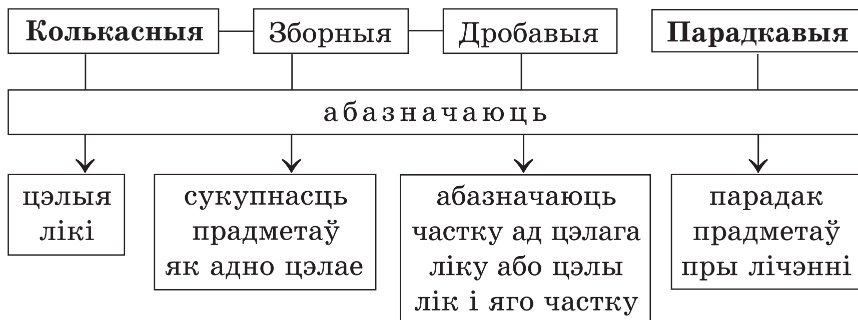

Тры сястры, трое саней, сямёра цялят, дзве трэція горада, першы дзень, другі рэйс, адзінаццаць вучняў, трыццаць два дні, трынаццаты кіламетр,

чатыры пятыя дыстанцыі, тры чацвёртыя ўраджаю, сёмая гадзіна, пяць сёмых насельніцтва, двое акуляраў, васямнаццаць сутак, трое мужчын, пяцёра ўнукаў, чацвёра дзвярэй.

Колькасныя лічэбнікі падзяляюцца на: а) лічэбнікі, якія абазначаюць цэлыя лікі: *пяць, сямнаццаць*; б) дробавыя (абазначаюць частку ад цэлага ліку або цэлы лік і яго частку) *адна сёмая, тры дзявятыя*; в) зборныя (абазначаюць сукупнасць прадметаў): *трое рабочых, пяцёра ягнят, чацвёра саней*.

265. Прачытайце і вызначце стыль тэксту. Спішыце, падкрэсліце лічэбнікі і вызначце іх разрад *(к., п., зб., др.)*.

Па асаблівасцях дынамікі працаздольнасці людзей можна падзяліць на тры групы. У першую ўваходзяць «жаваранкі» — людзі з высокай працаздольнасцю ў першай палавіне дня і з паніжанай у другой палавіне, асабліва к вечару. Гэта група складае прыкладна адну чацвёртую ўсяго дарослага насельніцтва. «Жаваранкамі» іх назвалі таму, што, як гэтыя птушкі, дзіўны спеў якіх звініць у небе ўжо на золаку, яны любяць рана класціся і рана ўставаць.

Іншы малюнак працаздольнасці ў тых, каго ўмоўна называюць «совамі». Гэта аматары працаваць да ночы. «Соў» налічваецца больш за трыццаць працэнтаў дарослага насельніцтва, г. зн., што трое з дзесяці чалавек — «совы».

Астатніх людзей называюць арытмікамі ці «галубамі», іх прыкладна сорак пяць працэнтаў. Сутачная дынаміка працаздольнасці ў іх знаходзіцца на высокім або радзей (да дзесяці — дванаццаці працэнтаў) на нізкім узроўні *(Ю. Зманоўскі)*.

266. Прачытайце і вызначце, ці правільна размеркаваны лічэбнікі паводле значэння. Знайдзіце памылкі і запішыце правільна.

Цэлыя лікі: трыццаць пяць, чацвёра, дзве чацвёртыя, адзін, саракавы.

Дробавыя лічэбнікі: трэці, тры пятыя, дзявяцера, дваццаты, сорак, абедзве.

Зборныя лічэбнікі: абодва, пяцьсот, сямнаццаць, тры дзясятыя, пятнаццаты, трое.

Парадкавыя лічэбнікі: трыццаць, шэсць, чатырнаццаты, сямёра, шосты, трыста.

Для цікаўных

Чаму *тройка, чацвёрка, пяцёрка, сотня* адносяцца да назоўнікаў, а *тры, чатыры, пяць, сто* — да лічэбнікаў, хоць лікавае значэнне ў іх аднолькавае?

Лічэбнік спалучаецца толькі з назоўнікам.

Калі колькасны лічэбнік мае форму назоўнага (вінавальнага) склону, то ў словазлучэнні ён выступае галоўным словам і патрабуе, каб залежнае слова (назоўнік) стаяла ў форме роднага склону:

каго?

пяць вучняў.

Заўвага. Пры лічэбніках *адзін, два, тры, чатыры* назоўнікі маюць форму назоўнага склону.

Калі ж колькасны лічэбнік мае форму ўскоснага склону, то галоўным словам у словазлучэнні выступае назоўнік: *пяцццю вучнямі* (колькімі?). Склон лічэбніка ў такім словазлучэнні залежыць ад склону назоўніка.

У словазлучэнні з парадкавым лічэбнікам галоўным словам з'яўляецца назоўнік: *сёмы год* (каторы?).

267. Выпішыце словазлучэнні, якія адпавядаюць наступным схемам:

а) «ліч.+ наз.»; б) «ліч.+ наз.».

Першы тайм, дзевяць класаў, чацвёрты з футбалістаў, да пятай хаты, з трэцяга паверха, другая ад вуліцы, тры клёны, з шостай школы, на сёмы дзень, сямнаццаць гарадоў.

268. Прачытайце прыказкі і прымаўкі. Як вы разумееце іх сэнс? Спішыце сказы ў такім парадку: 1) з колькаснымі, 2) зборнымі, 3) парадкавымі лічэбнікамі.

1. Адным махам дрэва не зваліш. 2. Мая справа дзясятая. 3. За двума зайцамі пагонішся — ні аднаго не зловіш. 4. Лепш адзін раз убачыць, чым сто разоў пачуць. 5. Сем разоў адмерай, адзін раз адрэж. 6. Сямёра аднаго не чакаюць. 7. Не капай другому яму, сам у яе ўвалішся.

§ 45. Паглыбленне паняцця пра разважанне: асаблівасці разгортвання думкі ў тэкстах-разважаннях

269. Прачытайце тэкст. Дайце яму загаловак. Вызначце тып маўлення і абгрунтуйце сваё меркаванне.

Шчасце...

Як зразумець яго, як убачыць яго, як расказаць аб ім? Ніхто, бадай, не адкажа на гэта пытанне з усёй паўнатой.

Шчасце шматколернае і шматгучнае.

Шчасце — крочыць раніцай на працу, якую любіш, якая дае табе радасць.

Шчасце — бачыць вырашчаны табой колас, пабудаваны тваімі рукамі дом, завод.

Вялікае шчасце — жыць, таптаць басанож росныя травы, збіраць кветкі, слухаць шум бароў і птушыныя песні, радавацца сонцу, высокаму, чыстаму небу.

Найвялікшае шчасце — любіць.

Шчасце...

Як зразумець яго? *(Паводле З. Прыгодзіча)*.

Якую будову маюць тэксты-разважанні?

Вызначце ў гэтым тэксце яго часткі: 1) тэзіс, думку (тое, што выказваецца, патрабуе роздуму, доказу); 2) доказы (аргументы, тлумачэнні); 3) вывад.

270. Прачытайце словы і сказы, пры дапамозе якіх звязваюцца часткі тэкстаў-разважанняў.

1. Дакажам гэта.
2. Гэта можна даказаць так (наступным чынам).
3. І вось чаму.
4. Значыць, ...
5. Гэта тлумачыцца тым, ...
6. Такім чынам, ...

Выпішыце спачатку сказы і словы, якія ўжываюцца для сувязі тэзіса і доказу (аргументаў), а пасля — доказу і вываду. Чаму такія сродкі сувязі характэрны для тэксту-разважання?

271. Прачытайце. На месцы пропуску пастаўце пытанні. Знайдзіце: 1) тэзіс; 2) доказ; 3) вывад.

Слова — вялікая сіла. (...) Вялікая таму, што словам можна аб'яднаць людзей і можна раз'яднаць

іх. Словам можна пасварыць людзей і памірыць іх. Словам можна служыць любові і дружбе, а можна служыць варожасці і нянавісці. (...) Таму не шкадуйце шчырых слоў, ад якіх свеціцца жыццё.

272. Прачытайце тэкст і вызначце яго стыль і тып.

Дасканалая мова адпавядае літаратурным нормам. Іх павінны пільнавацца ўсе, хто піша і гаворыць на беларускай літаратурнай мове.

Моўныя нормы неабходна захоўваць для таго, каб выказванне было правільнае, лагічнае, дакладнае. Добра разумець адзін аднаго людзі могуць, калі яны ўжываюць словы з агульнапрынятым значэннем, формай, націскам і г. д., калі выказванне мае аднолькавы сэнс і для таго, хто гаворыць ці піша, і для таго, хто слухае ці чытае.

Вось чаму правільнасць мовы лічыцца яе галоўнай якасцю *(Паводле А. Каўруса)*.

• Складзіце план тэксту і вусна перадайце яго змест.

⊙ **273.** Прачытайце тэкст. Чаму ў ім тры абзацы? На аснове першага абзаца сфармулюйце тэзіс, другога — доказы гэтай думкі, трэцяга — вывад. З улікам сродкаў сувязі складзіце тэкст-разважанне.

Хлеб — геніяльнае вынаходства людзей. Колькі ні думай, лепшага, чым хлеб, нічога не прыдумаеш. У хлеба няма і не можа быць канкурэнтаў, ніякая іншая ежа не вытрымлівае параўнання з хлебам.

Хлеб — сімвал роднай зямлі, сімвал працы, дабрыні, дружбы. Яго імем людзі давалі клятву, скібку мацярынскага хлеба бралі з сабой на дарогу як блаславўленне. Хлебам і соллю да гэтага часу сустракаюць і праводзяць дарагога чалавека, якога паважаюць і жадаюць яму дабра.

Луста хлеба — сімвал жыцця кожнага чалавека. Хлеб — гэта праца людзей і надзея на будучыню, і мерка, якой заўсёды будзе вымярацца сумленне чалавека. Таму і адносіцца да яго трэба беражліва, як да самага дарагога і незаменнага ў жыцці *(Паводле І. Ялагіна)*.

◉ **274.** Прачытайце. Дакажыце, што гэта тэкст навуковага стылю. Якая частка тэксту з'яўляецца разважаннем? Пісьмова перакладзіце гэтую частку на беларускую мову. Тэзіс, доказы і вывад пішыце з чырвонага радка.

Откуда в нашем языке образность? В чём её первопричина?

Возникновение образного слова тесно связано с древним мифом. Окружающий мир казался нашим предкам живым. Древний человек создавал мифы о происхождении мира, солнца, звёзд, луны, человека, животных, растений. Первобытные представления человека о мире отражались в слове. Миф исчезает, но не бесследно: он оставляет языку богатую образность: солнце *садится, выглядывает из-за тучи, улыбается*; ветер *свищет, гонит тучи*; небо *хмурится*; огонь *охватывает и пожирает сучья*; волк *сердится*; птицы *стонут*.

Образы множились и развивались, передавались от поколения к поколению, а сами языковые выражения становились метафорами, образами, и на их основе формировался образный поэтический язык *(По Л. Новикову)*.

275. Прачытайце верш і вызначце яго асноўную думку. Ці можна аднесці гэты тэкст да разважання?

У хвіліну тугі, як в..дзецца,
Дакараю ўласнае с..рца:
— Ты калючае, ты балючае,
К памярко..насці не прывучанае.

Ты б..здумнае, тлумнае, смешнае,
Анікол..чкі не б..згрэшнае.
Ты і радаснае, ты і горнае,
Лёсу строгаму непакорнае.
Мне б цябе пам..няць, здаецца,
На такое, што ро..на б’ецца.
Ну а што, калі з тым — б..згрэшным —
Я зусім не сабою стану?

Г. Каржанеўская.

- Спішыце, устаўляючы прапушчаныя літары.
- Падбярыце сінонім і антонім да слова *туга*.

§ 46. Простыя, складаныя і састаўныя колькасныя лічэбнікі, іх скланенне, ужыванне і правапіс

276. Разгледзьце табліцу. Які вывад можна зрабіць адносна будовы колькасных і парадкавых лічэбнікаў?

Разрад	Простыя	Складаныя	Састаўныя
Колькасныя	*два, дзевяць, дзесяць, сто*	*шэсцьдзясят, дзевяцьсот*	*трыццаць два, трыста сорак тры, адна пятая*
Парадкавыя	*другі, дзявяты, дзясяты*	*шасідзясяты, дзевяцісоты*	*трыццаць другі, трыста сорак трэці*

Паводле складу лічэбнікі падзяляюцца на простыя, складаныя, састаўныя.

Простыя лічэбнікі (ад лічэбніка *адзін* і да лічэбніка *дваццаць*, а таксама *трыццаць, сорак, сто, тысяча*) маюць адну аснову.

Складаныя лічэбнікі (ад *пяцідзесяці* да *дзевяноста,* ад *двухсот* да *дзевяцісот*) маюць дзве асновы.

Састаўныя лічэбнікі ўтвораны любым спалучэннем простых і складаных лічэбнікаў: *сто тры, шэсцьсот сем* і г. д.

277. Запішыце лічэбнікі ў такім парадку: 1) простыя; 2) складаныя; 3) састаўныя. Пабудуйце па два словазлучэнні тыпу: «просты ліч. + наз.», «складаны ліч. + наз.», «састаўны ліч. + наз.».

Пяць, сямнаццаць, дваццаць восем, трыццаць, дзвесце сорак сем, сорак, трыста два, дзевяноста, адзінаццаць, пяцьдзясят, дваццаць мільёнаў, шэсць мільярдаў, дзесяць, дзевятнаццаць.

Да вытокаў слова

Самай ганаровай лічбай (свяшчэннай і магічнай), паводле Піфагора і іншых грэчаскіх філосафаў, з'яўляецца «сямёрка». У ёй людзі даўно бачылі адлюстраванне многіх з'яў свету. На сем дзён дзяліўся тыдзень. На небе былі вядомыя ў тыя часы сем планет, а на зямлі — сем цудаў свету...

Што да іншых лічбаў, то лічылася так: ад «адзінкі» пайшоў свет, «двойка» нясе каханне, «тройка» азначае дасканаласць. А «шасцёрка» — лічба дзіўная. Яна атрымліваецца ў выніку складання ці перамнажэння ўсіх лічбаў, на якія дзеліцца.

Многія жыхары Еўропы і Амерыкі вераць, што лічба 13 прыносіць няшчасце. А ў Японіі «нешчаслівымі» лічацца «чацвёрка» і «дзявятка».

Чаму некаторыя словы, якія маюць лікавае значэнне, узяты ў двукоссе?

У лічэбніках ад *дзевяці* да *дваццаці* і ў лічэбніках *пяць, шэсць, трыццаць* на канцы пішацца мяккі знак. Мяккі знак пішацца і ў сярэдзіне лічэбнікаў *пяцьдзясят, шэсцьдзясят, пяцьсот, шэсцьсот, дзевяцьсот*.

У лічэбніках ад *адзінаццаці* да *дваццаці* і ў лічэбніку *трыццаць* у сярэдзіне пішацца *цц*.

278. Разгледзьце табліцу, перанясіце яе ў сшытак і запішыце ўсе лікі словамі. Дайце загаловак.

ь у сярэдзіне лічэбніка	*ь* у канцы лічэбніка
50, 60, 500, 600, 900, 1 000 000, 1 000 000 000	5, 6, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 30

279. Прачытайце. Якім стылем напісаны тэкст? Якую стылёвую рысу тэксту падкрэсліваюць лічэбнікі? Зрабіце калектыўны вусны пераклад тэксту на беларускую мову.

Солнце — гигантский плазменный шар. Своим могучим притяжением оно удерживает и заставляет обращаться с точностью лучшего механизма 9 больших планет с 34 спутниками. Кроме этого, в состав Солнечной системы входят 2000 малых планет, или астероидов, множество комет, бесчисленное количество метеорных тел, космическая пыль, межпланетный газ.

Солнце — рядовая звезда Вселенной. Температура поверхностного слоя Солнца составляет 60 000°. Радиус Солнца в 109 раз превосходит радиус Земли, а масса Солнца больше земной в 333 тыс. раз и в 750 раз превышает массу всех планет, вместе взятых. Внутри Солнца могло бы поместиться больше 1 000 000 таких планет, как наша Земля.

Лічэбнікі, якія абазначаюць цэлыя лікі, змяняюцца па склонах.

Н. *пяць*	*восем*	*дваццаць*	*сенажаць*
Р. *пяці*	*васьмі*	*дваццаці*	*сенажаці*
Д. *пяці*	*васьмі*	*дваццаці*	*сенажаці*
В. *пяць*	*восем*	*дваццаць*	*сенажаць*
Т. *пяццю*	*васьмю*	*дваццаццю*	*сенажаццю*
М. *(у) пяці*	*(у) васьмі*	*(у) дваццаці*	*(у) сенажаці*

Лічэбнікі ад *пяці* да *дваццаці* і лічэбнік *трыццаць* скланяюцца, як назоўнікі трэцяга скланення з мяккай асновай. У лічэбніках ад *дзевяці* да *дваццаці,* а таксама ў лічэбніках *пяць, трыццаць* у творным склоне перад канчаткам пішацца ***цц***.

Ва ўскосных склонах, апрача вінавальнага, лічэбнік *восем* пішацца з мяккім знакам: *васьмі, васьмю*.

Простыя і складаныя лічэбнікі пішуцца як адно слова: *пяць, пятнаццаць, пяцьсот*.

280. Запішыце словамі лікі (6, 12; 7, 17; 3, 30). Праскланяйце лічэбнікі (па варыянтах).

281. Назоўнікі, што ў дужках, дапасуйце да лічэбнікаў. Спалучэнні слоў запішыце ў творным склоне.

Шэсць *(песня),* сем *(бяроза),* дзевяць *(стагоддзе),* адзінаццаць *(лінейка),* дзевятнаццаць *(бервяно),* трыццаць *(сасна)*.

ты́сяча
мільён
мілья́рд

282. Спішыце, замяняючы лікі словамі. Абазначце канчаткі лічэбнікаў і іх склон.

Узор. *Да пяц[і] (Р.) дадаць сем[ ] (В.), будзе дванаццаць[ ] (Н.).*

1. Да 5 дадаць 4, будзе … . 2. Да 6 дадаць 2, будзе … . 3. Да 13 дадаць 4, будзе … . 4. Ад 30 адняць 10,

будзе ... . 5. З 8 скласці 6, будзе ... . 6. Ад 10 адняць 9, будзе ... .

283. Спішыце задачкі-загадкі, замяняючы лікі словамі. Адказы дайце вусна.

1. 20 без 15, 3 не далажыўшы, 2 не далічыўшы. Колькі будзе? 2. 2 дачкі, 2 маці і бабулька з унучкай. Колькі ўсіх? 3. Ляцелі 2 статкі гусей. Першы статак гаворыць: «Дайце нам 1 гусь, тады ў нас будзе пароўну», а другі статак гаворыць: «Дайце вы нам 1 гусь, тады ў нас будзе ў 2 разы больш». Колькі гусей было ў адным і ў другім статку?

284. Прачытайце прыказкі і прымаўкі. Вызначце род, лік і склон лічэбніка *адзін*.

1. Пра адны дрожджы не гавораць тройчы. 2. Не з аднае дзяжы хлеб еў. 3. Не на адну хваробу праца — найлепшыя лекі. 4. Адна ластаўка вясны не робіць. 5. Адным арэхам падзеляцца. 6. На адным услоне ўсе не сядуць. 7. Спіць і адным вокам глядзіць. 8. У адно вуха прыйшло, у другое выйшла. 9. Аднымі рукамі не многа зробіш.

Лічэбнік *адзін* мае форму мужчынскага, жаночага і ніякага роду, адзіночнага і множнага ліку. Змяняецца па склонах, як прыметнікі з асновай на цвёрды і зацвярдзелы зычны.

285. Складзіце табліцу скланення лічэбнікаў *адзін, два*.

286. Праскланяйце словазлучэнні: *адзін вечар, адна вучаніца, адзін з вечароў, адна з вучаніц*.

Чым адрозніваецца скланенне беспрыназоўнікавых і прыназоўнікавых словазлучэнняў?

287. Спішыце тэкст, устаўляючы на месцы пропуску лічэбнікі ***адзін, адна*** ў патрэбнай склонавай форме.

Сябры

Міхась і Толік жылі на ... вуліцы, але не ведалі ... . Пазнаёміліся яны першага верасня, калі прыйшлі ў школу. Пазнаёміліся і пасябравалі. Цяпер яны ходзяць у шосты клас, сядзяць за ... партай і дня ... без ... не могуць пражыць. Усім яны дзеляцца, нічога ... ... не шкадуюць.

Міхась і Толік — добрыя сябры. Усе ведаюць, што хлопцы ... за ... гатовы ў агонь і ваду пайсці.

• Растлумачце пастаноўку працяжніка ў першым сказе другога абзаца.

• А каго б вы назвалі сябрамі?

Пра паходжанне лічбаў

Першым спосабам запісаў лікаў былі рысачкі (або зарубкі на палцы). Напрыклад, калі людзі хацелі запісаць, што ў іх пяць кароў, яны рабілі пяць рысачак. Калі ж кароў сто, даводзілася маляваць вельмі шмат рысачак. Тады замест пэўнай колькасці рысак пачалі маляваць знакі. Напрыклад, у Старажытным Егіпце лік дзесяць выглядаў так: ⌒, а лік сто — S. Такія малюнкі называюцца іерогліфамі.

Доўгі час у многіх краінах для запісу лікаў выкарыстоўвалі рымскія знакі: рыска I — гэта 1, далонь з растапыранымі пальцамі V — гэта 5, дзве далоні X — гэта 10. Каб запісаць іншыя лікі, трэба асноўныя лікі складваць або адымаць. Напрыклад, два — гэта II, тры — III, чатыры IV (пяць без аднаго), а шэсць VI (пяць ды адзін).

Тыя лічбы, якімі мы карыстаемся зараз, называюцца арабскімі. Прыдуманы яны вельмі даўно ў Індыі.

288. Ці ўмееце вы карыстацца рымскімі лічбамі? Запішыце словамі лікі IV, VII, IX, XIII, XIV, XVII, XIX.

289. Спішыце загадкі, дапасоўваючы лічэбнікі да назоўнікаў. Пазначце род, лік і склон лічэбніка *адзін* у кожным сказе.

1. У *(адзін)* доме — сотні жыхароў, а сям'я адна. 2. Чатыры брацікі пад *(адзін)* капелюшом стаяць. 3. Пяць братоў у *(адзін)* ноч нарадзіліся, і ўсе з *(адзін)* імем. 4. У *(адзін)* дзежцы два хлябцы. 5. Тысяча братоў *(адзін)* поясам падпаясаны. 6. Тры браты на *(адзін)* кані па белым полі едуць. 7. Стаіць у лазе на *(адзін)* назе. 8. У дзвюх матак па пяць хлапчанятак, і ў кожнага з іх *(адзін) імя*.

Да вытокаў слова

Пасля доўгіх назіранняў за прыроднымі з'явамі людзі выдзелілі для жыцця і працы чатыры гадзіны: ранак, дзень, вечар, ноч. У перакладзе слова *ранак* абазначае «час, калі запрагаюць быкоў», г. зн. час збірацца на працу. А слова *вечар* перакладаецца як *цень* — «час распрагання быкоў». Як вы ведаеце, ранак, дзень, вечар і ноч разам складаюць суткі. А слова *суткі* паходзіць ад старажытнага *сутыкацца,* г. зн. злучацца. Значыць, *суткі* — гэта час, калі злучаюцца ранак, дзень, вечар, ноч.

У беларускай мове назвы дзён тыдня пайшлі ад парадку іх надыходу аднаго за другім.

Нядзеля — дзень, калі нічога не робяць, *панядзелак* — дзень, што ідзе пасля нядзелі, *аўторак* — другі дзень тыдня, *серада* — трэці (сярэдні), *чацвер* — чацвёрты, *пятніца* — пяты дзень тыдня; *субота* — дзень, названы ў гонар свята Сабот (вольны дзень).

290. Разгледзьце ўзоры скланення лічэбніка з назоўнікамі. Звярніце ўвагу на формы назоўнікаў.

Н.	*два клёны*	*дзве сястры*	*шэсць клёнаў, сясцёр*
Р.	*двух клёнаў*	*дзвюх сясцёр*	*шасці клёнаў, сясцёр*
Д.	*двум клёнам*	*дзвюм сёстрам*	*шасці клёнам, сёстрам*
В.	*два клёны*	*дзвюх сясцёр*	*шэсць клёнаў, сясцёр*
Т.	*двума клёнамі*	*дзвюма сёстрамі*	*шасцю клёнамі, сёстрамі*
М.	*(аб) двух клёнах*	*(аб) дзвюх сёстрах*	*(аб) шасці клёнах, сёстрах*

Адкажыце на пытанні

1. У якім склоне і ліку стаяць назоўнікі пры лічэбніках у назоўным склоне?
2. Якую форму маюць лічэбнікі *два, дзве* ў творным склоне?

У назоўным склоне пры лічэбніках *два*, *дзве*, *тры*, *чатыры* назоўнікі ўжываюцца ў форме назоўнага склону множнага ліку: *два хлопчыкі, дзве дзяўчынкі, тры кнігі, чатыры буслы*.

Пры лічэбніках *пяць, шэсць, сем* і інш. у назоўным склоне назоўнікі ўжываюцца ў форме роднага склону множнага ліку: *пяць хлопчыкаў, шэсць дрэў, сем дзяўчынак, восем кніг*.

У творным склоне лічэбнікі *два, тры, чатыры* маюць на канцы ***-ма***.

291. Праскланяйце наступныя спалучэнні слоў.

Тры песні, чатыры алоўкі, сем начэй.

292. Запішыце жарт. Кожную рэпліку пачынайце з новага радка. Які знак прыпынку выкарыстаеце замест двукосся? У якім склоне стаяць назоўнікі пры лічэбніках *два, чатыры*?

«Тата, ведаеш, колькі зубной пасты ў тваім цюбіку?» — «Не ведаю». — «Два метры чатыры сантыметры. Я толькі што змераў».

293. Спішыце тэкст, расстаўляючы прапушчаныя знакі прыпынку і раскрываючы дужкі. Падкрэсліце лічэбнікі. Абазначце іх род і склон.

Коні, напіўшыся вады, павольна адыходзілі ад карытаў і па ву..кай, абгароджанай з двух бакоў жардзінамі вулачцы[м] самі ішлі на поплаў.

Што Марынка хочаш праехацца спытаў дзядзька Пятро і злавіў за грыву маленькага сівога **коніка.**

Марынцы зрабілася радасна і страшна. Яна ж ніколі *(не)* ездзіла **конна.**

Удваіх разам з дзядзькам Пятром Марынка б на чым хочаш паехала. А вось адной...

На кані Марынка ўся сціснулася ў камячок і ўчапілася абедзвюма рукамі за грыву.

Ты пад ногі каню *(не)* глядзі, глядзі наперад, на вушы яму. І сядзі вальней *(не)* напружвайся параіў дзядзька Пятро.

Сам ён сядзеў на кані, як на лаўцы, звесіўшы абедзве нагі на адзін бок. Калі б Марынка падала, дзядзька Пятро паспеў бы яе падхапіць *(Паводле С. Міхальчука)*.

• Ці з'яўляюцца аднакаранёвымі выдзеленыя словы?

дзве
абе́дзве
дзве́ры
ле́дзьве

294. Пастаўце наступныя назоўнікі з рухомым націскам у назоўным склоне множнага ліку, а затым спалучыце з лічэбнікам *дзве*. Які вывад можна зрабіць?

У з о р: *стралá — стрэ́лы, дзве стралы́*.

Нага, рука, сасна, града, гара, зіма, рака, мяжа, вясна, каза, вярста.

295. Прачытайце тэкст. Знайдзіце словы розных часцін мовы, у якіх адзін і той жа корань. Да якіх часцін мовы яны адносяцца?

Галя і Валя

Галя і Валя — дваюрадныя сёстры. І вельмі падобныя адна на адну. У абедзвюх светлыя бялявыя валасы, сінія вочы і трошкі кірпатыя насы. І ростам яны амаль аднолькавыя, толькі Галя крыху драбнейшая і больш шустрая, а Валя поўненькая і ўсё робіць і нават гаворыць не спяшаючыся. Дзяўчынкі аднагодкі, і абедзве вучацца ў пятым класе *(С. Міхальчук)*.

296. Напішыце пра сваіх двух сяброў (сябровак). Як яны выглядаюць? Што агульнае ў іх характарах? Чым адрозніваюцца? За што вы іх любіце і паважаеце?

297. Разгледзьце табліцу. Колькі склонавых формаў маюць лічэбнікі *сорак, сто, дзевяноста*?

Н. В.	сорак	сто	дзевяноста
Р. Д. Т. М.	сарака	ста	дзевяноста

Да вытокаў слова

Лічэбнік *сорак* спачатку быў назоўнікам і абазначаў «мяшок» (як мерка). Гэты мяшок змяшчаў у сабе чатыры дзясяткі сабаліных або вавёрчыных шкурак, якія раней былі замест грошай. Паступова слова *сорак* стала лічэбнікам.

298. Спішыце, раскрываючы дужкі. Лікі напішыце словамі, абазначце іх склоны.

1. Рапс — каштоўная кармавая і тэхнічная культура. Цэняць яе і пчаляры. З аднаго гектара рапсавага поля пчолы збіраюць да *(90)* кілаграмаў цёмнажоўтага духмянага мёду. 2. Івалга за суткі корміць сваіх птушанят каля *(100)* разоў. А кожная пара маленькіх сініц ачышчае ў садзе ад насякомых-шкоднікаў *(40)* яблынь. 3. Востраў Армуз у Персідскім заліве складаецца з чыстай солі і ўзвышаецца над вадой на *(90)* метраў і мае ў дыяметры амаль *(30)* кіламетраў. 4. У дупле гіганцкай чынары, што расце ў Дагестане, свабодна могуць размясціцца *(40)* чалавек. 5. Сярод збожжавых найбольшы ўраджай дае ячменнае поле. Нават у гарачае засушлівае лета ў Беларусі атрымліваюць звыш *(40)* цэнтнераў з гектара, а ў лепшыя гады і па *(60)* цэнтнераў.

У складаных лічэбніках (ад *пяцідзесяці* да *васьмідзесяці* і ад *двухсот* да *дзевяцісот*) скланяюцца абедзве часткі слова.

Ад 50 да 80	200, 300, 400	Ад 500 да 900
Н. *пяцьдзясят*	*трыста*	*восемсот*
Р. *пяцідзесяці*	*трохсот*	*васьмісот*
Д. *пяцідзесяці*	*тромстам*	*васьмістам*
В. *пяцьдзясят*	*трыста*	*восемсот*
Т. *пяцццюдзесяццю*	*трымастамі*	*васьмюстамі*
М. *(у) пяцідзесяці*	*(аб) трохстах*	*(аб) васьмістах*

У лічэбніка *дзвесце* ва ўскосных склонах у якасці састаўной часткі выступаюць формы лічэбніка *два*, а не *дзве: двухсот (рублёў), двумстам, двумастамі, (аб) двухстах*.

У лічэбніка *семсот* ва ўскосных склонах пішацца ***я**: **ся**місот, **ся**містам, **ся**мюстамі, **ся**містах*.

299. Праскланяйце (вусна) 80, 800, 300, 900, правяраючы сябе па табліцы.

300. Спішыце, замяняючы лікі словамі, дапасоўваючы назоўнікі да лічэбнікаў.

У вырай птушкі ляцяць звычайна на вышыні прыкладна 400—500 *(метр)*. Але бывае, што падымаюцца на 1000 *(метр)* і вышэй. Хуткасць палёту ў сярэднім роўна 40—80 *(кіламетр)* у гадзіну. Дробныя птушкі ляцяць з хуткасцю не больш чым 50 *(кіламетр)* у гадзіну. Вароны — 50—70, качкі — 80—90. А стрыжы развіваюць хуткасць да 100 *(кіламетр)* у гадзіну.

У састаўных колькасных лічэбніках, якія абазначаюць цэлыя лікі, скланяюцца ўсе словы: *трохсот васьмідзесяці шасці (рублёў)* — Р. скл., *трымастамі васьмюдзесяццю шасцю (рублямі)* — Т. скл.

301. Спішыце загадкі, замяняючы лікі словамі, ставячы назоўнікі, што ў дужках, у патрэбнай форме ліку і склону. Пастаўце прапушчаныя знакі прыпынку.

1. 700 *(вароты)* — 1 уваход. 2. Выходзілі 12 *(маладзец)* выпускалі 52 *(сокал)* і 365 *(лебедзь)*. 3. Сям'я душ 300 і багата ды ўсяго на 2 *(локаць)* хата. 4. 2 *(брат)* і 1 з іх — мой дзядзька. Хто другі? 5. 700 *(муляр*)* збудавалі дом без вуглоў.

Вызначце разрад лічэбнікаў паводле структуры.

Лічэбнікі *нуль, тысяча, мільён, мільярд* змяняюцца, як назоўнікі, маюць род і лік.

302. Прачытайце. Перакладзіце тэкст на беларускую мову і запішыце. Лікі пішыце словамі.

рахма́ны

Пешком к Солнцу

Расстояние от Земли до Солнца составляет примерно 149,5 миллиона километров. Луч света проходит его за 500 секунд. Чтобы пройти (из расчёта 50—60 километров ежедневно) расстояние от Земли до Солнца, надо затратить около 7000 лет. Мчась со скоростью 100 километров в час, курьерский поезд мог бы прибыть на Солнце на 172-й год после отбытия с Земли *(«В мире интересного»)*.

303. Спішыце, замяняючы лікі словамі. Вызначце склон лічэбнікаў.

Месяц — спадарожнік Зямлі. Яго сярэдняя адлегласць ад Зямлі роўна 384 400 кіламетрам, або 60 зямным радыусам. Пры руху Месяца па эліптычнай арбіце гэта адлегласць змяняецца ад 354 000 да 406 000 кіламетраў.

Да вытокаў слова

Венецыянскі падарожнік XIII ст. Марка Пола прыехаў з Кітая і стаў расказваць аб незлічоных багаццях гэтай краіны. Апавядаючы, ён дабавіў да існуючага слова *«міле»* — *тысяча* канчатак *оне* з павелічальным значэннем. Так слова *мілiоне* стала папулярным і паступова ўвайшло ў мову для абазначэння тысячы тысяч.

304. Прачытайце. Да якога стылю належыць тэкст? Спішыце, замяняючы лікі словамі. Вызначце разрад лічэбнікаў: а) паводле значэння; б) паводле складу. Звярніце ўвагу на тое, як перадаецца значэнне прыблізнай колькасці.

Беларусь размешчана амаль у самым цэнтры Еўропы.

З поўначы на поўдзень рэспубліка працягнулася амаль на 600 км, з усходу на захад — 650 км. Раскінуўшы свае прасторы ад Брэста да Віцебска, ад серабрыстага Сожа да хуткаплыннага Нёмана, ад Палесся на поўдні да Паазер'я на поўначы, яна займае плошчу каля 207,6 тыс. кв. км. Яе тэрыторыя пераўзыходзіць дзясяткі дзяржаў свету, у тым ліку і такія краіны, як Бельгія, Нідэрланды, Партугалія і Швейцарыя, разам узятыя.

Для перадачы значэння прыблізнай колькасці выкарыстоўваюцца:

- адваротны парадак слоў (назоўнік ставіцца перад лічэбнікам): *сабралі цэнтнераў дваццаць пяць з гектара*;
- спалучэнні *больш як, больш за, больш чым, менш за, менш чым, менш як* з лічэбнікамі ў вінавальным склоне: *больш за трыццаць гадоў мінула*;
- спалучэнні лічэбніка ў родным склоне з прыназоўнікамі *з (са), за, каля, да: развіваць хуткасць да ста шасцідзесяці кіламетраў у гадзіну*;
- два лічэбнікі як адно слова: *Яшчэ тры-чатыры дні такой пагоды — і можна будзе пачынаць сяўбу*.

305. Пабудуйце спалучэнні слоў, як паказана ва ўзоры. Якія з іх перадаюць дакладную колькасць прадметаў, а якія — прыблізную? Ад чаго гэта залежыць?

Узор: *пяць кіламетраў — кіламетраў пяць — каля пяці кіламетраў.*

Дзевяноста рублёў, дваццаць пяць пудоў, тры гадзіны, пяцьсот тон, сто байцоў, чатырыста гадоў, сорак сотак, дзевятнаццаць вішняў, трынаццаць вёсак.

306. Перакладзіце вусна на беларускую мову. Звярніце ўвагу, як перадаецца значэнне прыблізнай колькасці ў рускай і беларускай мовах.

Аллея великанов

В посёлке Мазолово Витебского района величаво красуется редкая стародавняя аллея дубов-великанов, огромных тополей и осин. Глянешь на их вершины — шапка с головы падает.

Аллея имеет до полусотни толстоствольных деревьев, окружность которых в среднем по 4—5 метров.

Окружность самого толстого дуба — 5 метров 20 сантиметров. А толщина осины — 4 метра 77 сантиметров. Она, как и дуб, достигает более 25 метров в высоту.

Растут здесь и тополя окружностью по 3—4 метра.

А на территории школы есть пень тополя (его срезали, ибо он угрожал зданию), окружность которого 7 метров 50 сантиметров. Сбоку его — огромное дупло. Залезли туда пять мальчиков — спрятались.

Аллее великанов более 150 лет.

307. Прачытайце тэкст. Перабудуйце сказы так, каб яны перадавалі прыблізны лік. Запішыце тэкст у новай рэдакцыі. Лікі напішыце словамі. Вызначце разрад лічэбнікаў паводле складу.

240 мільёнаў гадоў таму на нашай планеце жылі вялізныя яшчары. Яны перасоўваліся на дзвюх нагах, абапіраючыся пры гэтым на моцны доўгі хвост.

Даўжыня іх была 25—30 метраў, а маса дасягала некалькіх дзясяткаў тон.

Зніклі дыназаўры нечакана 70 мільёнаў гадоў таму. Чаму гэта здарылася? Найбольш праўдапа-

добнымі здаюцца тлумачэнні, якія звязваюць вымiранне дыназаўраў са зменамі ў асяроддзі і біялагічным развіццём планеты.

§ 47. Скланенне, ужыванне і правапіс парадкавых лічэбнікаў

Парадкавыя лічэбнікі ўтвараюцца ад колькасных, якія абазначаюць цэлыя лікі: *пяць — пяты, сем — сёмы, дваццаць шэсць — дваццаць шосты*. Але: *адзін — першы, два — другі*.

Парадкавыя лічэбнікі змяняюцца па родах, склонах, ліках, як і прыметнікі.

У складаных парадкавых лічэбніках ад пяцідзясяты да васьмідзясяты і ад двухсоты да дзевяцісоты пры скланенні змяняецца толькі апошняя іх частка: *пяцідзясяты, пяцідзясятага; двухсоты, двухсотага* і г. д.

У састаўных парадкавых лічэбніках скланяецца толькі апошняе слова: *у тысяча пяцьсот дваццаць пятым годзе* (М. скл.).

308. Прачытайце парадкавыя лічэбнікі. Запомніце іх вымаўленне і напісанне.

першы	адзінаццаты	—	соты
другі	дванаццаты	дваццаты	двухсоты
трэці	трынаццаты	трыццаты	трохсоты
чацвёрты	чатырнаццаты	саракавы	чатырохсоты
пяты	пятнаццаты	пяцідзясяты	пяцісоты
шосты	шаснаццаты	шасцідзясяты	шасцісоты
сёмы	сямнаццаты	сямідзясяты	сямісоты
восьмы	васямнаццаты	васьмідзясяты	васьмісоты
дзявяты	дзевятнаццаты	дзевяносты	дзевяцісоты

Парадкавыя лічэбнікі, якія заканчваюцца на -*тысячны*, -*мільённы*, -*мільярдны*, пішуцца ў адно слова: *сямітысячны, пяцімільённы, шасцімільярдны, 25-тысячны, 700-мільённы*.

309. Праскланяйце (вусна): *дзявяты клас, трыццаць сёмы кіламетр*.

Утварыце парадкавыя лічэбнікі ад колькасных. Запішыце іх.

Узор: *дзесяць тысяч — дзесяцітысячны*.

Адзін, тры, пятнаццаць, семдзесят, дзвесце, шэсцьсот, сто тысяч, сто мільёнаў.

310. Спішыце тэкст, замяняючы ў ім лікі словамі. Вызначце род, лік і склон парадкавых лічэбнікаў.

На небасхіле беларускай філалогіі* 60—70-х гадоў XIX стагоддзя імя І. Насовіча ззяе яркай зоркай першай велічыні. У гісторыю духоўнай культуры беларусаў І. Насовіч увайшоў як першы буйны фалькларыст і лексікограф*. Яго па праву можна назваць з'яваю фенаменальнай*.

Нарадзіўся Іван Іванавіч Насовіч у 1788 годзе ў в. Гразівец Быхаўскага раёна Магілёўскай губерні.

У шматграннай дзейнасці І. Насовіча асобае месца займае «Словарь белорусского наречия», якому ён аддаў 30 гадоў свайго жыцця. У слоўнік увайшло звыш 30 000 слоў, якія даволі поўна адлюстравалі жывую беларускую мову сярэдзіны XIX стагоддзя *(І. Цішчанка)*.

311. Прачытайце. На чым пабудаваны жарт? Назавіце фразеалагізм, у склад якога ўваходзяць лічэбнікі.

Бабуля:

— Саша, схадзі ў магазін. Ды хутка: адна нага тут, другая там!

Саша:
— Добра, схаджу.
Бабуля:
— Ты чаму абуў чаравік толькі на адну нагу?
Саша:
— Навошта абуваць другую, калі яна будзе тут?

312. Прыдумайце і запішыце жарт-дыялог, пабудаваны на неразуменні значэння фразеалагізма або слова.

313. Напішыце словамі дату нараджэння кожнага члена вашай сям'і.

314. Прачытайце тэкст. Да якога стылю ён належыць? Якую ролю ў гэтым стылі адыгрываюць колькасныя лічэбнікі? Выпішыце словазлучэнні колькасных лічэбнікаў з назоўнікамі (лікі запішыце словамі). Перабудуйце іх у словазлучэнні «парадк. ліч. + наз.».

Вядома, што ласосі, міногі, асятры, бялугі пакідаюць у пэўны час глыбіні мораў, збіраюцца чародамі і плывуць у рэкі. Яны падымаюцца да іх вярхоўяў, дзе адкладваюць ікру.

Вугры ж, наадварот, збіраюцца ў чароды, мяняюць свой звычайны цёмны, рачны, колер на марскі, серабрысты, і плывуць у глыбіню акіяна. Праплыўшы амаль 7000 кіламетраў, яны дасягаюць месца нерасту — Саргасава мора. Там адкладваюць ікру і гінуць.

Лічынкі, якія выйшлі з ікрынак, падымаюцца ў верхнія слаі вады і там падхопліваюцца цячэннем Гальфстрым. І толькі праз 3 гады яны з'яўляюцца ля берагоў Еўропы. За 1 год лічынкі праплываюць 1800 кіламетраў і вырастаюць да 3 сантыметраў, а к канцу шляху — да 8 сантыметраў. Цяпер яны ідуць у вярхоўі рэк, якія пакінулі іх бацькі.

Але не ўсе вугры ідуць у мора на нераст. Некаторыя застаюцца жыць у рэках, і тады яны вырастаюць да 2 метраў і важаць каля 12 кілаграмаў.

§ 48. Скланенне, ужыванне і правапіс дробавых лічэбнікаў

315. Разгледзьце схемы. Скажыце, чаму лічэбнікі $\frac{2}{3}$ і $\frac{3}{5}$ называюцца дробавымі?

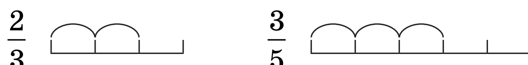

Паводле складу дробавыя лічэбнікі састаўныя.

Пры скланенні дробавых лічэбнікаў змяняюцца абедзве часткі: першая — як колькасны лічэбнік, другая — як прыметнік у множным ліку: *пяці сёмым* (Д. скл.), *пяцццю сёмымі* (Т. скл.).

316. Разгледзьце схему. Зрабіце вывад, якія формы маюць дробавыя лічэбнікі.

дзве, *тры*, *чатыры* → ***-ія (-ыя)***

*дзве трэц-**ія**, дзве сот-**ыя**,*
*тры чацвёрт-**ыя**, тры пят-**ыя**,*
*чатыры шост-**ыя**,*
*чатыры дзясят-**ыя***

пяць, *...*, *дзесяць...* → ***-ых***

*пяць шост-**ых**, пяць цэл-**ых***
*сем восьм-**ых**, сем цэл-**ых***
*дзесяць сот-**ых***

Калі першай часткай (лічнікам) дробавага лічэбніка з'яўляюцца словы *дзве, тры, чатыры*, то другая частка мае форму назоўнага склону: *дзве шостыя, тры сёмыя, чатыры восьмыя.*

Калі лічнікам з'яўляюцца лічэбнікі *пяць, шэсць, сем* і г. д., то лічэбнік у назоўніку мае форму роднага склону: *пяць шостых, шэсць сёмых, сем восьмых*.

Заўвага. Назоўнікі пры дробавых лічэбніках ужываюцца ў форме адзіночнага ліку пры ўказанні на частку аднаго прадмета і ў множным — пры ўказанні на частку мноства прадметаў: *дзве трэція кнігі — дзве трэція кніг*.

317. Запішыце лікі $\frac{1}{3}$, $\frac{3}{4}$, $\frac{7}{9}$ словамі. Праскланяйце лічэбнікі.

318. Прачытайце арыфметычныя прыклады. Запішыце выразы словамі.

1. $2\frac{1}{2}+1\frac{3}{4}$; $5\frac{5}{7}-2\frac{4}{7}$.
2. $4{,}6+0{,}3$; $6{,}18-3{,}09$.

319. Спішыце, замяняючы лікі словамі.

528 *(гектар)* ворыва; 367,5 *(літр)* малака; 1639,6 *(метр)* тканіны; 267,3 *(працэнт)* ураджаю.

320. Прачытайце. Да якога стылю належыць тэкст? Якую стылёвую рысу тэксту падкрэсліваюць лічэбнікі? Спішыце, замяняючы лікі словамі, раскрываючы дужкі.

Зямля лясоў і азёр

Беларусь — краіна раўніннага ландшафту з умерана кантынентальным кліматам (мяккая і вільготная зіма, цёплае лета, сырая восень). Яна налічвае некалькі тысяч вялікіх і малых азёр і рэчак.

Самае вялікае возера — Нарач — мае плошчу 80 *(квадратны кіламетр)*. Асноўныя водныя артэрыі: рэкі Днепр, Прыпяць, Бярэзіна, Заходняя Дзвіна, Нёман. Сярэдняя гушчыня рачной сеткі —

43,6 *(кіламетр)* на 100 *(квадратны кіламетр)* тэрыторыі. Больш за $\frac{1}{3}$ *(тэрыторыя)* краіны займаюць лясы. Найбольшы лясны масіў — Белавежская пушча. Агульная плошча ляснога фонду Беларусі — 9,5 *(мільён)* гектараў.

321. Разгледзьце табліцу.

Склон	Мужчынскі і ніякі род	Жаночы род
Н.	*паўтара (літра, вядра)*	*паўтары (гадзіны)*
Р.	*паўтара (літра, вядра)*	*паўтары (гадзіны)*
Д.	*паўтара (літрам, вёдрам)*	*паўтары (гадзінам)*
В.	*паўтара (літра, вядра)*	*паўтары (гадзіны)*
Т.	*паўтара (літрамі, вёдрамі)*	*паўтары (гадзінамі)*
М.	*(аб) паўтара (літрах, вёдрах)*	*(аб) паўтары (гадзінах)*

Адкажыце на пытанні

1. Ці скланяюцца лічэбнікі *паўтара, паўтары*?
2. З назоўнікамі якога роду яны спалучаюцца?
3. У якіх склонах пры лічэбніках *паўтара, паўтары* назоўнікі ўжываюцца ў адзіночным ліку, у якіх — у множным?

Лічэбнікі *паўтара, паўтары* маюць толькі адну форму. Лічэбнік *паўтара* спалучаецца з назоўнікамі мужчынскага і ніякага роду, лічэбнік *паўтары* — з назоўнікамі жаночага роду.

Назоўнікі пры лічэбніках *паўтары, паўтара* ў назоўным, родным і вінавальным склонах

ужываюцца ў адзіночным ліку, у астатніх склонах — у множным.

Адну форму таксама мае лічэбнік *паўтараста: паўтараста рублёў, паўтараста рублямі*.

322. Да лічэбнікаў *паўтара, паўтары* падбярыце назоўнікі, якія падыходзяць па сэнсе, і ўтварыце словазлучэнні. Запішыце словазлучэнні ў формах назоўнага і творнага склонаў.

Паўтара, паўтары *(бочка, сотня, гектар, месяц, тыдзень, дзясятак, сотка, загон)*.

323. Спішыце, устаўляючы замест кропак лічэбнікі *паўтара, паўтары*.

1. Ля вёскі відаць быў пасёлак: дзясятка ... фінскіх домікаў пад бляшанымі дахамі. 2. За ... тыдня гаспадар і госць паспелі добра сысціся. 3. Хадзем у хату. У мяне тут ... пакоя. 4. Цемрадзь. Нават за ... крока нельга згледзець чалавечую постаць. 5. Роты ... салдат перакінулі на левы фланг, дзе чакалася наступленне праціўніка. 6. ... вярсты ішлі ўскрай балота. 7. Сяло працягнулася ў адну доўгую лінію кіламетра на ... *(Я. Колас)*.

324. Спішыце, дапасоўваючы назоўнікі, што ў дужках, да лічэбнікаў.

1. Лясныя арэхі па сваіх спажыўных якасцях у паўтара *(раз)* перавышаюць тлустую свініну, у тры *(раз)* — хлеб, у дзесяць *(раз)* — малако, у трынаццаць *(раз)* — свежыя яблыкі або грушы. 2. На паўтараста *(гектар)* пасеялі грэчку. 3. Да берага было *(метр)* паўтараста. 4. З паўтары *(сотня)* салдат батальён пераправіўся на левы бераг ракі. 5. У Петручэні быў садок, дзе расло каля паўтара *(дзясятак)* пладовых дрэў *(К. Чорны)*.

325. Складзіце казку па пачатку. Звярніце ўвагу на загаловак і ўлічыце асаблівасці жанру — у казцы добрая канцоўка.

Незаконная гаспадыня

(Казка)

Невысока над Зямлёй знаходзілася чароўнае каралеўства. Каралём яго быў вечны Год, які сядзеў на троне і кіраваў Зямлёю. У яго было чатыры прыгожыя дачкі.

Самай старэйшай была Зіма. Яна заўсёды насіла белую вопратку. Крыху маладзейшай за яе была Вясна. За Вясну — доўгавалосае Лета. А самай маладзейшай, самай ціхай сястрой была прыгажуня Восень.

Жылі сёстры ў бацькавым доме, і кожная раз на год спускалася на Зямлю і ўладарыла тры месяцы. Год наглядаў за дочкамі, каб каторая не спусцілася на Зямлю раней ці пазней вызначанага часу. Але аднойчы здарылася нечаканае...

- Працяг казкі запішыце.

§ 49. Скланенне, ужыванне і правапіс зборных лічэбнікаў

326. Параўнайце словазлучэнні. У якім слупку лічэбнікі абазначаюць колькасць прадметаў як сукупнасць?

тры вучні	трое вучняў
чатыры качкі	чацвёра качанят
пяць дзён	пяцёра сутак

Зборныя лічэбнікі абазначаюць колькасць як сукупнасць: *двое, трое, чацвёра, пяцёра, шасцёра, сямёра, васьмёра, дзявяцера, дзясяцера*. Зборнымі з'яўляюцца таксама лічэбнікі *абодва, абедзве, абое*.

Зборныя лічэбнікі спалучаюцца:

• з назоўнікамі, якія абазначаюць асоб мужчынскага полу, дзяцей, маладых істот: *трое касцоў, чацвёра дзяцей, сямёра качанят*;

• з назоўнікамі, якія ўжываюцца толькі ў множным ліку: *двое дзвярэй, трое сутак*;

• з назоўнікамі: *людзі, коні, гусі, свінні*;

• з асабовымі займеннікамі: *мы ўсе шасцёра, нас было чацвёра*.

З назоўнікамі мужчынскага і ніякага роду спалучаецца лічэбнік *абодва*: *абодва лётчыкі, абодва акенцы*; з назоўнікамі жаночага роду — лічэбнік *абедзве: абедзве дачкі, абедзве хаты*.

Калі гутарка ідзе пра асоб мужчынскага і жаночага полу разам, тады ўжываецца лічэбнік *абое*: *Нічыпар падміргвае цёці Каці і абое выходзяць* (К. Крапіва).

Зборныя лічэбнікі скланяюцца, як прыметнікі множнага ліку.

Н.	дво**е**	чацвёр**а**	дзявя́цер**а**
Р.	два**іх**	чацвяр**ы́х**	дзевяцяр**ы́х**
Д.	два**ім**	чацвяр**ы́м**	дзевяцяр**ы́м**
В.	як Н. або Р.		дзевяцяр**ы́х**
Т.	два**імі**	чацвяр**ы́мі**	дзевяцяр**ы́мі**
М.	(на) два**іх**	(на) чацвяр**ы́х**	(на) дзевяцяр**ы́х**

Віктарына

1. Ці можна так сказаць: «Апошняя палова кастрычніка была дажджлівая»?

2. Як напісаць: *па пяці, па шасці, па трыццаці рублёў* або *па пяць, па шэсць, па трыццаць рублёў*?

327. Запішыце назвы лікаў у слупок. Ад лічэбнікаў, якія абазначаюць цэлыя лікі, утварыце і запішыце зборныя лічэбнікі. Складзіце з імі сказы.

2, 4, 6, 7, 9, 10, 11.

328. Праскланяйце (вусна) зборныя лічэбнікі з назоўнікамі: *двое саней, трое кацянят, пяцёра куранят, васьмёра коней, абодва хлопчыкі, абедзве кнігі*.

329. Спішыце, раскрываючы дужкі. Абгрунтуйце выбар лічэбнікаў.

1. Следам за Галяй увайшло толькі *(дваіх, двух, двое)*, рэшта стаяла з коньмі на двары *(Я. Брыль)*. 2. Іх *(аленяў)* было *(чатыры, чацвёра)*, і ішлі яны адзін за адным *(І. Пташнікаў)*. 3. На сэрцы ў *(абодвух, абоіх)* лёгка і весела *(А. Васілевіч)*. 4. Мяцеліца не сціхала на працягу *(траіх, трох)* сутак. 5. *(Шэсць, шасцёра)* аднакласніц займаюцца спартыўнай гімнастыкай. 6. Заняткі вялі *(пяць, пяцёра)* студэнтаў універсітэта. 7. За *(двума, дваімі)* зайцамі пагонішся — ніводнага не зловіш *(Прыказка)*.

330. Спішыце, устаўляючы на месцы пропуску лічэбнікі *абодва, абедзве* ў патрэбнай склонавай форме.

1. ... лётчыкі былі ў навушніках. 2. З ... бакоў за нізенькімі штыкетамі ўзвышаліся высокія клёны. 3. Бабуля брала Марынку і Сашку на рукі, цалавала ў ... шчакі і ссаджвала з воза. 4. Вясна ўжо стаяла на ... нагах, сонейка з ветрам сушыла зямлю. 5. Назаўтра ўжо ... сям'і разам працавалі над лодкамі.

331. Запішыце словазлучэнні, дапасоўваючы да лічэбнікаў назоўнікі. Выкарыстайце, дзе магчыма, зборныя лічэбнікі.

3 *(сябар)*, 7 *(грыб)*, 5 *(вясло)*, 4 *(сані)*, 5 *(дошка)*, 8 *(граблі)*, 10 *(грам)*, 11 *(вёска)*, 12 *(гектар)*, 13 *(яблык)*, 17 *(жанчын)*, 18 *(цяля)*, 10 *(кнігарня)*, 20 *(лямпа)*.

Парадак марфалагічнага разбору лічэбніка

1. Часціна мовы.

2. Пачатковая форма (назоўны склон).

3. Разрад паводле значэння: колькасны (абазначае цэлы лік, дробавы, зборны) або парадкавы.

4. Разрад паводле складу: просты, складаны або састаўны.

5. Марфалагічныя прыметы: род (калі ёсць), лік (калі ёсць), склон.

6. Сінтаксічная роля.

Узоры разбору колькаснага лічэбніка

На горцы пясчанай ***сем*** *сосен шырока выносяць галіны* (Я. Колас).

Вусны

Сем — лічэбнік, пачатковая форма — *сем*, колькасны, абазначае цэлы лік, просты; ужыты ў назоўным склоне; у сказе — у саставе дзейніка *сем сосен*.

Пісьмовы

Сем — ліч., *сем,* кольк., цэлы лік, пр.; у Н. скл.; у саставе дзейніка.

Узоры разбору парадкавага лічэбніка

На шаснаццатым *годзе Алесь пачаў надзіва ціхшэць і расці* (Я. Брыль).

Вусны

(На) *шаснаццатым* (годзе) — лічэбнік, пачатковая форма — *шаснаццаты*, парадкавы, просты; ужыты ў форме мужчынскага роду адзіночнага ліку меснага склону; дапасуецца да назоўніка — *годзе*; у сказе — у саставе акалічнасці *на шаснаццатым годзе*.

Пісьмовы

(На) *шаснаццатым* (годзе) — ліч., *шаснаццаты*, парадк., пр.; у м. р., адз. л., М. скл.; у саставе акалічнасці.

332. Прачытайце тэкст. Што перадае загаловак: тэму ці асноўную думку? Як можна назваць тэкст, каб ён перадаваў тэму і асноўную думку?

Разбярыце два колькасныя і два парадкавыя лічэбнікі вусна і пісьмова.

Пасадзі дрэва!

Такая традыцыя вось ужо амаль трыццаць гадоў існуе ў Задарожскай сярэдняй школе.

Прыходзяць вучні і ў першую школьную восень садзяць дрэвы. І не дзе-небудзь, а ў батанічным садзе. Ёсць такі непадалёку ад вёскі.

Першыя дрэвы падняліся тут яшчэ ў пяцідзясятыя гады. І з таго часу жыве гэта добрая традыцыя. Батанічны — значыць незвычайны. Расце тут больш за 60 відаў дрэў. Нямала сярод іх рэдкіх парод.

І кожную з іх школьнікі навучацца вызначаць. Не раз пабываюць яны тут на экскурсіі або ў час летняй працоўнай чвэрці.

Сад вялікі, раскінуўся на плошчы каля трох гектараў. Патрабуе гаспадарскага догляду. І вядома ж, школьны батанічны — сапраўдная капілка ведаў. Восенню і вясной у ім часта праводзяцца ўрокі біялогіі. А вяскоўцы любяць бавіць тут свой вольны час.

Шуміць сад, падрастаюць вучні, і з кожным годам мацнее добрая традыцыя *(«Бярозка»)*.

● Ці ёсць у вашай школе традыцыі? Раскажыце пра адну з іх. Калі яна ўзнікла? Ад каго і калі вы пра яе даведаліся? Чым яна вам падабаецца? Які ўдзел у правядзенні традыцыйных свят (мерапрыемстваў) прымае ваш клас, вы асабіста?

333. Якія словазлучэнні не адпавядаюць норме: *два сыны, двое сыноў, двух хат, дзвюх хат, тры дачкі, трое дачок, чатыры зайцы, чацвёра зайцоў, пяць дрэў, пяцёра дрэў, шэсць куранят, шасцёра куранят*?

334. Прачытайце тэкст. Да якога тыпу ён належыць? Абгрунтуйце сваю думку. Падзяліце тэкст на часткі ў адпаведнасці з кампазіцыйнай схемай гэтага тыпу. Складзіце план і напішыце падрабязны пераказ.

Верны

На дзясяткі кіламетраў раскінуліся хвойныя лясы вакол возера Палі́к. Тут у вайну была партызанская зона.

Група разведчыкаў накіравалася да вёскі Люцец. І раптам да людзей кінуўся сабака. Ён віляў хвастом, быццам прасіў ісці за ім.

Разведчыкі падаліся за сабакам і выйшлі на паляну. У зялёнай траве ляжала дзяўчынка ў блакітнай сукеначцы. Відаць, малая і сабака ўцякалі з падпаленай вёскі, але куля дагнала дзяўчынку. А сабака, верны сябар, не пакідае яе, не верыць у яе смерць.

Пахавалі дзяўчынку пад маладой сасной, сталі клікаць сабаку, але той не хацеў пакідаць палянку.

Цераз двое сутак партызаны зноў ішлі тымі мясцінамі. Заглянулі на паляну. Ля магільнага бугарка ляжаў сабака.

Партызаны далі яму кусок хлеба. Сабака з’еў і нехаця паплёўся за разведчыкамі.

Сабака астаўся ў атрадзе. Партызаны далі яму імя Верны *(Л. Карніенка)*.

Тэматычная праверачная работа

1. Якія з прапанаваных слоў з'яўляюцца лічэбнікамі?

Варыянт 1. Двойка, тысяча, пяць, двойчы, пяцёра, восьмы, сотня, упяцёх, паўтара.

Варыянт 2. Тройка, мільён, сем, тройчы, шасцёра, дзясяты, сотка, утрох, паўтары.

2. Што абазначаюць колькасныя лічэбнікі? Прывядзіце прыклады *(варыянт 1)*. Што абазначаюць парадкавыя лічэбнікі? Прывядзіце прыклады *(варыянт 2)*.

3. Выпішыце лічэбнікі, якія змяняюцца толькі па склонах. Праскланяйце адзін з іх.

Варыянт 1. Шэсць, адзін, адзінаццаць, восьмы, чацвёра, дваццаць шосты.

Варыянт 2. Сем, два, трынаццаць, дзясяты, сямёра, трыццаць пяты.

4. Напішыце словамі па два прыклады састаўных лічэбнікаў наступнай будовы.

Варыянт 1. Просты лічэбнік + просты; складаны лічэбнік + складаны; складаны лічэбнік + просты + просты.

Варыянт 2. Просты лічэбнік + просты + просты; складаны лічэбнік + просты; складаны лічэбнік + складаны + просты.

5. Запішыце лічэбнікі, у якіх мяккі знак пішацца на канцы *(варыянт 1)*, у сярэдзіне слоў *(варыянт 2)*.

6. Запішыце 3—4 лічэбнікі, якія скланяюцца, як назоўнікі 3-га скланення з мяккай асновай. Праскланяйце адзін з іх *(варыянт 1)*.

Запішыце 3—4 лічэбнікі, у якіх у творным склоне перад канчаткам пішацца ***цц***. Праскланяйце адзін з іх *(варыянт 2)*.

7. Якія лічэбнікі маюць толькі адну склонавую форму? Запішыце гэтыя лічэбнікі *(варыянт 1)*.

Якія лічэбнікі маюць дзве склонавыя формы? Запішыце формы гэтых лічэбнікаў *(варыянт 2)*.

8. З назоўнікамі якога роду спалучаецца лічэбнік *паўтара*? Прывядзіце прыклады і праскланяйце іх *(варыянт 1)*.

З назоўнікамі якога роду спалучаецца лічэбнік *паўтары*? Прывядзіце прыклады і праскланяйце іх *(варыянт 2)*.

9. Як скланяюцца дробавыя лічэбнікі?

Варыянт 1. Запішыце словамі лікі $\frac{2}{7}$, $\frac{5}{8}$ і праскланяйце адзін з лічэбнікаў.

Варыянт 2. Запішыце словамі лікі $\frac{3}{4}$, $\frac{7}{9}$ і праскланяйце адзін з лічэбнікаў.

10. У якіх складаных лічэбніках скланяюцца абедзве часткі слова?

Варыянт 1. Праскланяйце лічэбнікі *шэсцьдзясят, пяцьсот, трыста*.

Варыянт 2. Праскланяйце лічэбнікі *пяцьдзясят, шэсцьсот, чатырыста*.

ЗАЙМЕННІК

§ 50. Займеннік як часціна мовы: агульнае значэнне, марфалагічныя прыметы, сінтаксічная роля. Пачатковая форма. Разрады займеннікаў па значэнні

335. Прачытайце тэкст, які запісаў А. Гурскі.

Даўным-даўно ў адной з нарачанскіх вёсак жылі чароўная дзяўчына Галя і прыгожы юнак Васіль. Моцна кахалі яны адзін аднаго. Хлопец — майстар-штукар. **Ён** зрабіў незвычайнае люстэрка і падарыў **яго сваёй** каханай. Толькі нядоўга былі шчаслівыя Васіль і Галя. Ненавісны багацей захацеў завалодаць прыгажуняй. Бацька Галі заступіўся за дачку і загінуў. На выручку ёй прыйшоў Васіль. **Ён** вызваліў каханую, але ў няроўнай сутычцы загінуў і сам. Гэта бачыла Галя. **Яна** страціла прытомнасць і выпусціла з рук люстэрка. На часткі разбілася **яно**. А на месцы, дзе ўпалі сярэбраныя асколкі, утварылася возера. З **тае** пары дзяўчына крылатай чайкай кружыць над Нараччу і спявае для любага **свае** песні.

Адкажыце на пытанні

1. Якія словы ў тэксце замяняюць назоўнікі *дзяўчына, юнак, хлопец, люстэрка, Васіль, Галя*?
2. Выдзеленыя словы называюць канкрэтны прадмет, прымету ці толькі ўказваюць на іх?
3. Ці можна вызначыць, на што ўказваюць выдзеленыя словы без папярэдніх сказаў?

Займеннік — самастойная часціна мовы, якая ўказвае на прадметы, прыметы прадметаў, колькасць, не называючы іх: *Наступіла вясна. **Яна** адразу ўсміхнулася сонечнымі дзянькамі. Не за **сваю** справу не бярыся. Давялося чакаць **некалькі** хвілін.*

Займеннікі атрымліваюць у сказе значэнне таго слова, якое замяняюць: *Плыве ракою наша мова, **яе*** (мову) *не зробіш ручаём* (Максім Лужанін).

336. Спішыце тэкст. Падкрэсліце ў ім займеннікі. Замест якіх слоў яны ўжыты?

Ні адзін сейбіт не кіне зерне ў непадрыхтаваную глебу. І душу, каб у ёй прараслі зерні дабрыні, трэба падрыхтаваць. Трэба навучыць яе адчуваць. Душа чалавека мудрэйшая за розум яго. Чалавек меў пачуцці яшчэ да таго, як навучыўся выказваць іх словамі. І дзіця спачатку спасцігае свет з дапамогаю пачуццяў. Яно ўлоўлівае пяшчоту ў голасе маці, у кожным яе дотыку *(В. Вітка)*.

337. Прачытайце. Вызначце тып тэксту. Каб пазбегнуць частага ўжывання аднакаранёвых слоў, замяніце асобныя назоўнікі займеннікамі *яны, свае*.

За вёскай на старой бярозе вяліся буслы. З выраю буслы звычайна прыляталі ў красавіку, прыносячы да нас на бусліных крылах вясну. Буслы рабілі над вёскай некалькі кругоў, нібы аглядалі, ці не змянілася тут што-небудзь за зіму, потым садзіліся на бярозу, рамантавалі гняздо, у якім выводзілі і гадавалі буслянят.

- Перакажыце тэкст з ужываннем займеннікаў.

У сказе займеннікі выступаюць у ролі розных членаў сказа:

дзейніка: *Не шукай* ***ты*** *шчасця-долі на чужым далёкім полі* (Я. Купала). ***Нехта*** *спяшаецца дадому*;

дапаўнення: ***Нам*** *без трывог не зберагчы жыцця. Сябры, давайце хваляваца за* ***ўсіх*** *і* ***ўсё***: *за зерне і дзіця* (П. Панчанка);

азначэння: *У* ***кожнай*** *школе складваецца* ***свая*** *казка, у* ***кожнай*** *школе гарыць* ***свой*** *агеньчык* (В. Вітка);

выказніка: *Гэты бераг* ***наш*** *спрадвеку*;

акалічнасці: *Рэчы жанчына трымала* ***каля сябе***.

Пачатковай формай займеннікаў (акрамя займенніка ***сябе***) з'яўляецца назоўны склон адзіночнага ліку.

Займеннік ***сябе*** не мае формы назоўнага склону.

338. Спішыце. Падкрэсліце займеннікі. Вызначце іх пачатковую форму і сінтаксічную ролю ў сказе.

Мы хочам, каб у нашай краіне, ва ўсіх яе гарадах і вёсках, былі прыгожыя кветкі, сады і паркі, каб людзі дыхалі чыстым, здаровым паветрам. Для таго каб быць сапраўдным гаспадаром, трэба не толькі любіць прыроду сваёй Радзімы, але і добра ведаць яе, разумець тое, што яна патрабуе клапатлівых адносін да сябе *(Паводле Т. Хадкевіча)*.

Займеннікі паводле значэння падзяляюцца на дзевяць разрадаў:

1) асабовыя: ***я, мы, ты, вы, ён, яна, яно, яны***;

2) зваротны: ***сябе***;

3) прыналежныя: ***мой, наш, твой, ваш, свой, іхні***;

4) указальныя: ***гэты, той, такі, гэтакі, столькі, гэтулькі***;

5) азначальныя: ***сам, самы, увесь, усякі, кожны, іншы, усе***;

6) пытальныя: ***хто? што? які? каторы? чый?***;

7) адносныя: ***хто, што, які, каторы, чый***;

8) адмоўныя: ***ніхто, нішто, нічый, ніякі***;

9) няпэўныя: ***нехта, нешта, нейкі, хтосьці, штосьці, якісьці, чыйсьці, хто-небудзь, што-небудзь, які-небудзь, чый-небудзь.***

339. Прачытайце верш. Знайдзіце ў ім займеннікі, вызначце іх разрад.

Цябе мы назвалі Радзімай

Дзе рэчкай, дзе борам, дзе лугам
Ты вабіш сабою здаля,
Зямля між Дняпром і між Бугам,
Спрадвечная наша зямля.

Цябе мы назвалі Радзімай
Не годам раней, не двума,
Не годам-двума прынялі мы
Тваё дарагое імя.

З тых дзён і па сёння прадвеснем
Па нівах і ціхіх гаях
Гучыць твая звонкая песня,
Пявучая мова твая.

А. Бачыла.

340. Спішыце. Падкрэсліце ў тэксце займеннікі.

Люблю цябе, жыццё, любоўю кроўнай.
Я не нахлебнік твой. Я на зямлю
Не для таго прыйшоў, каб жменяй поўнай
Уцехі браць. Я — аддаваць люблю.

Н. Гілевіч.

§ 51. Паглыбленне паняцця пра апавяданне (асаблівасці разгортвання думкі ў ім)

Апавяданне — тып тэксту, у якім паведамляецца пра дзеянні і падзеі, што разгортваюцца паступова.

Тэкст тыпу апавядання звычайна мае ***пачатак***, або ***зачын, сярэднюю частку*** і ***канцоўку***.

У апавядальных тэкстах сюжэтнага характару кампазіцыйная схема выглядае так: завязка — развіццё дзеяння (кульмінацыя) — развязка.

341. Прачытайце абразок.

Каля вёскі Забалоцце, што на Уздзеншчыне, выбілася з-пад вярбы крынічка. Вада ў ёй была халодная, як лёд, а чыстая, як раса. Вада ўсё прыбывала, аж пакуль не пабегла па дзвюх ручаінах. Кажуць, што так нарадзіліся рэкі Нёман і Лоша.

Нёман паводзіў сябе, як шчыры і дужы хлопец, а Лоша — як ціхая і хітраватая дзяўчына. І сказаў Нёман аднойчы Лошы:

— Раздолля трэба мне, волі захацелася. Буду прабівацца да мора.

Нічога не адказала Лоша, толькі надумалася бегчы адна да мора. Пакуль не развіднела, яна ці-

хенька ўстала і пабегла па нізінах ды па далінах да мора.

Прачнуўся Нёман, угледзеў, што Лошы няма, і кінуўся наўздагон, не разбіраючы дарогі.

З таго часу так і ляціць, спяшаецца магутны і шырокі Нёман, а Лоша плыве ціха, хаваецца ды туляецца па кустах і нізінах *(З падання)*.

У тэксце можна вылучыць некалькі момантаў. Калі даць ім назву, то атрымаецца прыкладна такі план апавядання:

1. Вытокі Нёмана і Лошы.
2. Нёман-хлопец і Лоша-дзяўчына.
3. Навыперадкі да мора.
4. Няспынны шлях дзвюх рэк.

Зачынам гэтага тэксту з'яўляецца першы абзац. Ён — пачатак дзеяння (яго завязка) і адпавядае першаму пункту плана. Два наступныя пункты плана трэба звязваць з працягам дзеяння, развіццём думкі пра неаднолькавыя паводзіны рэк. Кульмінацыйны момант развіцця дзеяння — перадапошні абзац. *(Прачнуўшыся, Нёман не ўбачыў Лошы.)*

Апошні абзац тэксту — гэта канец развіцця падзеі, яе развязка.

342. Прачытайце. Вызначце тэму і асноўную думку тэксту. Дайце яму загаловак. Падзяліце тэкст на часткі. Складзіце просты план тэксту.

— Гляньце, бабулька, які сабака! — паказаў унук пальчыкам.

Бабуля зірнула туды і, абапіраючыся на даўно-даўно недзе падабраны кіёк, пайшла на здаравенна-

га сабаку. Ён стаяў нерухома, бы цень, і глядзеў на маленькіх грыбнікоў.

Бабуля закрычала:

— Вон адсюль! Пайшоў туды, адкуль прываloкся!

Той крутнуўся на месцы, падтуліў хвост і патрухаў у хмызняк.

Па тым, як устрывожылася бабуля і рашуча праганяла сабаку, дзеці здагадаліся: гэта быў не сабака. Яны анямелі і глядзелі туды, куды пабег воўк.

Увечары грыбнікі расказвалі і расказвалі пра ваўка. А яшчэ больш гаварылі пра сваю смелую бабулю. Нават вялікі воўк яе збаяўся або паслухаўся *(Паводле Ф. Янкоўскага)*.

§ 52. Складаны план

Складаны план адрозніваецца ад простага тым, што асобныя яго пункты маюць падпункты. Гэта бывае, калі, складаючы план, вылучаюць вялікую частку тэксту, з якой выдзяляюць некалькі меншых. Як і ў простым плане, пункты складанага могуць мець форму пытанняў, кароткіх апавядальных сказаў.

Тэкст Янкі Сіпакова (практ. 343), напрыклад, будзе адпавядаць такому складанаму плану:

1. Спрачаюцца пра сённяшнюю вёску.
2. Пачынаюць здзекавацца і са святога.
3. Сёння трэба пакланяцца:
   а) закінутай сяўні,
   б) забытаму цэпу,
   в) дзяжы ў хаце,
   г) печы, якая ўсіх карміла.

343. Прачытайце тэкст.

Спрачаюцца, якая патрэбна сёння вёска. Цагляная, з дамамі-небаскробамі, ці ўсё тая зялёная, аднапавярховая, з пеўнямі, якія прахопліваюцца штораніцы, лопаюць крыллем і крычаць: «Не праспаў! Не праспаў!»

У запале спрэчкі некаторыя нават пачынаюць здзекавацца з таго святога, што спрадвеку цярпліва служыла селяніну, карміла яго і апранала. А мне здаецца, што мы павінны, як некалі нашы продкі, пакланяцца сёння:

і закінутай некуды старой сяўні*, якая беражліва рассявала па святой раллі* буйныя зярняты жыта ці ячменю;

і забытаму, пачарнеламу цэпу*, які адзін настойліва і паспяхова замяняў і складаную малатарню, і цэлы завод на полі — камбайн;

і дзяжы, якая ў дні голаду берагла макулінку* рошчыны* і заўсёды аставалася ў хаце як нейкі выклік, нейкая пагроза голаду;

і печы, гэтай нястомнай працаўніцы, якая чарнела адна на папялішчы ў грозныя часіны пажараў і войнаў і ўсё роўна спраўна рабіла звыклую работу *(Паводле Я. Сіпакова)*.

• Прачытайце радкі, якія адпавядаюць: а) першаму пункту плана; б) другому пункту плана.

• Як вы разумееце, што сёння трэба пакланяцца: а) закінутай сяўні; б) забытаму цэпу; в) дзяжы ў хаце; г) вясковай печы?

344. Прачытайце ўважліва тэкст.

Мы рабілі ўсё, што маглі, але агонь не сціхаў. Макаед на сваім вяку гасіў не адзін пажар. Бачыў усякае, але такой вялікай бяды не здаралася.

— Застаецца адно — пусціць сустрэчны пал, — сказаў Макаед. — Толькі так можна спыніць агонь.

Мы з дванаццацігадовым Рыгоркам, сынам лесніка, рыхтавалі сухое ламачча, каб пусціць сустрэчны агонь.

— Дзядзечка! — пачуў я раптам голас Рыгоркі. — Хутчэй сюды! Тут птушка! А ў гняздзе птушаняты!

Шэрая цяцерка ратавала ад агню сваіх дзяцей. Яна паглыбляла равок, каб не пусціць агонь да гнязда.

— Трэба ёй дапамагчы! — сказаў Рыгорка.

— Можа, перанесці гняздо ў бяспечнае месца? — прапанаваў я.

Цяцерка пачала мітусліва кружыць. Яна ледзь не біла нас крыламі, пагрозліва шыпела. Птушаняты пішчалі.

— Рыгорка, хутчэй рыдлёўку!

Мы зрэзалі тонкі пласт зямлі разам з гняздом. Недалёка была паляна, а за ёй — лес, якому пажар не пагражаў. Мы з Рыгоркам кінуліся туды. Я на рыдлёўцы нёс гняздо, а Рыгорка падтрымліваў яго, каб не ссунулася.

— Загінуць птушкі без мамкі, — пашкадаваў Рыгорка, калі мы ўладкавалі іх на новым месцы.

— Пачакай, можа, яшчэ прыляціць, — супакойваў хлопчыка Макаед.

І сапраўды, праз некалькі хвілін мы ўбачылі нашу цяцерку.

Як мы ўзрадаваліся! А яна падляцела да нас і дзеўбанула Рыгорку ў патыліцу. Але хлопчык не пакрыўдзіўся. Зразумеў, што гэта ад трывогі і страху за дзяцей *(Паводле У. Мяжэвіча)*.

• Складзіце план тэксту. Падрыхтуйце вусны пераказ у адпаведнасці з планам.

§ 53. Змяненне займеннікаў, іх утварэнне і правапіс

Займеннік — зменная часціна мовы. Усе займеннікі скланяюцца: У *садзе ёсць і паглядзець* ***на што****, ёсць і пакаштаваць* ***што****, ёсць* ***чым*** *і паласавацца* (Б. Сачанка). Некаторыя займеннікі змяняюцца па родах і ліках: ***ён, яна, яно, яны; наш*** *адказ,* ***наша*** *прапанова,* ***ваша*** *рашэнне,* ***вашы*** *вывады;* ***увесь*** *клас,* ***уся*** *школа,* ***усё*** *грамадства,* ***усе*** *людзі***.**

345. Вусна адкажыце на пастаўленыя пытанні.

1. Калі мы карыстаемся займеннікам *я*, а калі — займеннікам *мы*?
2. Калі ў размове ўжываюць займеннік *ты*, а ў якіх жыццёвых сітуацыях замяняюць яго займеннікам *вы*?
3. На што могуць указваць займеннікі *ён, яна, яно, яны*?

346. Прачытайце. Назавіце ў тэксце займеннікі. Якую ролю яны выконваюць?

Аднойчы сустрэліся Талент і Імя. Паважна пыхкаючы, Імя кажа:

— Прэч з дарогі, хіба ты не бачыш, хто я?

— Ну хто ты? — спакойна пытаецца Талент.

— Я — Імя! — з гонарам адказвае яно. — Усе мяне ведаюць. Усе даюць мне дарогу. А вось хто ты — я штосьці цябе не ведаю.

— Я, — усміхнуўся Талент, — якраз тое, чаго табе не хапае *(З народнага)*.

Асабовыя займеннікі

Асабовыя займеннікі ***я, ты*** не маюць формаў роду, таму могуць быць аднесены да асоб мужчынскага і жаночага полу, як, напрыклад, у вершы Васіля Зуёнка:

Калі спрэчкі заходзяць,
Які будзе заўтрашні дзень,
Я кажу пры нагодзе:
— Такі, як у добрых людзей.

Так могуць сказаць мужчына і жанчына, хлопчык і дзяўчынка. Значэнне роду гэтых займеннікаў, як і ветлівага ***Вы***, выяўляецца формай выказніка, выражанага дзеясловам прошлага часу, або іншымі словамі ў тэксце. *Ох, як* ***я*** *змарылася сёння, нібы пасля працы дзе-небудзь на сенажаці на працягу доўгага летняга дня* (І. Шамякін). *Родную песню* ***я*** *ўспрымаў усім сваім сэрцам* (І. Грамовіч). ***Ты*** *заўсёды дапамагаеш маме, бо* ***ўважлівая*** *і* ***спагадлівая***. ***Вам*** *з Беларусі паклон,* ***ластаўка*** *роднага слова* (Я. Янішчыц).

347. Асабовыя займеннікі дапамагаюць вызначаць асобу дзеясловаў цяперашняга (будучага) часу пры іх спражэнні. Заўважце, як гэту моўную заканамернасць выкарыстаў паэт, расказваючы пра страты беларускага народа ў перыяд Вялікай Айчыннай вайны.

Не забываецца той урон,
не зарастаюць прагалы...
Дзеці, вы вывучылі ўрок?
Дзеці, вы праспрагалі?
Я іду,
ты ідзеш,
а *ён* не ідзе,
ён мёртвы.

Я пяю,
ты пяеш,
маўчыць кожны чацвёрты.
Мы ідзём,
ідзяце *вы*,
грунт пад нагамі цвёрды.
Яны не ходзяць — не жывы
кожны чацвёрты.
Любім *мы*,
любіце *вы*.
Колькі травы,
ліствы,
сінявы! —
Хоць сэрца насцеж разгортвай.
А каб яшчэ ды быў жывы
кожны чацвёрты!

А. Вярцінскі.

Растлумачце, чаму словазлучэнне *кожны чацвёрты* можна замяніць асабовым займеннікам і адзіночнага, і множнага ліку.

348. Разгледзьце табліцу скланення асабовых займеннікаў *я, ты, мы, вы*. Якую асаблівасць змянення вы заўважылі?

Склон	Адзіночны лік		Множны лік	
Н.	*я*	*т**ы***	*м**ы***	*в**ы***
Р.	*мян**е***	*цяб**е***	*н**ас***	*в**ас***
Д.	*мн**е***	*таб**е***	*н**ам***	*в**ам***
В.	*мян**е***	*цяб**е***	*н**ас***	*в**ас***
Т.	*мн**ой** **(-ою)***	*таб**ой** **(-ою)***	*н**амі***	*в**амі***
М.	*(пры) мн**е***	*(пры) таб**е***	*(у) н**ас***	*(у) в**ас***

349. Спішыце выдзеленыя часткі сказаў і асобныя сказы, займеннікі *я* і *ты* пастаўце ў патрэбным склоне.

1. **Як многа значыць — мець не толькі вёску ці горад, дзе *(ты)* знаёма кожная вуліца, кожны дом, дзе ты ўсё ведаеш і *(ты)* таксама ўсё ведаюць**, але мець яшчэ і сваіх людзей, быць сярод іх сваім чалавекам, адчуць, адкуль бы ты ні вярнуўся, **яны *(ты)* прымуць, памогуць** *(Б. Сачанка)*. 2. Ляжыш на пагорку і глядзіш у неба. **Над *(ты)* блакітная шырыня. Здаецца, матухна-зямля злёгку трымае *(ты)* за плечы** *(І. Грамовіч)*. 3. Вось як цяпер, **перада *(я)* устае куточак той прыгожа...** *(Я. Колас)*. 4. **Яшчэ многа прыйдзецца *(я)* зведаць, убачыць, і ў гэтым бясконцым пазнанні *(я)* чакае многа трывог і хвалявання...** *(Я. Брыль)*. 5. Мы ішлі па мяжы, і, хоць на ёй было вузка, **дзед вёў *(я)* за руку** *(Я. Брыль)*.

- Вызначце разрад займеннікаў, ужытых у сказах.

> Займеннікі з прыназоўнікамі пішуцца **асобна:** *сустрэўся з сябрам — сустрэўся* ***з ім***.

350. Параўнайце беларускія і рускія словазлучэнні з займеннікамі, звярніце ўвагу на іх правапіс і ўжыванне прыназоўніка.

звяртацца да іх	обращаться к ним
схіліцца перад ім	наклониться перед ним
сустрэцца з ёю	встретиться с нею
спытаць у яго	спросить у него

> Калі займеннікі 3-й асобы ўжываюцца з прыназоўнікамі, да іх не дадаецца літара ***н***, як гэта адбываецца ў рускай мове: ***у яго, перад ім, да іх, з ёю***.

351. Перакладзіце словазлучэнні на беларускую мову. Вызначце склон займеннікаў. Назавіце іх пачатковую форму.

Проведать его, здороваться с ним, смеяться над нею, встретиться с вами, прийти к нам, рассказывать о вас, благодарить их, ожидать меня, провожать тебя, беречь память о них.

352. Прачытайце размову добра знаёмых дзяўчынак. Растлумачце, чаму адна з іх пакрыўдзілася.

— Прывітанне, дзяўчаткі! — крыкнула здалёк Тамара. — Як даўно мы не сустракаліся!

— У якой ты цяпер школе? — спытала Марына Алену.

— У дваццатай, што ў нашым мікрараёне. А ты дзе? Яна (паказала рукою на Тамару) неяк званіла мне і нешта пра цябе расказвала. Дык як там у вас, здаецца, у лі-цэ-і?

— Цікава, вельмі цікава. Клас цудоўны.

— Няўжо?

— Я пайшла, — сказала пакрыўджаная Тома і хуценька пабегла.

! Існуе этычнае правіла, якое не рэкамендуе ўжываць займеннікі ***ён, яна*** ў адносінах да тых, хто непасрэдна ўдзельнічае ў размове.

353. Спішыце. Займеннікі, што стаяць у дужках, пастаўце ў патрэбным склоне. Растлумачце правапіс выдзеленых слоў.

1. Вуліца Багдановіча, як для нашай імклівай сталіцы, вузкаватая. Па *(яна)* адзін пры адным цеснымі калонамі, двума радамі ў абодва бакі то ідуць, то **нясуцца** аўтамабілі, тралейбусы. Мноства машын. Не прыхарошваюць гэтай вуліцы ні нават сквер пры *(яна)*, ні **разнастайныя** надпісы.

2. Знаёмы **ляснік** прывёз у горад **кніжку**, паказвае *(я)* і кажа: «*(Вы)* прывёз. Яна даўняя, **старэнькая**».

Гартануў, агледзеў *(яна)*, даўнюю, з яшчэ больш даўнім тэкстам. Чыталі *(яна)* і пры лучыне, і пры лямпе, і пры электрычнай лямпачцы. Не хапае ў *(яна)* першых і апошніх лісткоў *(Ф. Янкоўскі)*.

Зваротны займеннік

Зваротны займеннік ***сябе*** ўказвае, што аб'ектам дзеяння з'яўляецца той, хто яго і ўтварае, таму гэты займеннік не мае формы назоўнага склону, а таксама роду і ліку. Ён не можа быць дзейнікам у сказе і амаль заўсёды выконвае ролю дапаўнення і зрэдку — акалічнасці месца: *Не хвалі сам **сябе**, няхай людзі пахваляць* (Прыказка). Скланяецца займеннік наступным чынам:

Н. —	В. ***сябе***
Р. ***сябе***	Т. ***сабой (сабою)***
Д. ***сабе***	М. ***(пры) сабе***

354. Перакладзіце сказы на беларускую мову. Запішыце, займеннікі падкрэсліце.

1. Нет лучше шуток, чем над собою. 2. Я никак не мог прийти в себя после случившегося. 3. Не хвали себя, пусть лучше другие похвалят. 4. Ничего не сделается само собою. 5. С трудом пришлось пробивать себе дорогу. 6. Недавно я дал себе слово успешно окончить учебный год. 7. Приучать себя к сдержанности и терпению. 8. Ему хотелось устроить себе праздник.

! Сказанае па-руску *«Надо себя уважать»* у беларускай мове гучыць так: *«Трэба сябе паважаць»*, *«Даў сабе слова»*.

355. Спішыце фразеалагізмы, устаўляючы патрэбную літару ў зваротны займеннік. Растлумачце сэнс устойлівых выразаў.

Сам па с..бе, сам не ў с..бе, само па с..бе, само с..бой зразумела, сам с..бе, браць праз с..бе, прыйсці ў с..бе.

Узор: *Не памятаць сябе — не кантраляваць свае ўчынкі і паводзіны.*

Словы для даведкі: *хтосьці не можа валодаць сабой; апрытомнець; самастойна, незалежна ад чыёй-небудзь волі і жадання; не выклікае сумнення, пярэчання, не патрабуе тлумачэння; без ніякага ўздзеяння; адзін, без нікога; рабіць нешта вельмі цяжкае.*

• З трыма фразеалагізмамі (на выбар) вусна складзіце сказы.

356. Адкажыце на пастаўленыя пытанні, ужываючы зваротны займеннік.

Ці выпісалі вы сабе дзіцячую газету або часопіс?
Ці набылі вы сабе арфаграфічны слоўнік беларускай мовы?
Ці гатуеце вы сабе снеданне або полудзень?
Што вы можаце дараваць сабе?

Прыналежныя займеннікі

Прыналежныя займеннікі абазначаюць прыналежнасць 1-й асобе: ***мой, наш***; 2-й асобе: ***твой, ваш***.

Для абазначэння прыналежнасці 3-й асобе ўжываюць прыналежныя займеннікі ***іхні, ягоны*** і асабовыя займеннікі 3-й асобы ў родным склоне — ***яго, яе, іх***: ***іхнія*** *задумы,* ***ягоны*** *план,* ***яе*** *прапанова,* ***іх*** *школа.* Усе прыналежныя займеннікі адказваюць на пытанні чый? чыя? чыё? чые?

Займеннік ***свой*** указвае на прыналежнасць любой асобе адзіночнага або множнага ліку: *Я сустрэў **сваю** сястру. Маці паклікала **сваю** сястру. Яны дапамагалі **сваёй** сястры.*

357. Прачытайце словазлучэнні. Выпішыце ў два слупкі асобна словазлучэнні назоўніка з прыналежным займеннікам і словазлучэнні назоўніка з прыналежным прыметнікам.

Матчын падарунак, яе падарунак, братавы кнігі, ягоныя сшыткі, іхнія планы, птушыныя спевы, мае намеры, мядзведжы бярлог, вашы дамы́, суседаў кот, наш клас, Алесеў аловак.

358. Разгледзьце табліцу скланення займеннікаў *мой, маё, мая* ў адзіночным і множным ліку.

Склон	**Адзіночны лік**		**Множны лік**
	мужчынскі і ніякі род	**жаночы род**	**для ўсіх родаў**
Н.	мой маё	мая	мае
Р.	майго	маёй	маіх
Д.	майму	маёй	маім
В.	як Н. або Р.	маю	як Н. або Р.
Т.	маім	маёй(-ёю)	маімі
М.	(у) маім	(у) маёй	(у) маіх

Складзіце сказы, каб у іх ужываліся займеннік *мой* у Т. склоне, а займеннік *мая* і *мае* — у Р. і М. склонах.

359. Перакладзіце словазлучэнні на беларускую мову, запішыце іх. Падкрэсліце канчаткі займеннікаў.

Мои родители, наши классы, твоего совета, со своей собакой, ваши учебники, свои произведения.

У займенніках ***мой, твой, свой, маё, тваё, сваё*** ў родным і давальным склонах адзіночнага ліку пішацца ***й***: *майго, твайго, свайго; майму, твайму, свайму* (у руск. мове: *моего, твоего, своего, твоему, своему*).

Займеннікі множнага ліку ў назоўным склоне маюць канчатак ***-е*** *(мае, свае)* і ***-ы*** *(нашы, вашы)*.

360. Праскланяйце пісьмова словазлучэнні *свая дзяржава, свае словы*.

Займеннікі ***вы, ваш*** выкарыстоўваюцца як ветлівая форма звароту і да адной асобы. Тады гэтыя займеннікі пішуцца з вялікай літары: *Дзякуй* ***Вам*** *за параду. Атрымалі* ***Вашы*** *дакументы.*

361. Прачытайце ліст Я. Купалы аўтару «Беларускай граматыкі» Браніславу Тарашкевічу. Звярніце ўвагу, як ён аформлены. Заўважце таксама ветлівыя формы звароту.

Дзядзька Тарас!

Што чуваць у Вас з беларускай граматыкай? Ці што-небудзь зрабілі ў гэтым напрамку? Калі маеце ўжо яе нарыс, то будзьце ласкавы прыслаць яго нам, калі не, то будзьце такімі добранькімі і спрытнымі ды як хутчэй гэта зрабіце... Граматыку Вашу хоча Таварыства выдаць і пусціць у свет у «назіданіе» маладому беларускаму пакаленню... Чакаем хуткага ад Вас адказу.

Шчыра Вам адданы сакратар выдавецтва Ів. Луцэвіч.

Вільня, 4.03.1914 г.

362. Назвы якіх рэчаў можна спалучыць з займеннікамі ***мой*** і ***наш***? Складзіце і запішыце сказы з атрыманымі словазлучэннямі. Пры гэтым майце на ўвазе, што прыналежныя займеннікі змяняюцца па родах, ліках і склонах.

Указальныя займеннікі

Указальныя займеннікі ***гэты, той, такі, гэтакі***, як і прыметнікі, маюць формы роду, змяняюцца па ліках і дапасуюцца да назоўнікаў.

Склон	Адзіночны лік		Множны лік
	мужчынскі і ніякі род	**жаночы род**	**для ўсіх родаў**
Н.	*гэт**ы*** *гэт**а***	*гэт**а***	*гэт**ыя***
Р.	*гэт**ага***	*гэт**ай***	*гэт**ых***
Д.	*гэт**аму***	*гэт**ай***	*гэт**ым***
В.	як Н. або Р.	*гэт**у***	як Н. або Р.
Т.	*гэт**ым***	*гэт**ай**(**-аю**)*	*гэт**ымі***
М.	*(у) гэт**ым***	*(у) гэт**ай***	*(у) гэт**ых***
Н.	*т**ой*** *т**ое***	*т**ая***	*т**ыя***
Р.	*т**аго***	*т**ой***	*т**ых***
Д.	*т**аму***	*т**ой***	*т**ым***
В.	як Н. або Р.	*т**ую***	як Н. або Р.
Т.	*т**ым***	*т**ой**(**-ою**)*	*т**ымі***
М.	*(на) т**ым***	*(на) т**ой***	*(на) т**ых***

363. Прачытайце тэкст. Знайдзіце ў ім указальныя займеннікі. На што яны ўказваюць?

1. У цэнтры плошчы, за трыбунай, горда ўзвышаўся гранітны абеліск, унізе абкладзены мноствам яловых вянкоў, на ўстойліва сакавітай зеляніне якіх гарэлі, змагаліся з марозам жывыя кветкі.

Гэты помнік з мясцовага граніту, зроблены ўмелымі рукамі каменячосаў, пастаўлены тут на вечны ўспамін аб тых, чыёю крывёю акуплена жыццё іх сучаснікаў і нашчадкаў *(Я. Брыль)*.

2. Беларусы з павагай ставяцца да прадстаўнікоў розных культур. Гэта дае падставы спадзявацца, што з такой жа павагай апошнія будуць ставіцца да беларусаў *(«Звязда»)*.

364. Спішыце верш. Падкрэсліце прыналежныя і ўказальныя займеннікі, вызначце іх род, лік і склон.

Кнігі, кнігі!
Мой клопат, пакута мая!..
Той, у чыё сэрца ўвайшло
Хоць адзіным праменьчыкам
Ваша святло,
Каму ўліўся
Ваш неспакой,
Той не здрадзіць
Вялікаснай мары людской!

Н. Гілевіч.

365. Назавіце ўказальныя займеннікі. Знайдзіце іх у тэксце. Растлумачце, на што яны ўказваюць і якую ролю выконваюць у тэксце.

Калі падумаеш глыбей, прыгледзішся больш уважліва і пільна, дык аказваецца, што Радзіма — гэта і тыя добрыя людзі, з якімі ты ступіў у жыццё, якія заўсёды гатовы пайсці табе на дапамогу…

Радзіма — гэта і сонца ў цябе над галавой, і паветра, якім дыхаеш, гэта і вернасць твайго друга, і мова, якую даў табе народ, і песня, што засталася ад прадзедаў. Гэта і тая сонечная дарога, якой сёння ты ідзеш у будучыню. І вось чаму кожны чалавек без сваёй Радзімы — нішто. Без Радзімы няма ча-

лавека, няма жыцця. І вось чаму так радасна б'ецца ў кожнага сэрца, калі ён чуе пра славу і поспехі свайго роднага краю *(Паводле К. Кірэенкі)*.

• Вызначце стыль тэксту. Абгрунтуйце сваю думку.

366. Перакладзіце на беларускую мову. Падкрэсліце ў тэксце перакладу займеннікі. Вызначце іх разрад і сінтаксічную ролю ў сказе.

Человеку важно знать свои корни — отдельному человеку, семье, народу. Тогда и воздух, которым мы дышим, будет целебен и вкусен, дороже будет взрастившая нас земля и легче будет почувствовать назначение и смысл человеческой жизни. Давайте же будем помнить об этих корнях! *(В. Песков)*.

367. Прачытайце тэкст. Вусна адкажыце на пастаўленыя ў ім пытанні.

Ці добра мы, зямляне, ведаем сваю Зямлю, якая дала нам жыццё, корміць нас, дае ўсё неабходнае для нашага існавання? Ці добра мы ахоўваем нашу прыроду? На колькі гадоў хопіць нам прыродных рэсурсаў, багаццяў зямлі пры такім развіцці тэхнікі? Як захаваць усё тое, што дала нам прырода не толькі для нас, але і для будучых пакаленняў людзей? Як выратаваць нам агульначалавечы дом, нашу адзіную Зямлю ад атамнай катастрофы?

Гэтыя трывожныя пытанні ўсё часцей узнікаюць перад кожным чалавекам *(Р. Гарэцкі)*.

• Растлумачце, чаму сказ, які пачынаецца ўказальным займеннікам, выдзелены ў асобны абзац.

• Назавіце займеннікі іншых разрадаў, вызначце іх склон, сінтаксічную ролю ў сказах.

• Напішыце адказ на пастаўленае ў другім сказе пытанне, каб атрымаўся тэкст тыпу разважання.

Азначальныя займеннікі

Займеннік ***сам*** змяняецца не толькі па родах і ліках, а і скланяецца наступным чынам:

Склон	Адзіночны лік		Множны лік
	мужчынскі і ніякі род	**жаночы род**	**для ўсіх родаў**
Н.	*сам*□ *само́*	*сама́*	*са́мі*
Р.	*само́га*	*само́й*	*самі́х*
Д.	*само́му*	*само́й*	*самі́м*
В.	*сам*□ *само*	*саму́ю*	як Н. або Р.
Т.	*само́га*	*само́й (-о́ю)*	*самі́мі*
М.	*самі́м* (*пры*) *самі́м*	(*пры*) *само́й*	(*пры*) *самі́х*

368. Разгледзьце малюнкі і подпісы пад імі. Назавіце займеннікі, ужытыя ў подпісах. Падумайце, чаму менавіта гэтыя займеннікі спатрэбіліся, каб ахарактарызаваць кожнае дзеянне.

Бацька сам садзіць яблыньку.

Гасцей сустракае сама імяніннiца.

369. Складзіце сказы са словазлучэннямі *сама прырода, само журы, самі сабою*.

Азначальным займеннікам з'яўляецца і займеннік ***са́мы (са́мая, са́мае, са́мыя)***, які ўжываецца для ўтварэння формы найвышэйшай ступені параўнання прыметнікаў: ***самы*** *прыгожы малюнак*, ***самая*** *шчаслівая пара жыцця*, ***самыя*** *прыемныя хвіліны*.

Займеннік ***самы (самая, самае, самыя)*** таксама паказвае, да якой мяжы можа даходзіць дзеянне: *Былі ў школе да* ***самага*** *вечара. Галіны яблыні гнуцца ад цяжару да* ***самай*** *зямлі*.

370. Разгледзьце табліцу скланення займенніка *самы*, які змяняецца па родах і ліках. Параўнайце скланенне гэтага займенніка і займенніка *сам*.

Склон	Адзіночны лік		Множны лік
	мужчынскі і ніякі род	жаночы род	для ўсіх родаў
Н.	са́м***ы*** са́м***ае***	са́м***ая***	са́м***ыя***
Р.	са́м***ага***	са́м***ай(-ае)***	са́м***ых***
Д.	са́м***аму***	са́м***ай***	са́м***ым***
В.	як Н. або Р.	са́м***ую***	як Н. або Р.
Т.	са́м***ым***	са́м***ай(-аю)***	са́м***ымі***
М.	(на) са́м***ым***	(пры) са́м***ай***	(на) са́м***ых***

! Пры скланенні займенніка ***са́мы*** націск падае на аснову слова, а не на канчатак, як пры скланенні займенніка ***сам (сама, само, самі)***.

371. Праскланяйце словазлучэнні: *самы лепшы, самы высокі*.

372. Прачытайце сказы з рознымі азначальнымі займеннікамі. Назавіце іх. Вызначце, у якім склоне яны ўжыты і ад якой пачатковай формы ўтвораны.

1. Трэба зрабіць самому. — Паведаміць самаму вялікаму начальніку. 2. Пакінулі хлопчыка самога. — Не ўзяў самага большага яблыка. 3. Жыць бабульцы давялося самой. — Спыніліся каля самай апошняй хаты.

373. Складзіце тры сказы з займеннікамі *самага*, *(аб) самых*, *самай*. Вызначце, у формах якога склону і ліку яны ўжыты.

374. Прачытайце тэкст, выбіраючы з дужак патрэбны азначальны займеннік. Запішыце, азначальныя займеннікі падкрэсліце.

Навука, якая вывучае далёкае мінулае чалавецтва па рэчавых крыніцах, называецца археалогіяй. *(Самае, само)* слова «археалогія» грэчаскага паходжання і ў перакладзе на нашу мову азначае навука аб старажытнасці. Пра яе вобразна гавораць, што гэта *(сама, самая)* гісторыя, узброеная рыдлёўкай. Археалагічныя помнікі з'яўляюцца нямымі сведкамі *(сама, самая)* даўняй гісторыі кожнага краю *(Паводле Г. Штыхава)*.

• Знайдзіце ў тэксце прыметнік у форме найвышэйшай ступені параўнання. Як могуць утварацца формы найвышэйшай ступені параўнання прыметнікаў?

⊙ **375.** Прачытайце сказы, у якіх займеннік *самы* ўваходзіць у структуру складанай формы параўнання якасных прыметнікаў. Вызначце, у склад якога члена сказа ўваходзіць гэты займеннік.

1. Самы «гарласты» з усіх жывёл — кракадзіл. Яго крык можа прымусіць здрыгануць сэрца самага

бывалага паляўнічага. Вельмі моцным голасам валодае і бегемот. 2. Самая вялікая ўдзельная вага ў золата. Так, літровая конаўка, напоўненая золатам, важыць больш за дзевятнаццаць кілаграмаў. 3. Самая першая лыжка з'явілася ў Старажытным Егіпце пяць тысяч гадоў таму. Лыжкі рабілі з каменю і дрэва *(І. Шпадарук)*.

Азначальныя займеннікі ***ўвесь, усякі, кожны, іншы*** змяняюцца па родах, ліках і склонах, як прыметнікі: *увесь*☐ (клас), *ус*|*я*| (школа), *ус*|*ё*| (сяло), *ус*|*яго*| (класа), *ус*|*ёй*| (школы), *ус*|*яго*| (сяла) і г. д.

376. Праскланяйце словазлучэнні *увесь клас, кожная школа, іншыя вучні*.

377. Спішыце, раскрываючы дужкі. Займеннікі падкрэсліце, зверху абазначце іх разрад: *а.* — асабовы, *п.* — прыналежны, *ук.* — указальны, *аз.* — азначальны. Вызначце сінтаксічную ролю кожнага займенніка ў сказе.

Калі ўскідваю вочы ад зямной мітусні ў таемнае зорнае неба, шукаю на *(яно)* Венеру, Максімаву зорку, і хочацца напяваць паэтавы радкі. Поўніцца ціхай радасцю сэрца. Гэта ж мы, беларусы, маем *(такая)* зорку ў Сусвеце. Радасна, бо на *(наш)* зямлі ўзышла зорка Багдановіча і свеціць усім людзям, як Венера *(І. Ждановіч)*.

- Што вы ведаеце пра паходжанне назвы *Венера*?
- Чаму зорка Венера ў беларусаў лічыцца Максімавай зоркай?
- Растлумачце правапіс прыналежнага прыметніка ў словазлучэнні *Максімава зорка*. Чаму з вялікай літары пішацца і слова *Сусвет*?
- Прыгадайце, якія яшчэ словы такога тыпу пішуцца з вялікай літары.

378. Разгледзьце малюнкі.

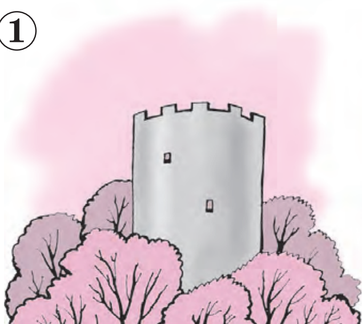

Паводле малюнкаў складзіце сказы з займеннікамі *гэтая, столькі, хто* (1-ы малюнак); *нешта, сабе, яны* (2-і малюнак); *такія, самыя, ніхто* (3-і малюнак); *мы, кожны, усе* (4-ы малюнак).

Пытальныя і адносныя займеннікі

379. Прачытайце словы кожнага слупка. На якія пытанні яны адказваюць?

мастак	знакаміты	шэсць
самалёт	пасажырскі	шосты
зорка	братаў	першы
зеляніна	Алесеў	адна другая
мужнасць	настаўніцкі	дзявяты
свядомасць	мамін	чатыры

Словы ***хто? што? які? чый? колькі? каторы?*** — пытальныя займеннікі.

Яны служаць для запытання пра асобу, прадмет, прымету, прыналежнасць, колькасць і парадак прадметаў.

Калі ж займеннікі ***хто, што, які, чый, каторы*** служаць для сувязі частак у складаных сказах, тады яны з'яўляюцца **адноснымі.**

380. Адгадайце загадкі. Якія з выдзеленых займеннікаў пытальныя, а якія — адносныя. Абгрунтуйце сваю думку.

1. **Што** гэта за звер, **што** мае шэсць ног, дзве галавы, адзін хвост? 2. **Што** гэта за машына, **што** разам жне, малоціць, а ідзе — ажно зямля калоціцца. 3. Гудзе, як пчала, ляціць, як страла, крылламі не махае, **хто** адгадае? 4. **Што** гэта за кіно, дзе я і глядач і артыст заадно? 5. Дужэйшы за каня ў мільён разоў, павалачэ і сто вазоў. **Якому** дужаму валу мы аддаём сваю хвалу? 6. **Хто** зазірае рана ў аконца? 7. **Чаго** не абнясеш вакол хаты? 8. **Хто** лятае без крылаў? 9. **Што** без вады плавае?

381. Спішыце. Адносныя займеннікі падкрэсліце.

1. **Благая** тая птушка, якая свайго гнязда не пільнуецца. 2. Чаго сабе не хочаш, таго і другім не **зыч**. 3. Праўду кажуць: колькі чалавек мае ў сваёй хаце кніжак, столькі сяброў побач з ім. 4. Смяецца той, хто смяецца апошні. 5. Самы моцны той, які стрымлівае сам сябе. 6. Чым бы дзіця ні цешылася, толькі б не плакала. 7. Лепей мець вераб'я ў руцэ, чым арла на суку.

- Да выдзеленых слоў падбярыце сінанімічныя.
- Растлумачце сэнс апошняга выказвання. Да якіх жыццёвых сітуацый яно падыходзіць?

382. Прачытайце тэксты. Вызначце, пытальнымі ці адноснымі займеннікамі з'яўляюцца словы *хто, што*.

1. **Што** ж без цябе, настаўнік? **Хто** ж без цябе, настаўнік?

Ты, настаўнік, быў у Скарыны і ў Гарыбальдзі. Ты, настаўнік, быў у Герцэна і ў Каліноўскага, у Карскага і ў Паўлава *(Ф. Янкоўскі)*.

2. **Што** за ноч магло зрабіцца!
Перайначана ўсё чыста:
Поле дыша і дыміцца
Парай лёгкай і празрыстай.

Н. Гілевіч.

3. **Хто** птушку пакрыўдзіць —
Той сам сабе здрадзіць.
Жыццём і бацькамі завешчана нам:
Адкласці ўсе справы вясною, а зладзіць
Шпакоўні шпакам, а буслянкі буслам.

П. Панчанка.

Займеннікі ***хто, што*** пры скланенні маюць розныя асновы.

Н. *хт***о** — *шт***о**
Р. *к***аго** — *ч***аго**
Д. *к***аму** — *ч***аму**
В. *к***аго** — *шт***о**
Т. *к***ім** — *ч***ым**
М. *(пры) к***ім** — *(пры) ч***ым**

Займеннікі ***хто? што?*** патрабуюць, каб залежны дзеяслоў-выказнік стаяў у форме адзіночнага ліку: ***Хто*** *пытае?* ***Што*** *адбывалася там учора?*

383. З простых сказаў, запісаных парамі, утварыце складаныя, пры гэтым асабовыя займеннікі замяніце адноснымі.

1. Залівіста зазвінеў званок. Ён паклікаў дзяцей на першы ўрок. 2. Беларускія дзеці ведаюць пісьменніка Васіля Вітку. Ён напісаў «Казкі», «Вавёрчына гора», «Буслінае лета» і іншыя кніжкі для дашкольнікаў і малодшых школьнікаў. 3. Асноўнай часткай слова з'яўляецца корань. Ад яго словы «растуць», як галіны на дрэве.

• Запішыце два складаныя сказы. У кожнай частцы падкрэсліце дзейнік і выказнік. Назавіце, чым выражаны галоўныя члены сказа.

384. Спішыце, раскрываючы дужкі.

1. На *(чый)* кані ты сёння паедзеш? 2. *(Чыя)* ручкай ты пішаш? 3. *(Чые)* яшчэ пісьмовых прац не праверыла настаўніца? 4. Незнаёмы спытаў, да *(чыя)* хаты ён пад'ехаў. 5. Бабулька ўсё дапытвалася, *(чые)* суседзяў дзеці так старанна дапамагаюць настаўніцы рабіць кветнікі каля школы.

Няпэўныя займеннікі

Няпэўныя займеннікі ўказваюць на няпэўныя асобы *(нехта, хтосьці)*, прадметы *(нешта, штосьці, што-небудзь)*, прыметы *(нейкі, нечы, якісьці)*, колькасць *(некалькі)*. Няпэўныя займеннікі ўтвараюцца ад пытальных пры дапамозе прыставак ***не-***, ***абы-***, постфіксаў ***-сьці***, ***-небудзь***.

Прыстаўка ***не-*** пішацца злітна і знаходзіцца пад націскам: ***нéхта, нéшта, нéйкі, нéчы, нéкалькі***. Без націску яна ўжываецца толькі ў займенніку ***некатóры*** і яго формах: ***некатóрага, некатóраму, некатóрыя, у некатóрых*** (у руск. мове: *нéкоторый, нéкоторые*).

Прыметнік ***нечы*** пішацца без ***й*** на канцы і скланяецца наступным чынам:

Н. *неч**ы***

Р. *неч**ага***

Д. *неч**аму***

В. *неч**ы*** або *неч**ага***

Т. *неч**ым***

М. *(у) неч**ым***.

Прыстаўка ***абы-*** пішацца праз злучок, націск у такіх няпэўных займенніках заўсёды на канчатку: ***абы-хтó, абы-кагó, абы-камý***.

Калі ***абы*** аддзелена прыназоўнікам, то пішацца асобна: *не кажы **абы пра што**, не сустракайся **абы з кім***.

Няпэўныя займеннікі з постфіксам ***-сьці (сь)*** пішуцца разам: ***хтосьці, штосьці, якісьці, штось, хтось***. Пасля ***с*** у постфіксе згодна з вымаўленнем пішацца ***ь*** (мяккі знак).

385. Прачытайце верш Я. Коласа. Выпішыце словазлучэнні з няпэўнымі займеннікамі. Вусна замяніце іх рускімі адпаведнікамі.

Ідзе вясна ў шумлівых водах,
У звонкім срэбры ручаёў:
І разлівае мяккі подых,
Як песню **нейкую** без слоў.
Ідзе і будзіць, нібы маці
У дзень святы сваіх дзяцей,
Узгоркі, гоні, сенажаці
Пад гукі выраю — гусей.
І абнімае, туліць, песціць
І дрэва кожнае, і куст
Ды **нешта** шэпча ім пад густ,
Прыносіць радасныя весці.

386. Параўнайце, як гавораць і пішуць у беларускай і рускай мовах. Беларускія адпаведнікі запішыце.

Хтосьці паклікаў — кто-то позвал, пачуўся нечы голас — послышался чей-то голос, штосьці трывожыць — что-то тревожит, хто-небудзь дапаможа — кто-нибудь поможет.

Няпэўныя займеннікі з постфіксам ***-небудзь*** пішуцца праз злучок і вымаўляюцца з націскным ***не:*** *хто-не́будзь, што-не́будзь, які-не́будзь* (у руск. мове: *кто-нибу́дь, что-нибу́дь, кто-ли́бо, что-ли́бо)*.

387. Спішыце, раскрываючы дужкі. Растлумачце правапіс няпэўных займеннікаў.

1. *(Не)* хта тупае па ганку, патрывожыў хто *(сьці)* сон *(А. Бялевіч)*. 2. Раскажыце што *(небудзь)* цікавае са свайго падарожжа. 3. «Не ламайце дрэў вясной, каб яны не плакалі...» Можа, гэта сентыментальна, наіўна і смешна ў наш час *(не)* каму здасца, але і сёння асцерагайцеся парушыць завяшчанне маёй маці *(М. Танк)*. 4. Кажуць, нібы нейкі даўні князь Віт ці Віток праходзіў праз лясы цяперашняй Лошніцы. 5. Не спадзяваўся я ніколі, каб мне хто *(небудзь)* пасабляў *(П. Броўка)*.

388. Перакладзіце словазлучэнні на беларускую мову. Пераклад запішыце. Растлумачце правапіс займеннікаў.

За несколько минут, с некоторых пор, некто из знакомых, обязан кое-кому, что-то не ладится, кто-то предупредил заранее, опоздал на какой-нибудь час, чем-то недовольный, какой-то растерянный, чем-то озабочен.

389. Складзіце сказы, у якіх дзейнікі, азначэнні або дапаўненні будуць выражаны няпэўнымі займеннікамі *нечае, нехта, хтосьці, некалькі, што-небудзь, абы-чаго*.

Адмоўныя займеннікі

Адмоўныя займеннікі ўказваюць на адсутнасць асобы ***(ніхто)***, прадмета ***(нішто)***, якасці ***(ніякі)***, прыналежнасці ***(нічый)***. Яны ўтвараюцца ад пытальных займеннікаў пры дапамозе прыстаўкі ***ні-***, якая пішацца разам.

Калі ***ні*** аддзяляецца прыназоўнікам, то пішацца асобна: *не пагаворыш* ***ні з кім***, *не сутыкнешся* ***ні з чым***.

Адмоўныя займеннікі ўжываюцца толькі тады, калі ў сказе пры дзеяслове-выказніку ёсць адмоўе ***не*** або словы ***няма, нельга***: ***Ніхто*** *нам* ***нічога*** *не давай.* ***Нішто*** *хвораму не дапамагала. Нельга* ***нічога*** *зрабіць.*

390. Спішыце тэкст. Падкрэсліце адмоўныя займеннікі.

Ніякая іншая птушка, нават праслаўлены салавей, не можа параўнацца ў спевах з лясным жаваранкам. Толькі свае песні спявае ён у бязлюдных мясцінах, дзе рэдка бывае чалавек, і амаль ніхто яго не чуе *(Паводле Я. Коласа)*.

391. Спішыце, устаўляючы адмоўныя займеннікі.

1. ... з нас не мае права крыўдзіць слабейшага за сябе. 2. Хто ... не робіць, той не памыляецца. 3. Павярнуць трэба назад, бо далей няма ... праезду. 4. Паведамленне ... не зацікавіла, усе спакойна разышліся па класах. 5. ... не адгукаўся на мой голас. 6. Не рабі ліхога і не бойся ... . 7. ... іншы не ўмее так спяваць, як Вераніка.

392. Дайце поўныя адказы на пытанні, ужываючы адмоўныя займеннікі.

1. Каго-небудзь сустрэў па дарозе? 2. Якія-небудзь грыбы ўжо ёсць у лесе? 3. Хоць нешта зразумеў з майго тлумачэння? 4. Чыё-небудзь рашэнне вам ужо вядомае? 5. Ці званіў мне хто-небудзь вечарам? 6. Што прывезці табе ад бабулі? 7. Ці мае паветра колер?

393. Разгледзьце табліцу скланення адмоўных займеннікаў. Звярніце ўвагу, як вымаўляюцца формы адмоўных займеннікаў, асабліва тыя, што ўказваюць на адсутнасць якасці і прыналежнасці.

Н.	*ніхто́*	*нішто́*	*нія́кі*	*нічы́й*
Р.	*ніко́га*	*нічо́га*	*нія́кага*	*нічыйго́*
Д.	*ніко́му*	*нічо́му*	*нія́каму*	*нічыйму́*
В.	*ніко́га*	*нішто́*	як Н. або Р.	як Н. або Р.
Т.	*нікі́м*	*нічы́м*	*нія́кім*	*нічыі́м*
М.	*ні пры кі́м*	*ні пры чы́м*	*ні пры я́кім*	*ні пры чыі́м*

394. Складзіце і запішыце сказы, у якіх былі б словы *няма* і *нельга*, а таксама адмоўныя займеннікі.

395. Разгледзьце малюнкі і адкажыце на пытанні.

1. Дзе аднойчы сустрэліся двое сяброў?

2. Якія дрэўцы выбралі, каб выкапаць іх, Мікола з Васем?

3. Ці ведаеце вы, калі трэба рабіць перасадку, каб дрэва прынялося?

4. Як з часам можа змяніцца мясціна, дзе ўзведзены помнік?

5. Пра што праз гады можна будзе ўспомніць тым, хто аднойчы зрабіў карысную, пачэсную справу?

• Напішыце невялікае апавяданне, ужыўшы займеннікі: асабовыя *яны, яно*, зваротны *сябе*, азначальныя *самае, кожны*, няпэўны *хто-небудзь*, а таксама спалучэнне *ніхто іншы не*.

Парадак марфалагічнага разбору займенніка

1. Часціна мовы. Агульнае значэнне.

2. Пачатковая форма (назоўны склон адзіночнага ліку).

3. Нязменныя марфалагічныя прыметы: разрад паводле значэння, асоба (для асабовых).

4. Зменныя марфалагічныя прыметы: склон, лік (калі ёсць), род (калі ёсць).

5. Сінтаксічная роля ў сказе.

Узоры разбору

Што пасееш, тое і пажнеш (Прыказка).

Вусны:

Што — займеннік, указвае на прадмет, пачатковая форма — *што*, адносны; ужыты ў форме вінавальнага склону; у сказе выконвае ролю дапаўнення.

Тое — займеннік, указвае на прадмет, пачатковая форма — *той*, указальны; ужыты ў форме вінавальнага склону, адзіночнага ліку, ніякага роду; у сказе выконвае ролю дапаўнення.

Пісьмовы:

Што — займеннік, пач. ф. — *што*, адносны; у В. скл.; дапаўненне.

Тое — займеннік, пач. ф. — *той*, указальны; у В. скл., адз. л., н. р.; дапаўненне.

396. Выпішыце са сказаў займеннікі і зрабіце іх пісьмовы марфалагічны разбор.

1. Кожны чалавек у некім пакідае ўспамін пра сябе. Хто быў знаёмы, хто блізкі, хто любы — кожнага ў свет павяла свая дарога. Як жа не хочацца думаць, што ў чыёй-небудзь памяці мог ты пакінуць горкі след *(Я. Скрыган)*. 2. Добра знаю, што ўсёй душой любіць цябе, мой краю, мяне з маленства навучыла матчына песня *(К. Кірэенка)*.

Тэматычная праверачная работа

1. Выпішыце з прыведзеных спалучэнняў слоў займеннікі. У дужках запішыце іх пачатковую форму.

Варыянт 1. Мне прыснілася, у нас пад нагамі, нічога дрэннага, з нашага боку, ва ўсіх гарадах, адносіны да сябе, на якім баку.

Варыянт 2. Мне не давялося, здарылася ў іх,назаўсёды з табой, вазьмі з сабою, у нейкім сэнсе, самай шчаслівай на свеце, адзін са сваіх сшыткаў, якой была дарога, нішто не вечна, з павагай да Вас.

2. Вызначце разрад займеннікаў, пастаўце іх у давальным і творным склонах. Запішыце.

Варыянт 1. Які-небудзь, яны, каторы, кожны, усякі, такі, свой, гэты, нічый, чый?, сам, нехта, сябе, хто.

Варыянт 2. Якісьці, чый, мы, іншы, увесь, гэтакі, іхні, той, ніякі, які?, самы, нешта, усе, што.

3. Спішыце фразеалагізмы, устаўляючы патрэбную літару ў зваротны займеннік.

Варыянт 1. Сам па с..бе, не памятаць с..бе, сам не ў с..бе, само па с..бе.

Варыянт 2. Само с..бой зразумела, сам с..бе, браць праз с..бе, прыйсці ў с..бе.

4. Запішыце сказы, замяняючы ўказальныя і прыналежныя займеннікі адмоўнымі.

Варыянт 1. Маці не ведала пра гэта. Гэтыя парады не дапамаглі. Вартаўнік не рэагаваў на нашы просьбы.

Варыянт 2. Гэты вынік іх не задаволіць. Бацькі не ведаюць пра гэта. Брыгадзір не слухаў нашых апраўданняў.

5. Спішыце словазлучэнні, устаўляючы замест кропак займеннікі *самы* ці *сам* у патрэбным склоне, і пастаўце націск.

Варыянт 1. Каля ... возера, не падвядзі ... сябе, паважай ... сябе, ... буйны колас, дазвол ад ... гаспадыні.

Варыянт 2. Разрасліся ля ... вады, размаўляў ... з сабой, хоча зладзіць ... з сабою, ... прыгожы ўзор, почырк ... аўтара.

6. Спішыце словазлучэнні, раскрываючы дужкі.

Варыянт 1. (Не) хта пакінуў, *(ні)* якая перашкода, *(ні)* кому не дагнаць, *(ні)* з кім не сустракалася.

Варыянт 2. Што *(небудзь)* важнае, *(ні)* пры чым тут сябры, чыё *(сьці)* рашэнне, *(ні)* кім не цікавіўся, *(не)* каму давядзецца.

ДЗЕЯСЛОЎ

§ 54. Дзеяслоў як часціна мовы: агульнае значэнне, марфалагічныя прыметы, сінтаксічная роля

397. Прачытайце верш. З якім настроем паэт апісвае наступленне вясны? Якія словы ён выкарыстоўвае для гэтага?

Вясна

Згінулі сцюжы, марозы, мяцеліцы,
Болей не мерзне душа ні адна,
Сонейкам цёпленькім, зеленню вабнаю
Абдаравала зямельку вясна.

Рэчкі бурлівыя, учора санлівыя,
Сёння ўсталі, плывуць і бурляць;
Рыбкі шмыглівыя скачуць, купаюцца,
К небу прыветна з вадзіцы глядзяць.

Пушчы паважныя, зімку праспаўшыя,
Радасна песні зайгралі свае;
Лісці зашасталі, птушкі зачыркалі,
Свішча салоўка, і дзяцел клюе.

Я. Купала.

Адкажыце на пытанні

1. Назавіце словы, якія абазначаюць дзеянне. На якія пытанні яны адказваюць?
2. Да якой часціны мовы яны належаць?

3. У якім часе ўжыты дзеясловы ў тэксце?
4. З якой часцінай мовы звычайна спалучаюцца дзеясловы ў сказе?
5. У ролі якога члена сказа выступае дзеяслоў?

Дзеяслоў — самастойная часціна мовы, якая абазначае дзеянне і адказвае на пытанні **што рабіць? што зрабіць?** (**што робіць? што зробіць? што рабіў? што зрабіў?** і г. д.).

Значэнне дзеяння ў граматыцы разумеецца як працэс. Адны з іх абазначаюць фізічныя дзеянні (*пілаваць, касіць, жаць*), другія — рух і стан у прасторы (*каціцца, плысці, ехаць, вісець*), трэція называюць тое, што адбываецца ў прыродзе (*цямнее, падмарожвае, парыць*). Вялікая група дзеясловаў характарызуе псіхічны або фізічны стан чалавека (*спаць, сумаваць, весяліцца, ганарыцца*), яго маўленчую і разумовую дзейнасць (*меркаваць, гаварыць, думаць, разважаць, назіраць*).

Дзеясловы змяняюцца па часах, асобах, ліках, родах. У сказе дзеяслоў звычайна бывае выказнікам.

398. Прачытайце тэкст. Абгрунтуйце падзел яго на абзацы. Вызначце стыль і тып тэксту. Назавіце дзеясловы. Якія з іх маюць пераноснае значэнне? Якая іх роля ў тэксце?

У Пуцілкавічах сонца ўсходзіла з-за лесу, плыло над лесам і заходзіла за лес.

Куды ні кінь вокам — усюды сосны і елкі. Яны падступаліся да самых прыгуменняў невялічкай вёсачкі, што прытаілася на пясчаным пагорку. За гаманкой Ушачкай драбналессе адразу пераходзіла ў густы вялізны бор.

В..сною лес на ўсе лады звіне.. в..сёлымі галасамі птушак. Летам ён шумеў спакойна і ўрач..ста,

толькі перад навальніцаю заводзіў грозную і тр..-вожную песню. Яна напа..няла ўсё навакол..е, заглушала грукат в..дзянога млына. Зімою елкі і хвоі прытоена др..малі пад заснежанаю посцілкаю і здаваліся казачнымі істотамі.

У гэтай лясной вёсцы прайшло дзяцінства Петруся Броўкі *(С. Александровіч)*.

• Спішыце трэці абзац, устаўляючы прапушчаныя літары. Падкрэсліце даданыя члены сказа, якія звязаны па сэнсе з выказнікам і паясняюць яго.

У сказе дзеясловы паясняюцца назоўнікамі, прыслоўямі і іншымі часцінамі мовы. Так утвараюцца словазлучэнні, у якіх галоўным словам з'яўляецца дзеяслоў.

◉ **399.** Перакладзіце сказы на рускую мову. Чым адрозніваюцца формы выдзеленых беларускіх дзеяслоўных словазлучэнняў ад рускіх адпаведнікаў?

1. Таксама і **па ўнуках** трохі **замаркоціўся** дзед, асабліва па Андрэю *(Я. Колас)*. 2. **Ідуць у брусніцы** дзеўкі, маладзіцы, а Міхася цягне бор і хвайнічок *(Я. Колас)*. 3. Як туманіцца поле раніцай, **бягу** з вёдрамі **па ваду** *(П. Трус)*. 4. Аж Міколка **падзівіўся з дзеда**, з яго незвычайнай спрытнасці *(М. Лынькоў)*. 5. Лясніцкі пастроіў разведчыкаў і **падзякаваў ім** за паспяховае выкананне задання *(І. Шамякін)*. 6. Прашу **выбачыць мне** за лішні клопат *(Ц. Гартны)*. 7. **Падсмейваліся** мы **з Сымонкі** для адводу вачэй *(М. Хведаровіч)*.

400. Спішыце тэкст, устаўляючы замест кропак дзеясловы-выказнікі, якія перадаюць віды разумовай і маўленчай дзейнасці. Вызначце марфалагічныя прыметы дзеясловаў: спражэнне, час, лік, род (калі ёсць), асобу (калі ёсць).

Вусная народная творчасць

У далёкай старажытнасці чалавек не ... многіх з'яў прыроды. Ён ..., што сонца, дрэвы, расліны — жывыя істоты. А птушкі і звяры ... чалавечай мовай. Гэтыя ўяўленні чалавека адлюстраваны ў вуснай народнай творчасці. Песні, казкі, прыказкі, прымаўкі, загадкі ... найбольш таленавітымі людзьмі. На працягу стагоддзяў іх ... на памяць, вусна. Змест іх мяняўся, удасканальваўся. Таму іх аўтарам ... увесь народ. А творы ... вуснымі народнымі, або фальклорам.

Словы для даведкі: *разумеў, размаўляюць, думаў, перадавалі, ствараліся, называюцца, лічыцца.*

401. Прачытайце тэкст. З якой мэтай ён напісаны? Каму адрасуецца? Вызначце тэму і асноўную думку. Да якога тыпу належыць тэкст? Якую ролю ў тэксце адыгрываюць дзеясловы?

Чалавек — цар прыроды.

Ён прыручыў агонь, утаймаваў імклівыя рэкі, асушыў адвечныя балоты, разгадаў тайны атама, пераадолеў зямное прыцягненне і смела рушыў у космас. Яго думкі скіраваны да далёкіх зорак. Магутны інтэлект чалавека разумнага імкнецца дасягнуць звышдалёкіх планет і скарыстаць іх прыродныя рэсурсы, спажыць іх энергію, як сёння ён спажывае энергію Сонца.

Чалавек вырас са сваёй калыскі і рэдка глядзіць сабе пад ногі. Ён не заўважае, што ўсё меней братоў яго меншых застаецца побач, з кожным днём бяднее птушыны хор, а веснавая песня жабы застанецца неўзабаве толькі на магнітнай стужцы. Усё радзей ён падстаўляе далоні дажджавым кроплям, ходзіць басанож па траве і ўдыхае водар лугавых красак. І не можа дазволіць сабе раскошу сарваць узбоч лясной сцежкі сунічку і кінуць яе ў рот.

Усяго гэтага чалавек дасягнуў сваім розумам. Чалавек — істота разумная? *(«Беларусь»)*.

• Стварыце ўласны тэкст тыпу разважання. У якасці тэзіса выкарыстайце сказ *Чалавек — істота разумная*. Запішыце свой тэкст. Падкрэсліце дзеясловы і зверху пазначце іх час і лік.

§ 55. Правапіс *не (ня)*, *ні* з дзеясловамі

402. Прачытайце тэкст. Дайце яму загаловак. Скажыце, як пішацца часціца ***не*** з дзеясловамі.

Віталь, Гена і Саша сядзелі сумныя. Іх мадэлі не вытрымалі выпрабавання. Віталю да слёз было шкада самалёцікаў. Яны быццам скардзіліся: з-за вас мы ледзь не загінулі.

Хлопцы маўчалі. Гаварыць не хацелася. Кожны лічыў сябе вінаватым, бо рабілі мадэлі ўсе разам. Значыць, нешта не дагледзелі, нечага не дарабілі, дзесьці паспяшаліся.

Нарэшце загаварыў Гена:

— Ведаў у нас не хапае. Трэба больш ведаць. Трэба вучыцца. І тады мадэль не падвядзе *(Паводле Г. Васілеўскай)*.

• Складзіце схему сказа з простай мовай.

403. Прачытайце верш. Звярніце ўвагу, як пішацца ***ні*** з дзеясловамі.

Я дамоў прыеду, калі ліўні
Адшумяць і пойдуць за сяло,
А ў зацішку поўня светлай грыўняй
Скоціцца мне проста ў далонь.
Як бы край ні вабіў невядомы,
Як бы тлум вандровак ні маніў,
Сэрца там, пакінутае дома,
Да сябе прыцягне, бы магніт.

I заўсёды ў **выраі няблізкім**
Ёсць патрэба бачыць родны дом...
Ластаўкай перад дажджом —
Да зямлі сваёй хілюся нізка.

В. Гардзей.

- Растлумачце, як вы разумееце выдзелены выраз.
- Назавіце складаныя сказы. Колькі ў іх асноў?

Не з дзеясловамі пішацца асобна.

Разам ***не (ня)*** пішацца:

1) з дзеясловамі, якія не ўжываюцца без ***не (ня)***: *непакоіць, ненавідзець, недамагаць, нявол*іць, *нездаровіцца*;

2) з дзеясловамі, якія пачынаюцца прыстаўкай ***неда-*** і абазначаюць неадпаведнасць дзеяння патрэбнай норме: *недаацэньваць* (ацэньваць ніжэй, чым патрэбна), *недавыканаць* (выканаць менш патрэбнай нормы) і да т. п.

Ні з дзеясловамі пішацца асобна.

404. Спішыце, раскрываючы дужкі і ўстаўляючы прапушчаныя літары.

1. Сам *(не)* уме..ш слухаць — другога *(не)* прымус..ш. 2. Са свайго языка спусц..ш — на чужым *(не)* злов..ш. 3. Запас бяды *(не)* чын..ць. 4. Што аб тым гаварыць, што *(не)* мае быць. 5. Слухацца добрай рады *(не)* шкодзіць. 6. З мора вады *(не)* выліць, з песні слова *(не)* выкінуць. 7. Чужая старонка пірагамі *(не)* накорміць. 8. За справу бярэшся — *(не)* бойся і *(не)* хвалюйся. 9. Куды *(ні)* пайду я і дзе *(ні)* спынюся — спявае жыццё на маёй Беларусі *(П. Броўка)*. 10. Хіба ж я цябе *(не)* воліла ісці за мной? *(Р. Сабаленка)*. 11. Колькі зорных начэй у дазорах начных *(не)* даспалі мы *(А. Вольскі)*.

405. Прачытайце. Чаму неаднолькава вымаўляецца часціца ***не***?

Ніхто *(не)* любіў так бор, як Алёшка. Цэлымі днямі *(не)* вылазіў ён адтуль. Ніхто і *(не)* ведаў так бор, як ён. Каб быць справядлівым, трэба дадаць што ніхто *(не)* мог так спрытна ў..лазіць на любое дрэва, як ён. Алёшка а..чуваў сябе ў бары, як дома ў сваім са..ку або на гародзе. І, бадай, ніводная птушка *(не)* магла пахваліцца што ёй удалося вывесці дзяцей без Алёшкавага догл..ду. Кожнае гн..здзечка веда.. ён у бары і што ў тым гн..здзечку. Ён проста, як руплівы гаспадар, цікаві..ся ўсім, што тварылася ў яго любімым бары, усё даследаваў, за ўсім назіраў *(Паводле А. Якімовіча)*.

Спішыце, раскрываючы дужкі, устаўляючы прапушчаныя літары і знакі прыпынку.

§ 56. Неазначальная форма дзеяслова, яе сінтаксічная роля

406. Прачытайце. Вызначце тып тэксту. Назавіце яго структурныя часткі.

Добрае гэта слова — дружба. Дружыць — значыць давяраць адзін аднаму, дзяліцца радасцю, думкамі, марамі, а ў цяжкія хвіліны прыйсці на дапамогу сябру. Дружыць трэба вучыцца яшчэ з дзяцінства *(«Вясёлка»)*.

Адкажыце на пытанні

1. Якія дзеясловы адказваюць на пытанні ш т о р а б і ц ь? або ш т о з р а б і ц ь?
2. Ці можна ў гэтых дзеясловах вызначыць час, лік, асобу?

Неазначальная форма дзеяслова — гэта яго пачатковая форма. Яна толькі называе дзеянне, але не мае формаў часу, асобы, ліку.

Дзеясловы ў неазначальнай форме заканчваюцца на ***-ць, -ці, -чы*** і адказваюць на пытанні што рабіць? або што зрабіць?: *чытаць, несці, зберагчы*.

Асновай інфінітыва лічыцца частка дзеяслоўнай асновы без інфінітыўных формаўтваральных суфіксаў ***-ць, -ці, -чы***: *чыта-ць, нес-ці, бег-чы*.

Калі суфікс ***-ць*** злучаецца з постфіксам ***-ся*** ***(-ць + -ся)***, то вымаўляецца і пішацца ***-цца***: *вучыцца, сустрэцца*.

407. Прачытайце. Дайце загаловак тэксту.

Спішыце, раскрываючы дужкі, устаўляючы прапушчаныя літары. У дзеясловах неазначальнай формы абазначце суфіксы і постфіксы.

Калі што ёсць найпрыгажэйшае ў свеце, то, бадай, гэта воблакі.

О, як яны збіраюцца! Як плывуць і растаюць *(у)* сіняве!

Каб час меў наглядаць і назіраць, *(не)* наглядзецца, *(не)* налюбавацца!

У бязветраны дзень яны могуць расці, вырастаць, могуць знікаць, як дым. Могуць клубіцца на адным месцы і разрастацца ўшыркі.

У ветраны дзень часцей бываюць ні..кія воблакі. Яны імчацца па неб.. на адной вышын.., як ганцы. Шпарка, без аглядкі, гуртам. Сонца між іх то выглян.., то схаваецца.

Я вучыўся разумець іх, як само жыццё *(Паводле І. Грамовіча)*.

- Знайдзіце ў тэксце антонімы.
- Растлумачце падзел тэксту на абзацы.

408. Спішыце сказы, ставячы дзеясловы, што ў дужках, у неазначальнай форме.

1. Каб дасканала *(вывучаю)* лес, мала толькі *(хаджу)* па ім і *(гляджу)*. Трэба *(умею) (назіраю)*, *(умею) (бачу) (Я. Колас)*. 2. Не *(знайду)* даражэй мне нічога за цябе, мой абветраны край *(А. Сабалеўскі)*. 3. Як хацелася мне досвіткам *(паеду)* у лес разам з бацькам і братам! *(В. Мыслівец)*. 4. Мовай паэзіі хочацца мне *(гавару)* пра лес і яго дары *(В. Мыслівец)*.

Неазначальная форма дзеяслова можа быць любым членам сказа:

1. Жыць — Радзіме служыць *(Прыказка)*. 2. Алёша падаў знак падрыхтавацца *(Я. Колас)*. 3. Афіцэр закамандаваў чакаць *(К. Чорны)*. 4. Еду я дадому пераведаць родных, блізкіх, дарагіх *(П. Трус)*.

409. Спішыце сказы. Дзеясловы неазначальнай формы падкрэсліце як член сказа.

1. Тут зноў прадставіўся Сцёпку выпадак паказаць сваю вучонасць *(Я. Колас)*. 2. У Васіліны ўзнікла раптоўнае жаданне раскрыць сваю задуму *(Т. Хадкевіч)*. 3. Прыйшла пара пачынаць жніво *(К. Чорны)*. 4. Чытаць гэты твор — асалода і праца *(Я. Брыль)*. 5. Школьнікі сходзяцца паглядзець на спаборніцтва лёгкаатлетаў.

410. Прачытайце тэкст. Пра які выпадак апавядаецца ў ім? Як разгортваецца думка (паступова, паралельна)? Якую ролю ў гэтым адыгрываюць дзеясловы? У форме якога часу яны ўжыты? Якую ролю ў тэксце выконваюць дзеяслоўныя словазлучэнні?

На крызе

Аднаго разу Мікітка гуляў каля ракі ў самы ледаход. Вось адна крыга падышла да берага. Мікітка ступіў на яе.

Хлопчык загуляўся. А крыга адсунулася ад берага і паплыла.

Вёска засталася далёка ззаду. З правага берага ішлі шырокія палі. З левага ляжалі залітыя вадою паплавы. За імі пачынаўся лес.

Мікітка заплакаў.

Хлопчыка заўважыў лётчык. Ён нізка праляцеў над самай вёскай.

Людзі павыскаквалі з хат. А лётчык развярнуўся і скінуў рукавіцу з запіскай «Хлопчык на крызе».

Людзі селі ў лодку, дагналі крыгу і выратавалі хлопчыка *(Паводле Я. Маўра)*.

У апавядальных тэкстах думка разгортваецца паступова. Дзеясловы-выказнікі звычайна ўжываюцца ў форме прошлага часу: *хлопчык **гуляў** — **падышла** крыга — хлопчык **ступіў** на крыгу — крыга **адплыла** — хлопчык **заплакаў** — хлопчыка **заўважыў** лётчык — лётчык **паведаміў** людзям пра хлопчыка — людзі **выратавалі** хлопчыка*.

Часта выкарыстоўваюцца дзеяслоўныя словазлучэнні са значэннем паслядоўнасці дзеяння, месца і часу дзеяння: *гуляў каля ракі, гуляў у самы ледаход*.

411. Прачытайце тэкст, у якім рака апісана як жывая істота. Якому стылю ўласцівы такі прыём? Якую стылёвую рысу перадаюць дзеясловы і дзеяслоўныя словазлучэнні, ужытыя ў пераносным значэнні? Вызначце рэальны час, перададзены дзеясловамі.

Груша цвіла апошні год. Усе галіны яе былі ўсыпаны бурным бела-ружовым цветам. Яна кіпела, млела ў пчаліным звоне і распасцірала ў яго ззянні маленькія, кволыя пальцы новых парасткаў.

Аднак надыходзіла яе апошняя часіна.

Дняпро падбіраўся да яе спакваля, як разбойнік. У вечным сваім імкненні скрышыць правы бераг ён падступаў у палавень* зусім блізка да яго, гвалтоўна вырываў кавалкі берага. Потым адступаў, і трава літасціва спяшалася залячыць раны, нанесеныя Дняпром. А наступнай вясной ён вяртаўся зноў. І з часам абкружыў грушу з усіх бакоў. Гэты апошні год яна стаяла толькі сілай сваіх каранёў *(У. Караткевіч)*.

Выпішыце сказы з дзеясловамі неазначальнай формы.

§ 57. Публіцыстычны стыль, яго жанры, сфера выкарыстання

412. Прачытайце тэкст. Пра што гаворыць аўтар, у чым пераконвае, да чаго заклікае? Да якога стылю належыць тэкст?

Скарына...

Імя Скарыны сёння з тымі, хто клапоціцца пра адраджэнне душы чалавечай, хто дбае пра вялікую будучыню народа.

Тая вера, што калісьці вяла яго пакутніцкім шляхам да высакароднай мэты і асвятляла яму гэту дарогу, — з намі! Тая прага тварыць дабро «людзям паспалітым», якая жывіла яго сілы, прыдавала яму мужнасці, стойкасці і цярпення, — з намі!

Будзем жа дастойнымі ў сваіх словах і справах яго памяці, яго спадчыны, яго запаветаў! *(Н. Гілевіч)*.

• Назавіце моўныя сродкі, якія надаюць тэксту ўрачыстае гучанне (словы і словазлучэнні, аднатыпны парадак слоў у сказах, паўтор адных і тых жа слоў, клічныя сказы).

Тэксты, асноўная мэта якіх — паведаміць інфармацыю, уздзейнічаць на чытача і слухача, г. зн. у нечым іх пераканаць, да нечага заклікаць, адносяцца да публіцыстычнага стылю. Ён выкарыстоўваецца ў газетных і часопісных артыкулах, у выступленнях на мітынгах і сходах, на радыё і тэлебачанні.

Для публіцыстычнага стылю характэрны: наяўнасць у тэксце як кніжных, так і гутарковых слоў; слоў і словазлучэнняў з ацэначным значэннем; паўтор адных і тых жа слоў; пабуджальныя і клічныя сказы; сказы са звароткамі; сказы з аднароднымі членамі.

Асноўнымі жанрамі публіцыстычнага стылю з'яўляюцца: артыкул, нарыс, інтэрв'ю, рэпартаж, фельетон, адозва, прамова.

413. Прачытайце тэкст. Да якога стылю ён належыць? Які асноўны тон тэксту (урачысты, пафасны, спакойны, іранічны)? З дапамогай якіх моўных сродкаў ён ствараецца?

Імёны Купалы і Коласа даўно сталі своеасаблівым паэтычным сімвалам не толькі беларускай нацыянальнай культуры, але і самой беларускай зямлі, беларускага народа. Гэта па іх імёнах, як па дзяржаўных геральдычных знаках, апазнаюць і прызнаюць нас у людзях, у свеце. Гэта іх імёны мы называем у першую чаргу там, дзе нам трэба заявіць, сказаць, сцвердзіць, што мы — ёсць і што мы — не абы-якія ў гэтай агромністай і стракатай сям'і чалавецтва, што і мы нешта далі свету і таму маем

права на людскую павагу і прызнанне, на «свой пачэсны пасад між народамі» *(Н. Гілевіч)*.

414. Прачытайце тэкст. Якая яго мэта? Да якога стылю можна аднесці гэты тэкст? Якія моўныя сродкі, характэрныя для гэтага стылю, вы заўважылі? Падрыхтуйце вусны пераклад на беларускую мову.

Теперь я должен рассказать фантастический случай с шампиньонами. Если бы существовала грибная цивилизация, то, несомненно, был бы воздвигнут памятник трём шампиньонам, выросшим в городе Москве в 1956 году. Потому что вот пример, на котором можно учиться.

Осенью 1956 года на Манежной площади три шампиньона пробили из-под земли асфальт толщиной в несколько сантиметров, разворотили его, как взрывом, и вышли на свет божий. Вот какова сила жизни, каково стремление к свету и солнцу, к воздуху, свободе!

Когда в каком-нибудь деле становится очень трудно и одолевает полная бесконечная безнадёжность, я вспоминаю о трёх нежных, мягких, ранимых шампиньонах, развороτивших, словно гранатой, бесчувственный, мёртвый асфальт, который не сразу поддаётся даже отбойному молотку.

Воистину эти три гриба заслуживают памятника *(По В. Солоухину)*.

415. Пазнаёмцеся з інфармацыяй аб публіцыстычным жанры — інтэрв'ю. З другога абзаца выпішыце дзеяслоўныя словазлучэнні. Раскрыйце іх сэнс. Якой структуры назоўнікавыя словазлучэнні пераважаюць у тэксце: «прым. + $\overset{\times}{\text{наз.}}$» ці «$\overset{\times}{\text{наз.}}$ + наз.»? Чаму?

Інтэрв'ю — гэта мэтанакіраваная гутарка журналіста з якой-небудзь асобай.

Адказы суразмоўцы на пытанні карэспандэнта складаюць змест інтэрв'ю. Але роля карэспандэнта не зводзіцца да запісу адказаў. Поспех у многім залежыць ад таго, як карэспандэнт падрыхтаваўся да гутаркі, ад яго ўменняя кіраваць гутаркай. Таму карэспандэнт вывучае матэрыялы і факты, пра якія пойдзе гаворка, абдумвае пытанні, зважаючы на тэму і задачы інтэрв'ю.

У самым пачатку звычайна паведамляюцца пэўныя звесткі пра суразмоўцу і тэму гутаркі.

Інтэрв'ю мае форму дыялогу: карэспандэнт задае пытанні — суразмоўца адказвае на іх... Карэспандэнт нярэдка ўстаўляе свае рэплікі, штосьці ўдакладняе, перапытвае. Але робіцца гэта тактоўна. Галоўнае — даць магчымасць выказацца таму, хто дае інтэрв'ю.

⦿ **416.** Уявіце, што вы журналіст і вам трэба ўзяць інтэрв'ю ў вядомага вучонага, які вярнуўся з экалагічнай экспедыцыі на Палессе. Якія пытанні вы яму задасце? Што, на вашу думку, адкажа суразмоўца?

Пабудуйце інтэрв'ю. Што вы напішаце ва ўступе? Чым закончыце?

417. Прачытайце тэкст. Растлумачце, чаму ў ім выкарыстаны пераважна асабовыя і прыналежныя займеннікі, дзеясловы ў форме прошлага часу.

Абгрунтуйце падзел тэксту на абзацы. Пра што расказваецца ў кожным з іх?

Дарагі дружа Лёня!

Прабач, што я затрымаўся з адказам на твой апошні ліст. Пасля летніх канікул было вельмі шмат працы ў школьным садзе і на агародзе. Потым пачаліся заняткі.

Сёлета мы вучымся ў новай школе. Новыя парты, вялікая спартыўная зала... Школа пабудавана

на высокім месцы. У класах шмат сонца, бо вокны не меншыя, як дзверы.

На адкрыццё школы запрасілі і майго дзеда. Дырэктар сказаў, што кожны чалавек павінен пакінуць добры знак на зямлі. І пачаў ён з майго дзеда. Бо мой дзед — садоўнік. Ён за сваё жыццё прышчапіў і выгадаваў больш за сто тысяч яблынь і груш. Гэта ж цэлая пладовая пушча! А яшчэ дзед навучыў садовай справе многіх школьнікаў.

Такія, дарагі Лёня, нашы апошнія навіны. Яшчэ раз прашу прабачэння, што затрымаўся з адказам. Дзед даў мне за гэта добры наганяй!.. Пішы мне пра свае салігорскія навіны. Жадаю табе найлепшых поспехаў.

Твой сябра Міхась Пінчук *(М. Паслядовіч)*.

• Напішыце пісьмо свайму сябру ці родным. Выкарыстайце звароткі, асабовыя і прыналежныя займеннікі. Пры ветлівым звароце да старэйшых займеннікі ***вы, вам*** пішыце з вялікай літары.

• Прыгадайце, як правільна напісаць адрас на канверце.

§ 58. Асабовыя дзеясловы, іх ужыванне і правапіс канчаткаў

418. Прачытайце ўрывак з верша «Беларуская песня». Назавіце дзеясловы. Вызначце іх час, асобу, лік.

Дзе мой край?
Там, дзе вечную песню пяе Белавежа,
Там, дзе Нёман на захадзе помніць варожую кроў,
Дзе на ўзвышшах Наваградскіх дрэмлюць
суровыя вежы
І вішнёвыя хаты глядзяць у шырокі Дняпро.
Ты ляжыш там, дзе сіняя Прыпяць
ласкава віецца,
Дзе Сафія плыве над Дзвіною, нібы карабель...

Там, дзе сэрца маё, з першым крокам,
як молат, заб'ецца,
Калі б нават сляпым і глухім я прыйшоў да цябе.

У. Караткевіч.

• Якія дзеясловы ўжыты ў пераносным значэнні? Абгрунтуйце сваю думку.

Да **асабовых** належаць дзеясловы, якія паказваюць, хто ўтварае дзеянне.

Першая асоба паказвае, што дзеянне ўтварае сама гаворачая асоба: *разважаю, нашу*.

Другая асоба паказвае, што дзеянне ўтварае той, з кім гавораць: *разважаеш, носіш*.

Трэцяя асоба паказвае, што дзеянне ўтварае той, пра каго гавораць: *разважае, носіць*.

419. Прачытайце. Знайдзіце сказ, які перадае асноўную думку тэксту. Назавіце ў тэксце дзеясловы. Вызначце асобу і лік дзеясловаў цяперашняга часу.

Чалавек горнецца да прыгожага і выяўляе гэту сваю прагу як умее, у розныя часы па-рознаму. Земляроб заўсёды прыгожа адгортваў плугам скібу на скібу, праводзіў роўненька, як па шнуры, разоры. Загоны баранавалі, пакуль усе грудкі не стануць аднолькавыя, як пад адну мерку абточаныя. Касілі лугі, так прыціскаючы касу, каб ні «барады», ні зялінкі не засталося на пракосе.

А як заслухваліся песняю жаўранка, спыніўшы коніка з возам, як заміралі з сякерай у хмызняку, каб не спудзіць салаўя, як апускалі долу паляўнічую стрэльбу, загледзеўшыся на харашуна лася! *(М. Лужанін).*

! Асобу і лік дзеясловаў можна вызначыць па асабовых канчатках.
Асоба дзеясловаў вызначаецца ў цяперашнім і будучым часе.

420. Прачытайце. Выпішыце: а) дзеясловы, у якіх вызначаецца час, асоба, лік; б) дзеясловы, у якіх вызначаецца час, род, лік.

Растуць у лесе дзічкі — ігрушы і яблыні. Ідзеш-ідзеш, і раптам стомленае вока ўзрадуецца. Без усякай маскіроўкі ляжаць пад дрэвам яблыкі. Падымеш адзін, другі, пакаштуеш: то даўка-кіслы, то кісла-горкі, то салодкі з гаркатою. А ёсць такія, што можна есці ды хваліць. Сакаўныя, смачныя. Кідаю ў кошык штук колькі лясовак — пакажу дома.

Быў такі чалавек у нашым сяле — Захарка. Капаў у лесе дзічкі, у сады пераносіў, прышчэпліваў. А потым стаў па лесе хадзіць, дзе маладзенькую грушу ці яблыню ўбачыць — зрэжа, прышчэпіць. Знойдзеш цяпер такое дрэўца — як падарунак на свята. Помнік сабе чалавек зрабіў *(П. Місько)*.

• Аўтар тэксту расказвае ад свайго імя. Але толькі ў адным сказе *Кідаю ў кошык штук колькі лясовак — пакажу дома* ён ужывае дзеяслоў у форме 1-й асобы. У іншых сказах выкарыстана форма дзеясловаў 2-й асобы. З якой мэтай?

Дзеясловы 2-й асобы могуць абазначаць дзеянні любога чалавека. У такіх выпадках выказванне мае абагульненае значэнне. Напрыклад: *Рэшатам вады не наносіш* (Прыказка).

421. Спішыце верш, раскрываючы дужкі, устаўляючы прапушчаныя літары. Вызначце час, асобу і лік дзеясловаў. Чым адрозніваюцца выдзеленыя дзеясловы і што ў іх агуль-

нае? З якой мэтай замест дзеясловаў 1-й асобы ў другім чатырохрадкоўі ўжыты дзеясловы 2-й асобы?

Крыніцы, ціхія крыніцы,
Як я люблю вас, як люблю!
Жывы струменьчык *(не)* вялічкі
Мне апява.. ўсю зямлю.
З пашанай схіл..шсяф **напіцца** —
І раптам спын..шсяф, замрэш:
Як быццам з гулкае зарніцы
Табе **а..кры..цца** бязмеж.

К. Кірэнка.

422. Спішыце, раскрываючы дужкі. Абазначце канчаткі дзеясловаў.

Калі гэту зямлю ўбачыш хоць раз у жыцці — яе *(не)* забудзеш. Калі з чыстых яе крыніц вып'еш глыток вады — прыбавіцца сіл і радасці. У памяці навечна застануцца яе малюнкі. А калі нарадзіўся на гэтай зямлі, то, дзе б *(ні)* апынуўся, сэрца будзе неадступна клікаць цябе да лясных і азёрных даляў, да духмянага чабору на ўзгорку, да жытняга поля *(І. Шамякін)*.

§ 59. Безасабовыя дзеясловы, іх ужыванне

423. Прачытайце сказы. Назавіце іх граматычныя асновы. Вызначце форму дзеясловаў-выказнікаў. Ці абазначаюць яны дзеючую асобу?

Бралася пад раніцу. Мне ўжо не спалася. Пахаладала. Хутчэй бы развіднела.

Безасабовыя дзеясловы абазначаюць дзеянні, якія адбываюцца самі па сабе, без дзеючай асобы (прадмета). У сказе безасабовыя дзеясловы заўсё-

ды бываюць выказнікамі, і пры іх няма дзейніка. Таму такія сказы называюцца безасабовымі: *Світае. З вечара падмарозіла. Не спіцца.*

Безасабовыя дзеясловы не змяняюцца па асобах і ліках. У цяперашнім і будучым часе яны ўжываюцца толькі ў форме 3-й асобы адзіночнага ліку: *Вечарэе,* у прошлым часе — толькі ў форме ніякага роду адзіночнага ліку: *Звечарэла.*

Часта безасабовыя дзеясловы ўтвараюцца ад асабовых у форме 3-й асобы адзіночнага ліку пры дапамозе постфікса ***-ся:*** *Хлопчык сядзіць у хаце. — Не сядзіцца ў хаце хлопчыку маломy (Я. Колас).*

424. Прачытайце сказы. Назавіце безасабовыя дзеясловы. Якія з іх перадаюць з'явы прыроды, а якія — пачуцці і перажыванні чалавека? Вызначце час дзеясловаў.

1. Вечарэла, з палёў пахла збажыной, якая даспявала, налівалася, хілілася коласам долу *(А. Жук).* 2. З прычыненага акна павявала халадком *(А. Жук).* 3. Запахла лесам — свежым дрэвам і мокрым снегам *(І. Пташнікаў).* 4. Сцямнела. Ля лесу ядрана быў відаць леташні сухі сівец *(І. Пташнікаў).* 5. Хутчэй бы днела. Не **дачакаешся** *(І. Пташнікаў).* 6. Як хочацца дамоў. Як хочацца жыць *(І. Пташнікаў).* 7. Павіднела. Азвалася недзе блізка малінаўка — не спала *(І. Пташнікаў).* 8. Падзьмуў з-за ракі вецер, пахаладнела *(І. Пташнікаў).*

• Ці з'яўляецца безасабовым выдзелены дзеяслоў? Чаму? Зрабіце яго фанетычны запіс.

425. Асабовыя сказы перабудуйце ў безасабовыя. Чым яны адрозніваюцца?

Узор: *Насоўваўся вечар. — Вечарэла.*

1. Я хачу стаць мастаком. 2. Раніцай былі замаразкі. 3. Ён доўга не мог заснуць. 4. У паветры стаіць густы пах чабору.

426. Перабудуйце выдзеленыя часткі складаных сказаў у безасабовыя. Сказы запішыце.

Узор: ***Я*** ***веру****, што вы станеце добрымі людзьмі. —* ***Мне верыцца****, што вы станеце добрымі людзьмі.*

1. **Браўся марозік**, і сонца пырскала ў вочы зіхатлівымі праменьчыкамі з кожнага снежнага крышталіка. 2. **Я хачу** зноў сустрэцца са школьнымі сябрамі, каб прайсціся ва ўспамінах па незабыўных сцежках дзяцінства.

- У якой форме стаяць безасабовыя дзеясловы?

§ 60. Зваротныя дзеясловы, іх ужыванне

427. Прачытайце. Назавіце дзеясловы, якія заканчваюцца на ***-ся, -цца***. Вызначце іх асобу, лік, час.

Паводка

Рака выйшла з берагоў. Яна разлілася па лугах. У нізінах злучылася зляснымі раўчукамі, балотамі. Узгоркі ператварыліся ў астраўкі. На іх ратуюцца ад вады розныя звяры.

Зваротныя дзеясловы абазначаюць дзеянні, якія накіраваны на самога ўтваральніка дзеяння: *вучуся, мыюся*.

Зваротныя дзеясловы ўтвараюцца пры дапамозе постфікса ***-ся***, які далучаецца да дзеяслоўнай формы. Калі постфікс ***-ся*** далучаецца да інфінітыва на ***-ць*** або да формаў 3-й асобы адзіночнага ці множнага ліку, то ён пераходзіць у ***-ца:*** *рыхтаваць* + ***-ся*** → *рыхтавацца, рыхтуецца, рыхтуюцца*.

428. Запішыце некалькі зваротных дзеясловаў з наступнымі значэннямі.

1. Дзеянне накіравана на самога ўтваральніка: *абувацца, ...*
2. Узаемнасць дзеяння: *мірыцца, ...*
3. Пачуцці, перажыванні: *радавацца, ...*
4. Працэсы і ўласцівасці рэчаў: *рвецца, ...*
5. Уласцівасці жывых істот: *кусацца, ...*

Словы для даведкі: *мыцца, хвалявацца, нездаровіцца, апранацца, галіцца, сустракацца, любавацца, расцягвацца, падымацца, вучыцца, гнездавацца, адгуквацца, вітацца, непакоіцца, завіхацца.*

429. Прачытайце і запішыце тэкст, ставячы дзеясловы, што ў дужках, у патрэбнай форме. Пастаўце прапушчаныя знакі прыпынку і растлумачце іх.

(Сабрацца) бабуля ісці ў лес па ягады.

— Ты куды *(пытацца)* унучка Надзя.

— Па ягады.

— Вазьмі мяне з сабой.

— Ты лепш унучка дома пагуляй а я ўжо табе ягадак набяру. Ты ж маленькая яшчэ *(заблудзіцца)*.

— Не *(заблудзіцца)*. Ты ж сама ўчора казала што я ўжо не маленькая што мне сорам ужо і плакаць такой вялікай.

— Дык то ж было ўчора.

— А сягоння ж я на дзень *(падцягнуцца)* сказала Надзя і прыўстала на дыбачках *(І. Шуцько)*.

• Назавіце дзеяслоў, у якім адбылося чаргаванне зычных.

430. Прачытайце. Перакладзіце тэкст на беларускую мову. Знайдзіце зваротныя дзеясловы. Чым адрозніваюцца іх формы ў беларускай і рускай мовах?

Шлюпка Миклухо-Маклая шла к берегу уверенно и быстро. С прибрежных скал свешивались пря-

мо в воду ветки растений. Ветер доносил пряный и сладкий аромат незнакомых цветов и трав. Между деревьями вдалеке поднимались тонкие струйки дыма. Там жили люди. Люди были и на берегу. Миклухо-Маклай уже ясно различал их. Они робко жались друг к другу, молчаливо ждали приближения шлюпки. Тёмные тела блестели на солнце, как хорошо отполированное дерево. В курчавых волосах пестрели цветы. Так вот они, его товарищи, с которыми он будет жить столько времени лицом к лицу, с глазу на глаз *(А. Чумаченко)*.

§ 61. Трыванні дзеяслова. Утварэнне і ўжыванне дзеясловаў закончанага і незакончанага трывання

431. Прачытайце дзеясловы. Пастаўце да іх пытанні.

будаваць — будую — будаваў — буду будаваць; прачытаць — прачытаў — прачытаю

Адкажыце на пытанні

1. Якія дзеясловы абазначаюць незакончанае дзеянне? На якія пытанні яны адказваюць?
2. Якія дзеясловы абазначаюць закончанае дзеянне? На якія пытанні яны адказваюць?

432. Разгледзьце табліцу.

Трыванні дзеяслова	
незакончанае	**закончанае**
абазначаюць	
незакончанае дзеянне, г. зн. якое адбываецца, адбывалася ці будзе адбывацца: *вучыць, вучу, вучыў, буду вучыць*	закончанае дзеянне, г. зн. якое адбылося ці абавязкова адбудзецца: *вывучыць, вывучыў, вывучу*

Трыванні дзеяслова	
Незакончанае	**Закончанае**
адказваюць на пытанні	
што рабіць? што раблю? што рабіў? што буду рабіць?	што зрабіць? што зрабіў? што зраблю?
маюць формы	
цяперашняга, прошлага і будучага складанага часу: *чытаю, чытаў, буду чытаць*	прошлага і будучага простага часу: *прачытаў, прачытаю*
утвараюцца	
ад асноў дзеясловаў закончанага і незакончанага трывання: • пры дапамозе суфіксаў ***-ва-, -ыва- (-іва-), -ава- (-ява-), -оўва- (-ёўва-)***: *падпісаць — падпісваць, падыграць — падыгрываць, зарубіць — зарубліваць, падсумаваць — падсумоўваць, выносіць — выношваць, усталяваць — усталёўваць*; • шляхам замены суфіксаў ***-ы- (-і-)*** суфіксамі ***-а- (-я-)***: *заўважыць — заўважаць, выдзеліць — выдзяляць*; • шляхам змены націску: *абсы́паць — абсыпа́ць*	ад дзеясловаў незакончанага трывання: • пры дапамозе прыставак: *будаваць — пабудаваць, іграць — зайграць, вучыць — вывучыць, гадаць — узгадаць, дзяліць — раздзяліць*; • пры дапамозе суфіксаў ***-ы- (-і-)***, ***-ну-*** ад дзеясловаў закончанага трывання: *рашаць — рашыць, замяняць — замяніць, крычаць — крыкнуць*; • шляхам змены націску: *выкліка́ць — вы́клікаць; адкіда́ць — адкі́даць, рассыпа́ць — рассы́паць*

Адкажыце на пытанні

1. Якія формы часу маюць дзеясловы незакончанага (закончанага) трывання?
2. Як утвараюцца дзеясловы незакончанага (закончанага) трывання?

433. Параўнайце трывальныя пары дзеясловаў. Вызначце, як утвораны дзеясловы закончанага трывання ад дзеясловаў незакончанага трывання і дзеясловы незакончанага трывання — ад дзеясловаў закончанага трывання.

Свяціць — асвяціць, ківаць — ківнуць, прызнаць — прызнаваць, адзначаць — адзначыць, ступаць — ступіць, насыпаць — насыпаць, выхаваць — выхоўваць, акрыліць — акрыляць, выразаць — выразаць, вылецець — вылятаць.

• З дзвюма парамі дзеясловаў (на выбар) складзіце і запішыце развітыя сказы.

434. Параўнайце выдзеленыя дзеясловы. Вызначце іх трыванне і спосаб утварэння.

1. Высока ў паднябессі **кружылі** коршакі *(Б. Сачанка)*. — Палянку сцяной **акружылі** елкі *(І. Грамовіч)*. — Ціхі сонечны лес **абкружаў** невялікую палянку *(П. Пестрак)*. — Лес **абкружваў** гэту мясціну з трох бакоў *(К. Чорны)*. — Жоўты лісток з бярозы **закружыў** у паветры і лёг на траву *(К. Чорны)*.

2. За годам год жыццё **гартуе** нас *(В. Вітка)*. — Суровая прырода **загартоўвае** натуру *(І. Мележ)*. — Не зламала дзяўчыну гора, толькі **загартавала** яе, прывучыла спадзявацца на сваю сілу і рукі *(К. Крапіва)*.

435. Пастаўце дзеясловы ў неазначальнай форме. Абедзве формы дзеяслова (асабовая і неазначальная) павінны быць аднаго трывання.

Узор: *сігае (што робіць?) — (што рабіць?) сігаць; сігане (што зробіць?) — (што зрабіць?) сігануць.*

Вяжа, звяжа; булькае, булькне; шуміць, зашуміць; расце, вырасце; будуе, пабудуе; капае, выкапае; скача, скокне; каратае, скаратае.

436. Ад наступных дзеясловаў незакончанага трывання пры дапамозе прыставак утварыце дзеясловы закончанага трывання.

Узор: *збіраць — назбіраць*.

Лавіць, несці, дзяліць, пячы, сеяць, шыць, ліць, думаць, хаваць, пісаць, слабець, нямець, рабіць, дзякаваць, іграць, цягнуць.

437. Ад дзеясловаў незакончанага трывання пры дапамозе суфікса ***-ну-*** ўтварыце дзеясловы закончанага трывання. Абазначце суфіксы. Якія дзеясловы перадаюць працяглае дзеянне, а якія — імгненнае?

Узор: *ныраць — нырнуць*.

Грукаць, раскісаць,ківаць, гукаць, махаць, калоць, стукаць, штурхаць.

• З адной парай дзеясловаў (на выбар) складзіце і запішыце сказы.

438. Ад дзеясловаў закончанага трывання ўтварыце дзеясловы незакончанага трывання. Якая частка слова змянілася? Абазначце яе.

Узор: *паскорыць — паскараць*.

Заўважыць, асушыць, расступіцца, уключыць, ускладніць, змяніць,ператварыць, рашыць, назначыць, памножыць.

439. Спішыце дзеясловы. Абазначце чаргаванне гукаў у каранях слоў.

Узор: *ляцець — лячу*: [ц’] // [ч].

Рэзаць — рэжу, часаць — чашу, пусціць — пушчу, агледзіць — агледжу, ездзіць — езджу, любіць — люблю, крывіць — крыўлю, карміць — кармлю, выпрасіць — выпрашу.

У асобных дзеясловах пры змене формы адбываецца **чаргаванне гукаў**, як галосных, так і зычных. Напрыклад: *насіць — прынесці — нясу*: [і] // [э] // [а]; *хадзіць — хаджу*: [дз'] // [дж]; *купіць — куплю*: [п] // [пл']; *лавіць — лаўлю*: [в'] // [ўл'].

440. Прачытайце прыказкі пра месяцы. Растлумачце іх сэнс. Выдзеленыя дзеясловы запішыце ў форме 1-й асобы адзіночнага ліку цяперашняга часу. Абазначце чаргаванне гукаў.

Узор: *студзіць — студжу*: [дз'] // [дж].

1. Студзень хаты студзіць, рана гаспадыню **будзіць**. 2. Студзень **мяце** — ліпень залье. 3. Ліпень **косіць** і жне, доўга **спаць** не дае. 4. Што ў полі **ўродзіць**, жнівень **знаходзіць**. 5. У жніўня панамі сярпы, маруды тады не **цярпі**. 6. Кастрычнік **ходзіць** па краі і гоніць птушак з гаю.

● Якія прыказкі пра месяцы і поры года вы ведаеце? Запішыце іх.

441. Спішыце сказы. Устаўце прапушчаныя дзеясловы, падбярыце да іх аднакаранёвыя. Падкрэсліце гукі, якія чаргуюцца.

1. У сакавіку пачынае ... сок у бяроз. 2. Кожную вясну я ... некалькі хатак для шпакоў і сініц. 3. Творы мастацкай літаратуры ... нашы мары, развіваюць уяўленні. 4. Я кожны тыдзень ... ліст да сваёй бабулі. 5. Вечарамі густы туман ... нізіны і паплавы. 6. Антось ... і пацяшаўся, і ціха сам сабе смяяўся.

Словы для даведкі: *цячы, раблю, пішу, засцілае, адлюстроўваюць, глядзеў*.

§ 62. Правапіс дзеясловаў з суфіксамі *-ава- (-ява-), -ыва- (-іва-), -ва-, -оўва- (-ёўва-)*

442. Разгледзьце схему і сфармулюйце правіла: а) калі і якія формы дзеяслова пішуцца з суфіксам ***-ава- (-ява-)***; б) з суфіксам ***-ыва- (-іва-)***; в) з суфіксам ***-ва-***; г) з суфіксам ***-оўва- (-ёўва-)***.

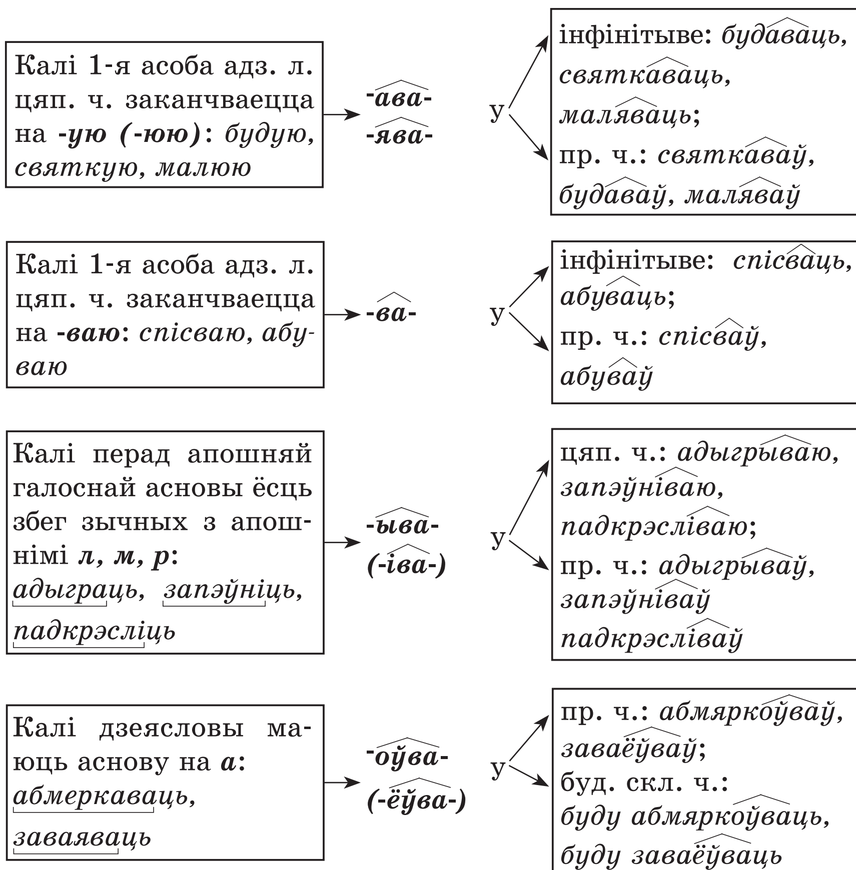

443. Запішыце дзеясловы ў неазначальнай форме. Растлумачце іх правапіс. Абазначце суфіксы.

Падтрымліваю, спісваю, дзякую, камандую, вартую, начую, частую, святкую, прыварваю, падточваю, прычэсваю, высушваю.

444. Ад дзеясловаў закончанага трывання пры дапамозе суфіксаў ***-ва-, -іва- (-ыва-)*** утварыце дзеясловы незакончанага трывання і запішыце іх.

Узор: *развязаць — развязваць, разыграць — разыгрываць.*

Падкарміць, назапасіць, выветрыць, падпісаць, закруціць, прыгадаць, нагадаць, падсаліць, падбяліць, заказаць.

445. Пры дапамозе прыстаўкі ***па-*** і суфіксаў ***-ва-, -іва-*** ўтварыце аднакаранёвыя дзеясловы.

Узор: *бліскаць — паблісквáць.*

Шчыпаць, калыхаць, мяшаць, свістаць, драмаць, гуляць, махаць.

446. Ад дзеясловаў закончанага трывання пры дапамозе суфікса ***-оўва- (-ёўва-)*** утварыце дзеясловы незакончанага трывання.

Узор: *параўнаць — параўноўваць, абсталяваць — абсталёўваць.*

Аб'яднаць, выпрабаваць, падслухаць, выкарыстаць, падштурхнуць, ацынкаваць, адпрацаваць, выбрукаваць, зашыфраваць, пасунуць.

447. Спішыце, падзяляючы тэкст на чатыры абзацы. На месцы пропускаў устаўце суфіксы ***-ава- (-ява-), -ва-, -іва- (-ыва-), -оўва- (-ёўва-)***. Пастаўце прапушчаныя знакі прыпынку.

Крыніца

Рака ручай крыніца адыгр..лі важную ролю ў жыцці чалавека. Каля вады ўзнікалі паселішчы вёскі хутары. Калі чалавек знаходзіў крыніцу не-

дзе на лясной сцяжынцы ці каля дарог ён клапатліва абносіў яе невысокім зрубам рабіў побач лаўку — каб кожны мог наталіць смагу адпачыць. Іншы раз крыніца проста абклад..лася каменнем.

Крыніца супакой..е і зачар..е. Доўга можна слухаць яе ціхае булькатанне. Крыніца прывабл..е птушак і звяроў. Каля крыніцы высвіст..юць салаўі выпраб..юць свае галасы шмат якія іншыя птушкі. Тут прыемна перашэпт..юцца вольхі і вербы.

Прыслух..ецца да ўсяго гэтага чалавек і сам пачынае спяваць складаць вершы і паданні *(«Родная прырода»)*.

448. Напішыце сачыненне-апавяданне паводле пачатку і канцоўкі. Дайце загаловак.

Міця Туравец і Вадзім Піскун ішлі са школы. Яны вучыліся ў адным класе, сядзелі за адной партай, а жылі кіламетры за два адзін ад аднаго.

На скрыжаванні дарог сябры спыніліся, каб развітацца.

— Дай мне падручнік па беларускай мове. Я свой забыў у бабулі, калі быў на канікулах.

— Але ж я таксама не вывучу ўрока.

— Дзівак ты, я ж да вечара вывучу і прынясу. Прыйшоўшы дадому, Вадзім хуценька паабедаў, крыху адпачыў і пачаў рыхтавацца да заняткаў.

Калі ўрокі былі зроблены, на дварэ пачынала ўжо цямнець. Трэба было хутчэй аднесці Міцю падручнік. Вадзім апрануўся і выйшаў з хаты.

Неба было зацягнута шэрымі хмарамі. Мог пайсці дождж...

...Пасля заняткаў Вадзім і Міця зноў крочылі разам. Вадзім ніяк не мог пачаць размовы. Яму было сорамна. Так і ішлі моўчкі. І толькі на скры-

жаванні дарог, дзе ім трэба было разыходзіцца, Вадзім сказаў: «Даруй, Міця, больш ніколі такое не паўторыцца» *(Паводле П. Рунца)*.

449. Прачытайце тэкст-апісанне. Да якога стылю ён належыць? У форме якога часу ўжыты дзеясловы? Спішыце. Абазначце канчаткі дзеясловаў.

Сарока

Сарока належыць да атрада вераб'інападобных. На Беларусі водзіцца паўсюды. Зімой вандруе невялікімі чародамі, часта трымаецца населеных пунктаў, асабліва сельскага тыпу. Селіцца ў лісцевым драбналессі, сярод балот і палёў, у зарасніках вербняку на лугах, у поймах рэк, гаях, парках, лясных палосах уздоўж дарог, паблізу ўзлесся. Жыве парамі. Корміцца насякомымі, яйкамі і птушанятамі дробных птушак, мышападобнымі грызунамі. Сарока — вельмі асцярожная і кемлівая птушка *(Энцыклапедыя прыроды Беларусі)*.

У тэкстах-апісаннях інфармацыя аб прыметах прадметаў і з'яў звычайна перадаецца паралельна. Дзеясловы-выказнікі маюць адну і тую ж форму часу (часцей цяперашняга) і трывання.

У навуковых і дзелавых апісаннях дзеясловы цяперашняга часу пэўны рэальны час не перадаюць.

450. Прачытайце тэкст «Экзамен в Падуе». Які яго асноўны тон (спакойны, афіцыйны, урачыста-ўзрушаны, іранічны, строгі)? Якія моўныя сродкі пераважаюць у тэксце: кніжныя ці гутарковыя? Чаму? З якой мэтай выкарыстаны паўтор тых

жа самых слоў, сказы з аднароднымі членамі? Зрабіце вывад, у якім стылі напісаны тэкст.

Перакладзіце пісьмова тэкст на беларускую мову.

Юноша стоит перед Высокой Коллегией. Он не похож на жителя Падуи. Не похож он и на венецианца. Юноша плечист, длинноволос, ясен глазами. И хотя в них светятся ум и пытливость, члены Коллегии старейшего в Италии Падуанского университета смотрят на него с недоверием.

А Скорина мысленно уже видит свою первую книгу. Он издаст её. Издаст много книг. И тогда свет познания снизойдёт и на его многострадальную землю.

Ему задают вопросы. Он отвечает на безукоризненной латыни. Учёные удивлены: «варвар» безмерно талантлив и образован! Он не просто учёный, он гуманист, он — брат им по духу. Так Беларусь выдержала экзамен перед Европой.

А через пять лет Скорина выдержал ещё один экзамен, издав первую книгу на родном языке *(В. Короткевич)*.

451. Разгледзьце малюнак. Які тэкст (апавяданне ці апісанне) можна пабудаваць паводле яго? Абгрунтуйце сваю думку. Пабудуйце тэкст. Дзеясловы якога часу вы ў ім выкарыстаеце?

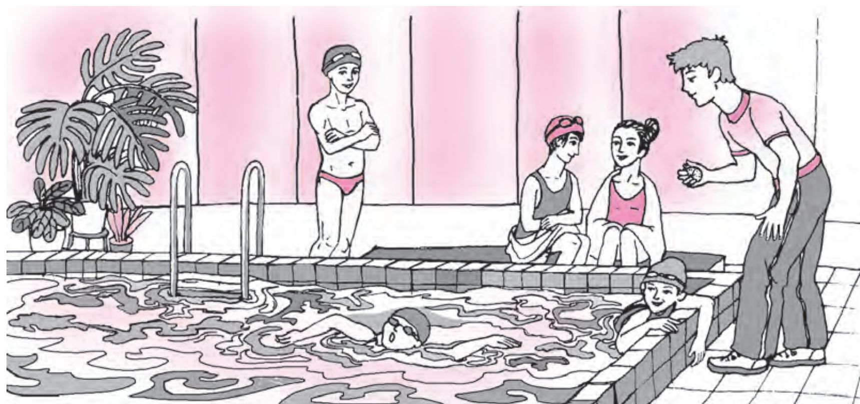

С л о в ы д л я д а в е д к і: *адпачываць, басейн, борцік, даплываць, плывец, прыгожа, расліны, секундамер, трэнер, узмахнуць, хутчэй, юныя.*

§ 63. Лады дзеяслова. Абвесны лад

Лад дзеяслова выражае адносіны дзеяння да рэчаіснасці. Дзеянне можа ўспрымацца як рэальнае *(я збіраю грыбы)*, як пажаданае *(я збіраў бы грыбы)*, як заклік (запрашэнне) рабіць што-небудзь *(збірай грыбы)*.

Дзеяслоў мае тры лады: **абвесны, умоўны, загадны.**

452. Разгледзьце схему.

Адкажыце на пытанні

1. Якія дзеянні абазначаюць дзеясловы абвеснага ладу?
2. Як змяняюцца дзеясловы абвеснага ладу?

453. Прачытайце верш. Вызначце час, трыванне дзеясловаў абвеснага ладу.

Зіма і Лета

Сустрэлася з Летам Зіма:
— Нідзе ў цябе ладу няма!
Як толькі з'явілася ты,
Ўсе мкнуцца ў цянёк, пад кусты.
А ходзяць — нага за нагу!
Я нават глядзець не магу!
Вось я калі стану ізноў,
Не ўседзіць ніхто ля кустоў!
Трушком пабягуць і дзяды,
Не горш, чым які малады.
Для моладзі будзе размах:
На лыжах бяжы, на каньках.
Згадзіся ты, Лета, са мной:
Мілей жыць на свеце зімой!
Смяялася Лета ў адказ:
— Не знаю, мілейшы хто з нас!
Ніяк зразумець не магу:
Чаму ад цябе ўсе бягуць.

У. Дубоўка.

454. Прачытайце тэкст. З чаго відаць, што прыродную з'яву — усход сонца — аўтар назіраў да моманту гутаркі?

Запішыце тэкст так, быццам аўтар цяпер назірае прыродную з'яву. Замяняйце, дзе магчыма, дзеясловы прошлага часу дзеясловамі цяперашняга.

Устаўце прапушчаныя літары, раскрыйце дужкі.

Усход сонца

Спярша схіл неба заружавеў ву..кай палоскай. Раптам імклівы прам..нь шугнуў з*(?)*пад небакр.. і ра*(сс, с)*ыпаўся на дробныя пырскі. Чырвань згусцілася і ахапіла паўнеба. Але трывала нядоўга і ад-

разу ж сцьмела. Тады спакваля выкацілася яно, вяліка.., рахмана.., яшчэ сонна.. і бездапаможна.. . І пакуль ра..катурхалася, я доўга глядзеў на яго, не зводзячы вачэй. Але тут сонца прачнулася, ажыло, ра..варушылася і набрала такой сілы, што цяпер ужо ўвесь свет здзівіўся яго хараству.

Сонца іграла! *(В. Вітка)*.

455. Спішыце, устаўляючы прапушчаныя літары. Чаму амаль усе дзеясловы аўтар ужыў у форме цяперашняга часу абвеснага ладу? Якая іх роля ў тэксце?

Канец летняга дня. Усюды цені. Яркія сонечныя прамяні асвятля..ць і пабудовы, і дрэвы, і жыта ў полі. Жаваранак апуска..цца з вышыні, яшчэ трапеч..цца трохі нізка над паласою, а тады імкліва падае збоч дарогі ля жыта.

А ноч надыходз..ць, цені гусце..ць, сонца ўжо на добрую чвэртку схавалася за небасхіл і цяпер шле апошняе развітальнае святло.

Усё рыхту..цца да сну: і далёкі лес, і луг, і людзі.

Спакой і змрок апуска..цца на двары. Сонца спяша..цца. Вось яно зусім знікае за небасхілам, і адразу між зямлёй і зарывам кладз..цца цень.

Высока ў небе загарэлася, заміргала зорка...

Усё, дзень скончыўся *(Паводле М. Лупсякова)*.

456. Апішыце заход сонца. Апісанне падайце ад першай асобы ў цяперашнім часе. Выкарыстайце пры неабходнасці апорныя словы і словазлучэнні: *канец дня, стомленае сонца, чырвоны шар, доўгія цені, зажураныя* * *дрэвы, захад, небасхіл, ліловыя* * *воблакі, цьмяная зеляніна, луг, палі, вісіць над лесам, садзіцца за лес, вячэрнія гукі, развітальнае святло, вячэрняя свежасць, цішыня*.

§ 64. Часы дзеяслова, утварэнне і ўжыванне часавых формаў дзеяслова

457. Разгледзьце схему.

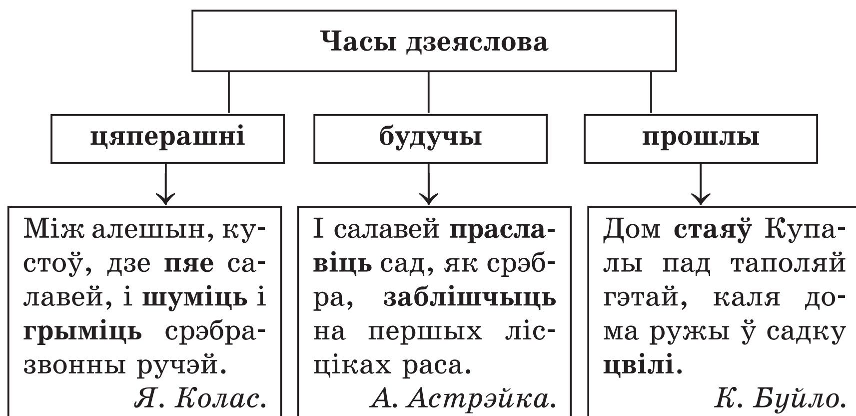

● Параўнайце значэнні выдзеленых дзеясловаў і скажыце, якія з іх паказваюць, што дзеянні: а) адбываюцца ў момант гутаркі; б) будуць адбывацца пасля моманту гутаркі; в) ужо адбыліся да моманту гутаркі.

458. Разгледзьце схему.

Род	**Лік**			
	адзіночны			**множны**
Мужчынскі	грэў□	мок□	рос□	грэлі
Жаночы	грэла	мокла	расла	міклі
Ніякі	грэла	мокла	расла	раслі

Адкажыце на пытанні

1. Ці змяняюцца дзеясловы ў прошлым часе па ліках?
2. У якім ліку дзеясловы прошлага часу змяняюцца па родах?
3. Якія канчаткі маюць дзеясловы ў форме прошлага часу адзіночнага і множнага ліку?

Дзеясловы ў прошлым часе змяняюцца па ліках, а ў адзіночным ліку — і па родах.

Прошлы час дзеясловаў утвараецца ад асновы неазначальнай формы пры дапамозе суфікса **-ў-** або **-л-**: *збіраць — збіраў*, *збірала*, *збіралі*. Ад некаторых дзеясловаў форма мужчынскага роду ўтвараецца без суфікса (нулявы суфікс): *бегчы — бег∅*.

459. Прачытайце верш В. Жуковіча. Ці адпавядае граматычны час дзеясловаў рэальнаму часу? Вызначце час, лік і трыванне дзеясловаў. Што перадаюць дзеясловы ў форме прошлага часу закончанага трывання? Цяперашняга часу?

Супакой

Пралілося лісця золата,
Адляцелі жураўлі.
У палоне сцюжы-холаду
Пушчы, рэчанькі, палі.
Рэчку вольную, празрыстую
Закаваў тугі мароз,
Снегу чыстага, пушыстага
Снежань хуценька прынёс.
Спяць пад лёдам рыбкі, рыбачкі,
Мурашы пад снегам спяць.
Над зямлёй завеяў скрыпачкі
Мілагучныя чуваць.
Чарадзейства адбываецца.
Казачны мой край лясны.
Як, Прырода, спачываецца?
Бачыш ты якія сны?

• Назавіце звароткі, растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку пры іх.

• Якое значэнне набываюць неадушаўлёныя назоўнікі, калі становяцца зваронткамі?

460. Спішыце жартоўны дыялог і пастаўце неабходныя знакі прыпынку. Якімі правіламі вы будзеце кіравацца?

Назавіце дзеясловы, вызначце іх час, лік, род. Якія з гэтых дзеясловаў зваротныя?

Палёт

Дзядзька Міхась ці ляталі вы на самалёце
Лятаў
А ці баяліся
Шчыра кажучы, першы раз баяўся
Ну а пазней
Пазней? Пазней я не лятаў

461. Ад наступных дзеясловаў утварыце формы дзеясловаў прошлага часу. Пастаўце націскі. Абазначце канчаткі.

Зрабіце вывад, калі пішацца канчатак ***-о*** ў дзеясловах ніякага роду прошлага часу.

Узор: *стрыгчы — стры́г*[ ] *— стры́гл*[*а*] *— стры́гл*[*а*] *— стры́гл*[*і*].

Пячы, цвісці, адняць, палоць, узяць, ліць, плысці, несці.

462. Прачытайце тэкст. Дайце яму загаловак. Спішыце, устаўляючы прапушчаныя літары. Дзеясловы цяперашняга часу замяніце, дзе магчыма, на дзеясловы прошлага часу.

Сем цыбатых жураўлёў ходзяць па леташняй жытняй пожні. Яны збіраюць каменьчыкі і іншую спажыву, бо ранняй вясною корму небагата. Птушкі не бачаць, што па мокрай разоры да іх па..крадаецца воўк. Ён усё бліжэй і бліжэй па..паўзае да жураўлёў. Застаецца ўжо метраў восем...

У гэты час жураўлі, а..чуўшы небяспеку, насцярожваюцца, падымаюць галовы.

Воўк не вытрымлівае, кідаецца на птушак. Але журавы напагатове. Яны робяць невялікую ра..-

бежку, у..махваюць крыламі і а..рываюцца ад зямлі *(Паводле З. Бяспалага)*.

• Раскажыце аб правапісе прыставак, якія заканчваюцца на зычныя.

463. Разгледзьце малюнкі. Складзіце і запішыце апавяданне. Дзеясловы якога часу вы выкарыстаеце ў ім?

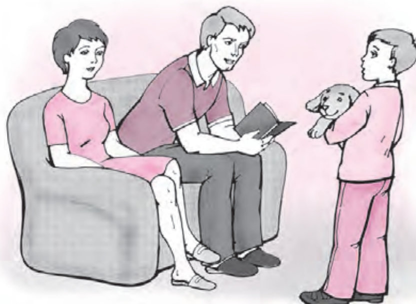

464. Прачытайце тэкст А. Бачылы. Спішыце яго, падзяляючы на абзацы. Дзеясловы, што ў дужках, пастаўце ў форме прошлага часу. Зверху абазначце трыванне.

Максім Багдановіч

Кароткі *(быць)* жыццёвы век у беларускага паэта Максіма Багдановіча. Ён *(пражыць)* усяго дваццаць пяць гадоў. З іх толькі пяць гадоў *(жыць)* на Беларусі. Астатняе жыццё *(прайсці)* па-за яе межамі.

Таму родную мову *(вучыць)* па кнігах. Шмат часу *(мінуць)* з той пары. Шмат новых імён *(заззяць)* на небасхіле беларускай літаратуры. Магутнай хваляй б'ецца яна не толькі ў родныя берагі. І гэта вынік той працы, якую вельмі хораша *(здзейсніць)* вечна малады Максім Багдановіч. Створанае ім і сёння здзіўляе сваім хараством славянскі свет. Жыццё Максіма Багдановіча *(быць)* узорам высокага служэння роднай літаратуры, роднаму народу. Гэтым ён будзе таксама радаваць, вабіць і здзіўляць.

• Падбярыце сінонімы да слоў *здзейсніць, вабіць*.

465. Разгледзьце табліцу. Які вывад можна зрабіць адносна канчаткаў дзеясловаў у формах цяперашняга і будучага часу?

Асоба		Адзіночны лік	
1-я	***я***	(што раблю?) (што зраблю?)	*чыта*[*ю*] *прачыта*[*ю*]
2-я	***ты***	(што робіш?) (што зробіш?)	*чыта*[*еш*] *прачыта*[*еш*]
3-я	***ён*** ***яна, яно***	(што робіць?) (што зробіць?)	*чыта*[*е*] *прачыта*[*е*]
Асоба		**Множны лік**	
1-я	***мы***	(што робім?) (што зробім?)	*чыта*[*ем*] *прачыта*[*ем*]
2-я	***вы***	(што робіце?) (што зробіце?)	*чыта*[*еце*] *прачыта*[*еце*]
3-я	***яны***	(што робяць?) (што зробяць?)	*чыта*[*юць*] *прачыта*[*юць*]

Адкажыце на пытанні

1. Якая форма часу паказвае, што дзеянне адбываецца ў момант гутаркі аб ім?
2. На што паказвае форма будучага часу?
3. Як змяняюцца дзеясловы цяперашняга і будучага часу?

Дзеясловы ў форме цяперашняга і будучага часу змяняюцца па асобах і ліках.

Форма будучага часу дзеяслова бывае простай і складанай.

Форма простага будучага часу ўтвараецца ад дзеясловаў закончанага трывання: *пасадзіць — пасаджу*.

Форма будучага складанага часу ўтвараецца шляхам спалучэння формы будучага часу дзеяслова *быць* і неазначальнай формы дзеяслова незакончанага трывання: *пісаць — буду пісаць, будзеш пісаць* і г. д.

466. Адгадайце загадкі. Спішыце, дапісваючы канчаткі дзеясловаў.

1. Сівыя бараны ў небе плава.. . 2. Адзін з трубою ўсіх цягн.. за сабою. 3. Мяне ўсе прос.. , мяне ўсе чака.. , а як толькі з'яўлюся, хавацца пачына.. . 4. На агні не гар.. , у вадзе не тон.. . 5. Вясна прыгрэ.. — футра надзен.. , зіма наступа.. — футра скіда.. . 6. Глян.. — заплач.. , а ўсе яму рады.

467. Пастаўце наступныя дзеясловы ў форму будучага часу. Запішыце іх паводле ўзору, абазначце трыванне. Чым адрозніваецца будучы просты час ад будучага складанага?

Узор: *казаць, сказаць — буду казаць* (н.)*, скажу* (з.).

Думаць, падумаць; вячэраць, павячэраць; дзяліць, выдзеліць; бегчы, пабегчы.

468. Прачытайце тэкст. Дзеясловы якіх часоў выкарыстаны ў ім? Чаму першы і апошні сказы вынесены ў асобныя абзацы? Падзяліце тэкст на тры часткі. Дайце загалоўкі і вусна перадайце змест тэксту ад 3-й асобы, выкарыстоўваючы дзеясловы ўсіх трох часоў.

Адуванчыкі

У садку растуць адуванчыкі.

Гэта вельмі цікавыя кветкі. Ноччу яны адпачываюць — сціскаюцца ў тугія пупышкі. Раніцай запальваюць свае жоўтыя сонейкі. Надвячоркам зноў спаць кладуцца. Закрываюць вяночкі і перад дажджом. Затое ў добрае надвор'е жаўцеюць увесь дзень.

Аднойчы раніцай я глянуў на кветкі ў садку і вачам не паверыў. З учарашніх жоўтых сонейкаў утварыліся круглыя белыя пухоўкі. І ўсе былі на высокіх тонкіх ножках, а не пры зямлі, як раней. Быццам іх нехта невядомы ноччу з травы павыцягваў.

— Чаму адуванчыкі так раптоўна ўгору падняліся? — пацікавіўся я ў дзеда Нічыпара.

— Паспелі ўжо. Цяпер ім вышыня патрэбна. Чым далей насенне адуванчыкаў разляціцца, тым болей на зямлі жоўтых сонейкаў успыхне.

Я толькі падзівіўся мудрасці жоўтых адуванчыкаў *(Р. Ігнаценка)*.

- Як у вашай мясцовасці называюць адуванчык?

469. Напішыце пра птушку, якая вас некалі ўразіла. Калі гэта было? Якое ў яе апярэнне? Ці мае яна сваю песню? Што вы даведаліся пра яе пазней (яе звычкі, дзе гняздзіцца, куды адлятае на зіму, калі пералётная, у які час вяртаецца на радзіму і інш.)? Якім будзе тып тэксту? Калі мэтазгодна ўжыць дзеясловы ў форме прошлага часу, а калі — у форме цяперашняга?

470. Прачытайце тэкст. У чым, на вашу думку, асаблівасць аўтарскай манеры выкладу інфармацыі? Ці адпавядае граматычны час дзеясловаў рэальнаму часу? Абгрунтуйце падзел тэксту на абзацы. Складзіце план. Вусна перадайце змест тэксту.

Дзяды

Сёння Дзяды. На акне прывітальны белы ручнік расхінула маці. Прыходзьце, ляціце! Насцеж і дзверы, і вокны расчынены — душам насустрач. Розных прысмакаў на стале багата. І каўбаса, і вяндліна*, і рыба, і верашчака* з блінамі.

Але вячэру дзядоўскую з куцці* пачынаюць. Кожнаму трэба куцці зачарпнуць на памін свайго роду, што караніўся і жыў на зямельцы сумленна. Тут і Дзяды прычасцяцца да страў сямейных. Посуд паставілі ім.

Ціша над светам. Дзяды прыляцелі, як зоркі, селі за стол і чакаюць вячэры. Мы іх не бачым. Ды адчуваем. Свечку запальвае бацька. Дзядоў запрашае разам з радзінаю ўзгадваць продкаў сваіх.

А толькі расстанне падступіць і страпянецца, як сэрца, стамлёная свечка — птахамі душы над хатай пакружаць, пакружаць і палятуць туды, дзе ўспыхваюць зоркі. Маці вады зачарпне малітоўна ў кубак, хлеб на ручнік пакладзе беражліва. Выйдзе ўслед за Дзядамі і сумна прамовіць: «З Богам ідзіце, Дзяды! Да наступнай сустрэчы» *(Паводле А. Хатэнкі)*.

• А як у вас спраўляюць (спраўлялі) Дзяды? Распытайце пра гэта ў старэйшых. Запішыце. Чым хвалюе вас гэта свята?

У апавяданні пра мінулае могуць ужывацца дзеясловы ў форме прошлага, цяперашняга і будучага часу. Цяперашні час ужываецца таксама і ў значэнні будучага. Гэта дазваляе больш выразна ўявіць падзеі, падкрэсліць іх паўтаральнасць.

471. Прачытайце тэкст. Спішыце, падкрэсліце формы дзеясловаў цяперашняга і будучага часу, ужытыя ў значэнні прошлага.

Віталік глядзеў у акно. За шклом было відаць, як затрымцела пад ветрам галінка вішні, тонкая і голая. Яшчэ нядаўна на ёй ляжаў снег, белы, пушысты. Віталік здзіўляўся тады, што снег не падае, а трымаецца. Або апранецца ноччу ўсё дрэва ў іней, кожная самая тоненькая галінка ну быццам бы абмакнецца ў белую фарбу. І такім прыгожым, такім далікатным адразу робіцца, нібы хто карункі на яго накідаў.

Цяпер галінка пасвятлела, стала гнуткай, значыць, пацяклі ў ёй жывыя сокі, і хутка яна ўпрыгожыцца зялёнымі лісточкамі *(Г. Васілеўская)*.

• Раскажыце пра якую-небудзь падзею. Выкарыстайце прыём ужывання аднаго часу ў значэнні другога.

§ 65. Змяненне дзеясловаў I і II спражэнняў

Змяненне дзеясловаў па асобах і ліках называецца **спражэннем.**

Паводле асабовых канчаткаў дзеясловы дзеляцца на першае (I) і другое (II) спражэнне.

472. Разгледзьце табліцу.

Лік	**Асоба**	**I спражэнне**	**II спражэнне**
Адзіночны	1-я *я* 2-я *ты* 3-я *ён (яна, яно)*	***-у (-ю)*** ***-еш (-эш, -аш)*** ***-е (-э, -а)***	***-у (-ю)*** ***-іш (-ыш)*** ***-іць (-ыць)***
Множны	1-я *мы* 2-я *вы* 3-я *яны*	***-ём (-ем, -ом, -ам)*** ***-еце (-яце, -аце)*** ***-уць (-юць)***	***-ім (-ым)*** ***-іце (-ыце)*** ***-аць (-яць)***

Адкажыце на пытанне

Дзеясловы з якімі канчаткамі адносяцца да I спражэння, а з якімі — да другога?

473. Пастаўце наступныя дзеясловы ў форме цяперашняга часу і праспрагайце іх.

Араць, берагчы, засяваць, свяціць, віншаваць, марыць.

Пры вызначэнні спражэння дзеяслоў трэба паставіць у форме 3-й асобы множнага ліку цяперашняга часу. Калі ён мае канчаткі ***-уць (-юць)***, то адносіцца да I спражэння, а калі канчаткі ***-аць (-яць)*** — да II спражэння.

474. Спішыце, пастаўце прапушчаныя знакі прыпынку. Падкрэсліце дзеясловы, абазначце спражэнне.

Шчэ не пачаліся вятры
Але **шклянее** неба ранкам
І клён **барвеніць** угары
Над прахалодна-чэрствым ганкам.

І нам нагадвае тады
Сваёй задумнасцю глыбокай
Спакой крыштальнае вады
У шклянцы поўнай, быццам вока.

Не зварухні не закрані!
Няхай халодна грані граюць
Пакуль кляновыя агні
Красой апошняю палаюць!

М. Стральцоў.

пáсвіць
пáсвяць
пасцí
пáсціць

• Растлумачце значэнне выдзеленых слоў.

475. Спішыце тэкст, устаўляючы прапушчаныя літары. У дзеясловах цяперашняга часу пастаўце націск, абазначце канчаткі.

Кнігі дзяцінства

Беларуская дзіцячая кніга сё*(н/нн)*я вельмі прыгожая. А робяць яе такой каляровай і прывабнай мастакі — кніжныя графікі.

Адзін з сучасных беларускіх мастакоў, які мае сваю манеру малява*(н/нн)*я і шмат працуе над афармле*(н/нн)*ем кніг для дзяцей, — Мікола Селяшчук. Яго малюнкі не паўтараюць тэксту. Яны — нібыта новая кніга, са сваім зместам. Тая ж казка, але ра..казаная другім чалавекам. Усе дэталі малюнкаў вельмі рэальныя, бачаныя намі ў што-дзё*(н/нн)*ым жы*(ц/цц)*і. Сваёй рэальнасцю яны прымушаюць нас паверыць у казачнае іх спалучэ*(н/нн)*е. Г..роі, дэталі пераходзяць з малюнка ў малюнак, знітоўваюць асобныя старонкі ў кні..ку, а кні..ку ператвараюць у цэлы казачны свет *(«Бярозка»)*.

Спражэнне дзеясловаў з ненаціскнымі канчаткамі вызначаецца па неазначальнай форме.

Да II спражэння належаць:

- усе дзеясловы на ***-ыць (-іць)***, акрамя аднаскладовых (*віць, мыць, шыць* і інш.) і ўтвораных ад іх *(навіць, зашыць, памыць)*;
- дзеясловы *ненавідзець, цярпець, вярцець, спаць, залежаць, гнаць, стаяць, баяцца*.

Усе астатнія дзеясловы належаць да I спражэння.

476. Вызначце паводле ўзору спражэнне дзеясловаў і ўтварыце формы 2-й асобы адзіночнага і 3-й асобы множнага ліку. Выдзеліце канчаткі.

Узор: *Накручу — накруціць (на **-іць**, II спр.) — накруц[іш] — накруц[яць]; накручваю — накручваць (на **-аць**, I спр.) — накручва[еш], накручва[юць]*.

Растлумачу, растлумачваю; развешу, развешваю; прывару, прыварваю; перасялю, перасяляю; выдзелю, выдзяляю.

Для цікаўных

Якія дзеясловы могуць мець толькі форму адзіночнага ліку і толькі форму 3-й асобы?

477. Прачытайце. Спішыце, раскрываючы дужкі і ўстаўляючы прапушчаныя літары. Пастаўце прапушчаныя знакі прыпынку. Падкрэсліце дзеясловы І спражэння.

Кнігаўка

Добрая ў балотнай і вадзяной жыўнасці варта. *(Не)* хаваецца і *(не)* уцякае ад *(не)* бяспекі а кідаецца насустрач ёй і голасна дапытваецца Чый ты? Чый ты? З дабром ідзеш — *(не)* пакрыўдз..шся на чуйных кнігавак-вартаўніц. Намер зламысны затаіў — балотныя насельнікі ўжо веда..ць: блізка чужак, трэба хавацца. З выраю кнігаўкі вярта..цца ранняю вясною калі на палетках і балотах яшчэ ляжаць шэрыя лапікі снегу. Гнёзды свае ладз..ць проста на купінах. Кнігаўкі клапатлівыя і смелыя бацькі. Я неаднаразова бачыў іхнія паветраныя бойкі з нахабнымі варонамі. А вось сабаку кнігаўкі перамага..ць хітрасцю. Лята..ць блізенька назаля..ць* яму вымуша..ць даганяць сябе. І ўсё далей адводз..ць ад птушанят. Ад **золку** і да змяркання вартуе балота кнігаўка *(У. Ягоўдзік)*.

- Раскажыце, як пішуцца часціцы ***не, ні*** з дзеясловамі.
- Падбярыце сінонімы да выдзеленага слова.

478. Спішыце прыказкі, ставячы дзеясловы, што ў дужках, у форме 2-й ці 3-й асобы адзіночнага ліку. Вусна вызначце час, трыванне і спражэнне дзеясловаў.

1. Летні дзень зіму *(карміць)*. 2. Летам *(прызапасіць)* — зімою *(знайсці)*. 3. Хто полю *(гадзі́ць)*, у таго жыта *(радзіць)*. 4. Хто старанна *(касіць)*, той зімою сена не *(прасіць)*. 5. Як *(скроіць)*, так і *(пашыць)*. 6. Добра *(працаваць)* — павагу *(мець)*. 7. Пакармі птушку зімою — яна *(адплаціць)* вясною.

479. Падбярыце да назоўнікаў дзеясловы, каб атрымаліся словазлучэнні. Словазлучэнні запішыце. Выдзеліце канчаткі і абазначце спражэнне дзеясловаў.

Узор: *лапатай капа*[*юць*] *(капаць, I спр.)*.

Самалётам ..., камбайнам ..., касой ..., трактарам ..., грузавіком ..., мячом ..., невадам ..., сякерай ..., граблямі ..., насілкамі ..., лейкай ..., нажніцамі ... .

480. Спішыце, дапісваючы канчаткі дзеясловаў у форме 3-й асобы множнага ліку. Зверху абазначце спражэнне дзеясловаў. Пастаўце, дзе трэба, коскі.

Багатая дзікімі жывёламі Беларусь. Бега.. у гушчары стройныя алені асілкі-ласі скач.. **шустрыя** вавёркі ціку.. ваўкі хаваюцца куніцы даўгавухія зайцы і дзікі. А на берагах вадаёмаў шныра.. **юркія** норкі працу.. непаваротлівыя бабры лов.. здабычу драпежныя выдры. У рэках і азёрах гуля.. рыбы: шчупакі і судакі акуні і язі ляшчы і галаўні.

Уся зямля карысныя выкапні лес рэкі азёры звяры птушкі і рыбы належ.. народу *(«Родная прырода»)*.

• Да якой часціны мовы належаць выдзеленыя словы? Што яшчэ можна сказаць пра іх?

◉ **481.** Спішыце, ставячы дзеясловы, што ў дужках, у форме цяперашняга часу. Абазначце трыванне і спражэнне.

На лістах вішняку *(вісець)* буйныя кроплі начных туманаў. На платах і стрэхах *(ляжаць)* яшчэ вільгаць. За сялом густа і тучна *(зеляніцца)* поле. Загоны *(перасякацца)* то тонкімі, то шырокімі звілінамі дарог. На пагорку *(стаяць)* і яшчэ *(драмаць)* вятрак, але, *(здавацца)*, ён ужо сіліўся ўзмахнуць паднятымі крыламі. *(Узыходзіць)* сонца. Яно паволі і баязліва *(паказвацца)* з-за гарызонту, першыя прамяні яго *(класціся)* шырока густым і нібы цягучым золатам. Над хатамі *(вывівацца)* лёгкія празрыстыя дымкі *(Ян Скрыган)*.

482. Вызначце, па якіх марфалагічных прыметах супастаўлены дадзеныя формы дзеясловаў. Спішыце. Абазначце прыстаўкі, суфіксы, канчаткі, з дапамогай якіх выражаны марфалагічныя прыметы.

Кашу — косім; кашу — косіш; кашу — касіў; кашу — скашу.

483. Ад наступных дзеясловаў утварыце формы 1, 2, 3-й асобы адзіночнага ліку будучага часу. Абазначце прыстаўкі, выдзеліце канчаткі.

Узор: *скласці* — *складу* — *складзеш* — *складзе*.

Надрукаваць, выводзіць, абходзіць, распяваць, замяніць, авалодаць.

484. Прачытайце тэкст. Да якога тыпу маўлення ён належыць? Назавіце сродкі сувязі сказаў у першым абзацы.

Яблынька пры дарозе

На старым селішчы, каля дарогі, *(расці)* яблыня. Ця..кая *(выпасці)* ёй доля. Асабліва *(даставацца)* у верасні, калі *(паспяваць)* плады. Хто не

(ісці), *(звярнуць)* да яе. За камень ці палку — і ну збіваць яблыкі. *(Збіваць)* з лісцем, з галінкамі. Але наступнай восенню яблыня зноў *(гнуцца)* ад сало..кіх ружовых пладоў. І яблыня *(перамагчы)*. *(Перамагчы)* людзей сваёй самаадданай дабратой. Сталі яны даглядаць дрэўца. *(Абгарадзіць)*, *(замазаць)* дупло глінай. Побач *(паставіць)* лавачку, каб а..пачыць у цяньку можна было. Летнімі вечарамі яна ніколі не *(пуставаць)* *(М. Янчанка)*.

Пры спісванні падзяліце тэкст на тры абзацы, устаўце прапушчаныя літары. Дзеясловы, што ў дужках, пастаўце ў патрэбнай форме, вызначце іх спражэнне.

- Растлумачце правапіс слоў з прапушчанымі літарамі.

§ 66. Рознаспрагальныя дзеясловы

485. Разгледзьце, як спрагаецца дзеяслоў *бегчы*. Чаму ён называецца рознаспрагальным?

я	*бягу*	***мы***	*бяжым*
ты	*бяжы́ш*	***вы***	*бежыце́*
ён	*бяжыць*	***яны***	*бягуць*

! Калі ў 2-й асобе адзіночнага ліку канчатак націскны, то ў 2-й асобе множнага ліку націск пераходзіць на канец слова: *ты нясе́ш, бярэ́ш, вы несяце́, берацé*.

486. Спішыце загадкі. Пасля дзеяслова *бегчы* (і вытворных ад яго) у дужках абазначце час, асобу, лік, трыванне.

1. Бяж..ць — скрыпіць, стаіць — маўчыць. 2. Адзін кажа: пабяж..м; другі кажа: паляжым; трэці кажа: pаківаемся. 3. Бегла свінка, залатая спінка, ільняны хвосцік. 4. Два браты пабеглі ў рэчку купацца.

! Адметна спрагаюцца дзеясловы *есці, даць* і ўтвораныя ад іх *з'есці, аддаць* і інш. Запомніце, як спрагаюцца гэтыя дзеясловы.

я *ем*	***мы*** *ядзім (ямо)*	***я*** *дам*	***мы*** *дадзім (дамо)*
ты *ясі*	***вы*** *ясце*	***ты*** *дасі*	***вы*** *дасце*
ён *есць*	***яны*** *ядуць*	***ён*** *дасць*	***яны*** *дадуць*

487. Спішыце загадкі. Пасля дзеяслова *есці* ў дужках абазначце яго час, асобу, лік, трыванне.

1. Увесь свет корміць, а сам не есць. 2. Галаву ядуць, цела выкідаюць, а скуру носяць. 3. *(Не)* разаб'еш гаршчок, то *(не)* з'ясі і кашы. 4. Кіну *(не)* палку, злаўлю *(не)* галку, скубу *(не)* пер'е, ем *(не)* мяса. 5. *(Не)* піў, *(не)* еў, а крычыць, як ашалеў.

488. Чым адрозніваюцца дзеясловы *даць* і *даваць*? Праспрагайце апошняе слова. Параўнайце спражэнне абодвух дзеясловаў. Зрабіце вывад.

489. Прачытайце тэкст. Да якога стылю і тыпу ён належыць? Назавіце моўныя сродкі з тэксту, характэрныя для гэтага стылю. Вусна перадайце змест тэксту.

Графіка

Графіка* — гэта спосаб перадачы жывой мовы пісьмовымі знакамі. Асноўныя графічныя сродкі — гэта літары, пунктуацыйныя знакі, знак націску, злучок, апостраф, знакі для абазначэння параграфаў. Графічны сэнс маюць і прамежкі паміж словамі і часткамі тэксту.

Наша пісьмо гукавое. У гэтых адносінах ідэальнай была б такая графіка, у якой кожнаму гуку адпавядае асобная літара. Але гукаў многа — і таму пісьмо будзе неэканомным, перадача інфармацыі

вельмі ўскладніцца. А прызначэнне пісьма якраз у тым, каб перадаваць сэнс у самым шырокім значэнні гэтага слова. Напрыклад, пісьмо іерогліфамі ўвогуле не перадае гучанне слова, а толькі значэнне. І наша графіка не поўнасцю перадае гукавы лад, а найбольш важныя адзінкі, якімі словы адрозніваюцца па сваіх значэннях.

§ 67. Патрабаванні да сціслага пераказу

490. Азнаёмцеся з памяткай «Як зрабіць сціслы пераказ».

1. Прачытайце тэкст, высветліце значэнне незразумелых слоў.
2. Вызначце тэму і падтэмы, асноўную думку тэксту, яго стыль і тып маўлення, мэтанакіраванасць.
3. Вызначце галоўнае і другараднае ў тэксце. Галоўная (істотная) інфармацыя адбіраецца з улікам мэты выказвання.
4. Вызначце, якая інфармацыя сціскаецца спосабам апускання матэрыялу, а якая — спосабам абагульнення (змест абзаца, дыялогу перадаецца адным-двума сказамі).
5. Помніце, што задача пераказу — сцісла, коратка ў адпаведнасці з асноўнай думкай перадаць змест тэксту, захаваўшы пры гэтым істотныя моўныя сродкі, апорныя словы і выразы.
6. Складзіце план пераказу. Колькасць пунктаў плана можа быць меншай, чым колькасць падтэм у тэксце.

491. Прачытайце. Да якога стылю належыць тэкст? Вызначце тэму і асноўную думку. Што перадае загаловак (тэму, асноўную думку ці тое і другое)?

Добрая чараўніца

Каля пад'езда ў крэсле сядзеў хлопчык і сумна пазіраў на дзяцей, што забаўляліся ў двары. Хлопчык не мог хадзіць, у яго былі хворыя ногі.

Хлопчык многа чытаў і мог бы расказаць дзецям шмат цікавага. Але тыя не падыходзілі да яго.

Аднойчы ў двары з'явілася новая дзяўчынка. Яна падышла да хлопчыка ў калясцы, спытала:

— Чаму ты не гуляеш з дзецьмі?

— Я не магу хадзіць. І са мной ніхто не сябруе.

— Я буду сябраваць. А зараз паспрабуем хадзіць! Я памагу. Дай руку.

І здарыўся цуд. Хлопчык стаў на ногі, потым зрабіў адзін крок, другі.

Выбегла Віцева маці, хлопчык усміхнуўся і, трымаючыся за руку дзяўчынкі, рабіў нясмелыя крокі.

Падбеглі дзеці.

— Ты чараўніца? — пыталіся ў дзяўчынкі.

— Не-а... Я Іра.

Не ведалі хлопчыкі, што добрае слова дапамагае часам, як чароўныя лекі *(Паводле Л. Арабей)*.

• Вусна перадайце змест тэксту па складаным плане.

П л а н

I. Хлопчык у крэсле.
   1. Хлопчык не можа хадзіць.
   2. Заўсёды адзін.

II. Сябры.
   1. Дзяўчынка гутарыць з хлопчыкам.
   2. Прапанова дзяўчынкі.

III. «І здарыўся цуд».
   1. Першыя крокі.
   2. Дзеці дзівяцца.

IV. Чаго не ведалі хлопчыкі?

492. Прачытайце тэкст, вызначце яго тып. Якую ролю ў ім адыгрывае апісанне? Вызначце тэму і асноўную думку. Складзіце план і напішыце сціслы пераказ.

Шэф Алік

Алік хутка знайшоў дом падшэфнай. Дзверы адчыніла хударлявая жанчына ў спартыўным касцюме.

— Вам хто трэба, малады чалавек? — спытала яна.

Збіваючыся, Алік пачаў тлумачыць, што рашэннем класнага сходу ён прызначаны да яе шэфам.

— Вельмі прыемна, шэф Алік! — сказала Ксенія Феакцістаўна і запрасіла ў пакой.

Уздоўж сцяны стаяў стэлаж з мноствам кніг. Усюды быў строгі парадак, нічога лішняга. На падлозе ў кутку ляжалі маленькія гантэлі, крыху вышэй вісела тэнісная ракетка, а побач — спружынны эспандар* і масажор.

«Ну чым я дапамагу ёй»? — сумна падумаў Алік.

...Тут жанчына пачала сеанс ёгі і... запрасіла Аліка прыняць удзел. Між іншым, запытала, чым Алік займаецца, якія ў яго адзнакі па матэматыцы...

Пачуўшы адказ, жанчына цяжка ўздыхнула:

— Значыцца, пачынаем заняткі. Тры разы на тыдзень.

Тры разы на тыдзень займалася з Алікам Ксенія Феакцістаўна. Якія толькі задачы не прыдумвала.

Праз нейкі час яна віншавала Аліка з першай пяцёркай.

— Ну што, будзем замацоўваць, шэф Алік, занятыя пазіцыі?

Алік кіўнуў галавой *(Паводле Э. Луканскага)*.

§ 68. Дзеясловы ўмоўнага ладу: іх значэнне, утварэнне, ужыванне і правапіс

493. Разгледзьце схему.

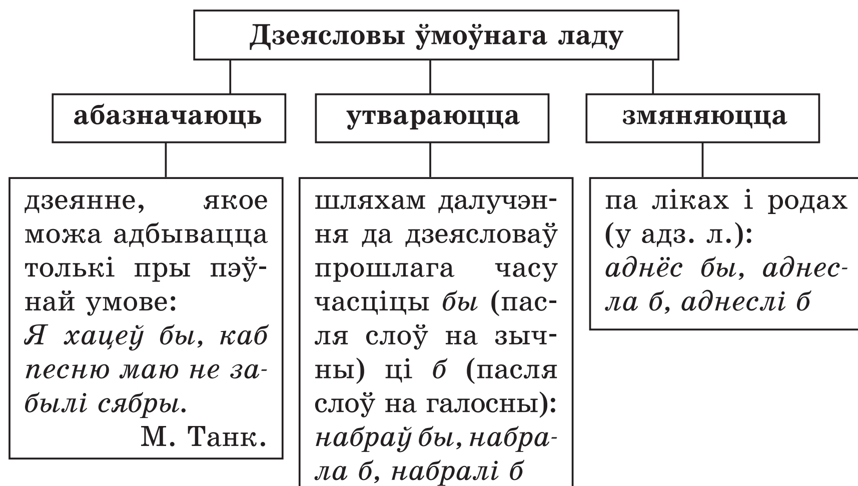

Адкажыце на пытанні

1. Якія дзеянні абазначаюць дзеясловы ўмоўнага ладу?
2. Як утвараюцца дзясловы ўмоўнага ладу?
3. Як змяняюцца дзеясловы ўмоўнага ладу?

494. Прачытайце верш Я. Купалы. Пра які час гаворыцца ў ім? Аб чым марыць селянін? Назавіце дзеясловы ўмоўнага ладу. Якую ролю яны адыгрываюць у вершы? Якога яны трывання, роду і ліку? Звярніце ўвагу на месца часціцы ***б***.

Я мужык-беларус...
Пан сахі і касы;
Цёмен сам, белы вус,
Пядзі дзве валасы.

З цяжкай працы маёй
Карыстаюцца ўсе,
Толькі мне за яе
Няма дзякуй нідзе.

Эх, каб цёмен не быў,
Чытаць кніжкі умеў, —
Я б і долю здабыў,
Я б і песенькі пеў.

Я б патрапіў сказаць,
Што і я — чалавек,
Што і мне гараваць
Надаела ўвесь век.

! Часціца ***бы (б)*** у сказе можа стаяць і не пры дзеяслове.

495. Складзіце сказы, каб у адным з іх дадзеныя дзеясловы мелі форму абвеснага, а ў другім — умоўнага ладу.

Узор: *Я хацела праспяваць самую пяшчотную песню. — Я хацела б праспяваць самую пяшчотную песню.*

1. Жадаць, узляцець, памагчы. 2. Будаваць, намаляваць, сабраць.

496. Спішыце тэкст, раскрываючы дужкі і замяняючы дзеясловы неазначальнай формы дзеясловамі ў форме ўмоўнага ладу. Абазначце іх трыванне і растлумачце, чаму пры адных дзеясловах вы пісалі часціцу ***бы***, пры другіх — ***б***.

Сонца ўжо зайшло, але яшчэ цэлую гадзіну трымаўся шэры змрок. Над возерам са свістам праляталі качкі, спяшаліся на начлег. Уверсе пачуўся жураўліны крык.

— Вось добра *(быць),* каб які-небудзь жураўель ці гусь села нам на галаву! — прамовіў Віктар.

— Што ты з ім *(рабіць)* без агню? — уздыхнуў Мірон.

— *(З'есці)* сырога.

— Вось да чаго даводзіць свавольства! — нібы сам сабе прамовіў Мірон. — А калі б мы папрасілі чов..н у гаспадара, дык цяпер людзі *(ведаць),* дзе мы, і абавязкова *(прыехаць)* па нас... *(Паводле Я. Маўра).*

• Як хлопцы апынуліся на востраве, як разгортваліся падзеі далей, вы даведаецеся, калі прачытаеце прыгодніцкую аповесць Янкі Маўра «Палескія рабінзоны».

§ 69. Дзеясловы загаднага ладу: іх значэнне, утварэнне, ужыванне і правапіс

Дзеясловы загаднага ладу выражаюць пабуджэнне да дзеяння, просьбу, загад, пажаданне: *Ты з працай **зрадніся**, мой сын, назаўжды. **Красуй, расці**, мой родны край!*

Звычайна маюць формы 2-й асобы адзіночнага і множнага ліку.

Дзеясловы загаднага ладу ўтвараюцца:

2-я асоба адзіночнага ліку: ад асновы дзеясловаў цяперашняга ці будучага часу пры дапамозе суфіксаў ***-і-, -ы-*** ці нулявога суфікса: *вязуць* + ***і*** → *вязі*, *бяруць* + ***ы*** → *бяры*, *даюць* + ∅ → *дай* ∅;

2-я асоба множнага ліку: ад формы 2-й асобы адзіночнага ліку загаднага ладу шляхам далучэння канчатка ***-це***: *вязіце*, *бярыце*, *дайце*.

Дзеясловы загаднага ладу ў адзіночным ліку маюць нулявы канчатак, а ў множным ліку — канчатак ***-це***.

Заўвагі

1. Аснова цяперашняга ці будучага простага часу — гэта частка дзеяслова 3-й асобы множнага ліку без канчаткаў ***-уць (-юць), -аць (-яць)***: *нясуць, вучаць, панясуць, вывучаць*.

2. У дзеясловах на мяккі зычны перад ***-це*** пі-шацца мяккі знак: *глянь* — *гляньце*, *сядзь* — *сядзьце*.

Адкажыце на пытанні

1. Якія дзеянні выражаюць дзеясловы загаднага ладу?
2. Як утвараюцца формы дзеясловаў загаднага ладу?

497. Прачытайце выразна ўрыўкі з вершаў, перадаючы голасам пабуджэнне да дзеяння. У якой асобе і ліку стаяць выдзеленыя дзеясловы?

Як птушка на зары спявае,
Паслухай. Не перашкаджай.
Яна ж не славу здабывае,
А будзіць прыцішэлы гай.

П. Пранузa.

Без маці Беларусі,
Без беларускай мовы
Вы будзеце сіротамі,
Вам стануць сцежкі вузкімі.

І ў радасці, і ў скрусе
Гарніце ў сэрцы словы,
Расціце беларусамі,
Расціце беларускамі.

Р. Барадулін.

498. Прачытайце верш. Назавіце дзеясловы загаднага ладу. У якіх сказах па мэце выказвання яны ўжыты?

Несціхана шуміце,
Веснавыя патокі,
Раскрывайцеся, далі,
У свет нязнаны, шырокі!

Не спяшайцеся, ногі,
На пад'ёмах і схілах,
Углядайцеся, вочы,
У новыя небасхілы!

М. Танк.

• Растлумачце, калі пішацца апостраф. Прывядзіце прыклады з тэксту.

Зваротныя дзеясловы загаднага ладу маюць постфікс ***-ся***: *збірай ся, вярні ся, прыглedзь ся*.

Пабуджэнне да дзеяння можа выражацца дзеясловамі ў форме 3-й асобы адзіночнага або множнага ліку ў спалучэнні з часціцай ***няхай (хай)***, а таксама формай дзеясловаў 1-й асобы множнага ліку: *няхай жыве, хай свеціць; хадзем, ідзем, нясем, бярэм*.

Такія формы могуць утварацца пры дапамозе часціцы ***давай (давайце)*** і формы будучага простага часу: *давай пачытаем, давайце патанцуем*.

499. Прачытайце верш. У якой асобе і ліку стаяць выдзеленыя дзеясловы? Які з іх мае форму загаднага ладу? Абгрунтуйце сваю думку.

Пазычу колеры ў вясёлкі,
Цяпло пазычу у агню.
Пасля ў прынёманскім пасёлку...
Закалыхаю цішыню.
Закалыхаю песняй новай,
Прайдуся па былых слядах.
Няхай у сэрцы **спеюць** словы,
Як **спеюць** яблыкі ў садах.

У. Мазго.

• Назавіце дзеясловы, якія ў тэксце маюць пераноснае значэнне.

! Выказванне набывае экспрэсіўнасць, калі дзеясловы аднаго ладу ўжываюцца ў значэнні другога.

Парадак марфалагічнага разбору дзеясловаў

1. Часціна мовы. Агульнае значэнне.
2. Пачатковая форма (неазначальная).
3. Зваротны ці незваротны.
4. Трыванне.
5. Спражэнне.
6. Лад.
7. Лік.
8. Час (калі ёсць).
9. Асоба (калі ёсць).
10. Род (калі ёсць).
11. Сінтаксічная роля.

Узоры разбору

Вярніся зноў, вясновы звонкі вецер.

Вусны:

Вярніся — дзеяслоў, пачатковая форма — *вярнуцца*, зваротны, закончанага трывання, I спражэння; у форме загаднага ладу адзіночнага ліку 2-й асобы; у сказе — выказнік.

Пісьмовы:

Вярніся — дз., *вярнуцца*, зв., зак. трыв., I спр.; у ф. заг. л. адз. л. 2-й асобы; выказнік.

500. Прачытайце верш. Назавіце дзеясловы абвеснага ладу, якія ўжыты ў значэнні загаднага.

Навагоднія пажаданні

На свеце многа ёсць турбот
І спраў, мае сябры.
Хай прынясе вам Новы год
Найлепшыя дары!

А. Грачанікаў.

501. Складзіце сказы, ужываючы словы і выразы: *будзьце ласкавы; выбачайце, калі ласка; скажыце, калі ласка; зрабіце ласку*.

502. Парайце таварышу, што трэба і чаго не трэба рабіць у музеі ці тэатры. Выкарыстайце дзеясловы загаднага ладу.

503. Прачытайце пісьмо Я. Коласа, у якім ён віншуе сваіх сыноў з Новым годам. Што зычыць Я. Колас сваім родным?

26.12.1950 г.

Мае дарагія сыны, Данік і Міхась!

Сягоння я ўжо пісьма адказаць не патраплю, пашлю заўтра — сягоння позна. Можа, к Новаму году маё пісьмо і дойдзе да вас. Дык дазвольце ж абняць

вас усіх, прыгарнуць да сэрца, моцна-моцна пацалаваць ды павіншаваць вас ад усёй душы з Новым годам, з добрымі падзеямі.

Жадаю вам радасці, шчасця, міру ў вашых сэрцах і міру для ўсіх людзей.

Жывіце[м] так, каб сэрца маё радавалася[м].

Ваш бацька.

504. Павіншуйце сваіх родных (сяброў) з якім-небудзь святам ці добрай падзеяй у іх жыцці. Выкарыстайце дзеясловы загаднага ладу.

505. Спішыце верш, ставячы дзеясловы ў форме 2-й асобы адзіночнага ліку загаднага ладу. Як яны ўтвораны? Падкрэсліце дзеясловы закончанага трывання.

Дзесяць запаведзяў

Мову родную *(берагчы)*.
Мовай роднаю *(даражыць)*.
Мову родную *(шанаваць)*.
Мовай роднаю не *(гандляваць)*.
Мову родную *(любіць)*.
Мову ў сэрцы не *(губіць)*.
Мовы роднай не *(кідаць)*.
Мову дзецям *(перадаць)*.
Мовы не *(аддаць)* на здзек.
Толькі з ёю жыцьмеш век.

В. Швед.

• Як пішацца ***не*** з дзеясловамі?

506. Напішыце падрабязны пераказ. Дайце ацэнку ўчынкам абодвух хлопчыкаў. Ці можна так выпрабоўваць сяброў, як гэта зрабіў Міша?

Выпадак на рэчцы

Пра Мішу і Гену кажуць, што іх вадой не разальеш. Такія сябры. І дня не пройдзе, каб не сустрэліся. І бацькі іх сябруюць.

Аднаго разу, у нядзелю, паехалі яны з бацькамі за горад. Стаяў цёплы, сонечны дзень. Дарослыя ўладкаваліся ў цяньку, а Міша і Гена пабеглі да рэчкі.

Гена боўтаецца ў вадзе каля самага берага. А Міша ўсё далей адыходзіцца ўніз па рацэ.

Раптам адтуль далятае крык Мішы:

— Ратуйце!

Гена лётам ляціць туды, дзе адпачываюць бацькі.

— Там... Міша топіцца!

Усе разам бягуць да рэчкі. І з палёгкай уздыхаюць: на беразе сядзіць Міша.

Бацька дакорліва глядзіць на Гену:

— Ці ж так можна жартаваць?

— Дык ён жа крычаў «Ратуйце!»

— Табе падалося. Калі б тапіўся, ты кінуўся б мяне ратаваць.

Гена чырванее і апускае галаву *(А. Фомчанка)*.

Для цікаўных

Якія дзеясловы, не змяняючы, можна перавесці з абвеснага ладу ў загадны, змяніўшы месца націску?

507. Прачытайце ўрывак з беларускай народнай казкі «Залаты птах».

Спішыце, замяняючы дзеясловы неазначальнай формы дзеясловамі ў форме загаднага або абвеснага ладу. Устаўце прапушчаныя літары, пастаўце прапушчаныя знакі прыпынку. Растлумачце, як пішацца ***не (ня)*** *з* дзеясловамі.

Пераплылі мора Іван і Ваўчыха. Бачыць Іван — стаіць на беразе мора залаты палац.

Ваўчыха кажа

(Ісці) у гэты палац. Толькі паціхусеньку-памалюсеньку, каб нідзе і *(не) (шархнуць)* бо гэта зачараваны палац: у ім усё спіць. Але калі ты неасцярожна *(дакрануцца)* да чаго то ўсё абудзіцца і тады

жывым табе а..туль *(не)* выбрацца. Як *(увайсці)* у браму *(убачыць)* там двух сабак. Яны на жалезных ланцугах да слупоў прыкуты. *(Глядзець)* ж *(не)* *(пабудзіць)* іх бо як забрэшуць яны то ўвесь палац на ногі ўздымуць. *(Мінуць)* гэтак браму *(увайсці)* у першы пакой. Там вісіць меч бразгучы. Ён залаты, але ты яго *(не)* *(чапаць)* а *(ісці)* проста ў трэці пакой. У ім *(убачыць)* залатую клетку а ў той клетцы і сядзіць залаты птах. *(Выняць)* яго асцярожна з клеткі і сам цішком *(варочацца)* да мяне.

508. Складзіце тэкст на тэму «Я — экскурсавод». Што і як вы будзеце распавядаць пра сваю школу (школьны музей), вёску (мікрараён горада)? Як будзеце запрашаць экскурсантаў прайсці ў суседні пакой (пайсці з вамі), звярнуць увагу на штосьці (стэнд, фотакартку, будынак)? Якімі выразамі вы будзеце карыстацца, калі з'явіцца патрэба зрабіць экскурс у мінулае?

§ 70. Спосабы ўтварэння дзеясловаў

Дзеясловы ўтвараюцца:

прыставачным спосабам ад дзеясловаў: *касіць — накасіць, выкасіць, скасіць, прыкасіць, укасіць, абкасіць, адкасіць*;

суфіксальным — ад назоўнікаў і прыметнікаў: *фарба — фарбаваць, жоўты — жаўцець*;

прыставачна-суфіксальным — ад розных часцін мовы: *палатно — спалатнець, круглы — закругліць*.

509. Выпішыце асобна дзеясловы, утвораныя: а) прыставачным; б) суфіксальным; в) прыставачна-суфіксальным спосабамі.

Узор: *абмераць ← мераць; пілаваць ← піла; расквеціць ← кветка.*

Вапнаваць, начаваць, выбеліць, выпрастаць, абскакаць, паднавіць, прызямліць, рассунуць, гаспадарыць.

510. Пры дапамозе дадзеных прыставак утварыце новыя дзеясловы.

пры-, пера-, вы-, па-, ад-, аб-, раз-, на-	несці, капаць, важыць, рэзаць, мерацьь, класці, будаваць, дзяліць, гнаць

511. Ад наступных слоў утварыце дзеясловы пры дапамозе суфіксаў або прыставак і суфіксаў. Дзеясловы запішыце ў неазначальнай форме. Прыстаўкі і суфіксы абазначце.

Праўда, дбае, дзірван, зіма, дзень, чысты, здаровы, вясёлы, багаты.

512. Прачытайце тэкст. Да якога стылю і тыпу ён належыць?

Абгрунтуйце падзел тэксту на абзацы. Складзіце план і сцісла перадайце змест тэксту.

Ліпа цвіце

Пасярод вёскі стаіць высозная, на два абхваты, ліпа...

Калі яе вецце пакрывалася залацістым цветам, то з усяго наваколля сюды зляталіся пчолы і гулі ў лістоце ажно да самага вечара. Вечарам пчол змяняла вясковая дзятва. І, пакуль не набіваліся ліпавым цветам іх зрэбныя торбачкі, дрэва гаманіла на ўсе галасы.

Любілі і дзядзькі святочнымі днямі збірацца пад ліпай. Пасядуць, бывала, у цяньку, перабіраюць вясковыя навіны.

Грымнула вайна, і ліпу таксама не абмінула бяда. Счарнелая ад агню, яна каторы год стаяла

пасярод апусцелай вуліцы і здавалася нежывой. І ні пчалінага гоману, ні дзіцячых галасоў не чуваць было ў яе парадзелай лістоце.

Але ліпа ўсё-такі зацвіла[м]. Першы год неяк нерашуча, нібы раздумваючы. А пасля буйным шчодрым цветам. І зноў з усяго наваколля злятаюцца[м] сюды пчолы. Зноў пад вечар у ліпавым голлі гамоніць[м] дзятва. А выхаднымі днямі збіраюцца сюды пагутарыць дзядзькі. Бо як жа іначай? Ліпа ж цвіце! *(Я. Пархута)*.

Тэматычная праверачная работа

1. Прачытайце сказы. Вызначце дзеясловы неазначальнай формы. Падкрэсліце іх як члены сказа.

Варыянт 1. Прыходзілі ўначы пажывіцца горкай крушынай асцярожныя зайцы *(Э. Самуйлёнак)*. Ён гарэў ахвотай узяцца за сяўбу *(Я. Колас)*.

Варыянт 2. Жаданне вучыцца заўсёды трэба вітаць *(Я. Колас)*. *Выйшлі людзі светлай раніцай будаваць электрастанцыю (А. Русак)*.

2. Падкрэсліце ў сказе безасабовыя дзеясловы. Вызначце іх час.

Варыянт 1. Хацелася павярнуць каня і ехаць назад у вёску *(І. Шамякін)*.

Варыянт 2. З вечара хутка цямнее *(Т. Хадкевіч)*.

3. Колькі ладоў мае дзеяслоў? Што абазначае кожны з іх? Вызначце лад дзеясловаў у сказах і іншыя граматычныя формы.

Варыянт 1. І пакуль ты яшчэ малы ці малады задужа, сядай за парты і сталы і навучайся, дружа *(П. Глебка)*.

Варыянт 2. Я Чорнае мора зялёным назваў бы, як толькі заціхнуць і бура, і шторм *(С. Грахоўскі)*.

4. Выпішыце дзеясловы, якія стаяць у форме абвеснага ладу.

Варыянт 1. Навучаю, нясі, везяце, напішу, збіраешся, ішоў бы.

Варыянт 2. Вучу, чытай, вазьму, несяце, змог бы, здзіўляецца.

5. Прывядзіце прыклады способу ўтварэння дзеясловаў.

Варыянт 1. Формаў умоўнага ладу.

Варыянт 2. Формаў загаднага ладу.

6. Якія дзеясловы належаць да I спражэння? Да II спражэння?

Варыянт 1. Праспрагайце адзін дзеяслоў I спражэння.

Варыянт 2. Праспрагайце адзін дзеяслоў II спражэння.

7. Выпішыце дзеясловы, якія не маюць формы часу.

Варыянт 1. Бегчы, купацца, спявай, носяць, цвісці.

Варыянт 2. Стрыгчы, сядай, завіхацца, весці, дапамагаеш.

8. Якія дзеясловы належаць да рознаспрагальных? Чаму яны так называюцца?

Варыянт 1. Праспрагайце дзеяслоў *есці*.

Варыянт 2. Праспрагайце дзеяслоў *даць*.

9. Якімі спосабамі ўтвараюцца дзеясловы? Прывядзіце прыклады.

10. Калі ў дзеясловах неазначальнай формы і ў форме прошлага часу пішацца суфікс ***-ава- (-ява-)***, а калі — суфіксы ***-ва-, -іва- (-ыва-)***?

Запішыце дзеясловы ў неазначальнай форме.

Варыянт 1. Даследую, наведваю, прычэсваю, дзякую, камандзірую, абгортваю.

Варыянт 2. Падтрымліваю, камандую, нагадваю, падточваю, расказваю.

ПАДАГУЛЬНЕННЕ І СІСТЭМАТЫЗАЦЫЯ ВЫВУЧАНАГА ЗА ГОД

513. Прачытайце тэкст. Да якога стылю ён належыць?

Вызначце фразеалагізмы. Якую асноўную рысу гэтага стылю яны перадаюць?

Назавіце іншыя моўныя сродкі, характэрныя для тэкстаў гэтага стылю.

У канцы жніва Міхал сказаў жонцы:

— Як ты ведаеш, маці, рашыўся я сёлета дажынкі справіць. Людзі нам памагалі, цурацца іх нельга… Ды ўрэшце яно — цалюткі год гаруеш, гаруеш, а продыху няма. Хоць разгавецца крыху…

І вось у бліжэйшую нядзелю пачалі з'язджацца сваякі.

Першы прыкаціў у размаляваных драбінах дзед Юрка з бабаю Крысяю. Затым Міхалавы старэйшыя браты з жонкамі. Потым ляснік Амброжык Дземідовіч. Апошнім прыплёўся на сваім дэрашы* Карусь Дзівак з Магдаю.

— Што ж гэта вы позніцеся? — запытаў Міхал.

— Хіба ты не ведаеш майго нязгрэбу, — адказала сястра Магда. — Часам як з прывязі сарваўшыся першым прыпрэцца, а сёння хоць аглобляй падважвай…

За сталом рэй вёў дзед Юрка:

— Дай божа гаспадару і гаспадыні шчасце, долю хлеба ўволю.

— Ешце, госцейкі, бярыце і мачайце, а на большае выбачайце, — прыгаворвала гаспадыня.

Неўзабаве ў мужчын пайшла гаворка пра цэны на збожжа, пра зямлю і леснікову службу.

514. Прачытайце тэкст. Да якога стылю ён належыць? Якая асноўная рыса гэтага стылю?

Нацыянальная беларуская мова — гэта мова беларускай нацыі. Ёй уласціва ўся сукупнасць моўных сродкаў, якімі карыстаецца нацыя для зносін паміж людзьмі, што яе складаюць. Да нацыянальнай мовы належаць тэрытарыяльныя гаворкі (або дыялекты) і літаратурная мова. Дыялекты ўтвараюць аснову нацыянальнай мовы, без якой яна існаваць не можа.

Дыялекты распаўсюджаны на пэўнай тэрыторыі і служаць для зносін людзей, якія жывуць на ёй, а таксама ў сферы паўсядзённых патрэб, звязаных з вытворчасцю і побытам, культурай мясцовага насельніцтва. Яны, як правіла, існуюць у вуснай форме. На розных тэрыторыях дыялекты адрозніваюцца ў галіне лексікі, фанетыкі, граматыкі.

Літаратурная мова — унармаваная мова. Яна з'яўляецца сродкам зносін людзей на ўсёй тэрыторыі нацыі ва ўсіх сферах жыцця, сродкам агульнанацыянальнай культуры. Яна існуе ў вуснай і пісьмовай формах.

Літаратурная мова ўзаемадзейнічае з дыялектамі, пастаянна адчувае іх уплыў.

Адкажыце на пытанні

1. Што такое нацыянальная мова?
2. Што складае аснову нацыянальнай мовы?
3. Чым адрозніваюцца тэрытарыяльныя гаворкі і літаратурная мова?

515. Азнаёмцеся з табліцай. Што агульнае ў напісанні назоўнікаў і прыметнікаў з ***не***? Чым падобны напісанні прыметнікаў і назоўнікаў з ***не*** і напісанні ***не*** з дзеясловамі, чым яны адрозніваюцца?

Часціны мовы	**Словы, якія не ўжываюцца без *не***		**_не_ — адмоўная часціца**
	***не* — прыстаўка**		
	***не* з назоўнікамі, прыметнікамі, дзеясловамі**	**словы, якія з *не* ўтвараюць новыя словы**	
Назоўнік	*незнаёмец*	*незацікаўленасць*	*не зацікаўленасць, а абыякавасць*
Прыменік	*невыносны*	*немалады*	*не малады, а стары*
Дзеяслоў	*непакоіць*	—	*не прывыкаць*

• Запішыце па два прыклады, калі ***не*** з назоўнікамі, прыметнікамі і дзеясловамі пішацца разам і асобна.

лі́тасць

516. Прачытайце. Дайце загаловак тэксту. Спішыце, раскрываючы дужкі, ставячы прапушчаныя знакі прыпынку. Падкрэсліце фразеалагізмы. Растлумачце правапіс часціц ***не, ні***.

...Яшчэ *(не)* забыліся людзі пра неўрадлівы пазалеташні год як зноў выдалася сухое і спякотлівае лета. Як прайшоў пасля Юр’я спорны веснавы дождж дык пасля ўсё лета *(не)* упала з неба *(ні)* кропелькі. Увечары на даляглядзе з’яўлялася нібыта смуга, ноччу ц*(?)*мяныя зарніцы раз-пораз праразалі неба, але дажджу і повідам *(не)* было відаць.

Без дажджж.. ўсё прападала ў полі і ў агародзе. Праўда, жыта парасло *(ні)* што але на ўмалот *(ні)*

хто вельмі *(не)* спадзяваўся. Ярыну зусім запякло і яна без пары пажоўкла. У той год бульбу *(не)* абганялі: кволы бульбоўнік* пусціў некалькі лісточкаў, і тыя адразу пачалі жаўцець.

У гародзе ўсё даўно ляжала аблогаю агурочнік мак цыбуля. Спачатку дзядзька з хлопцамі яшчэ палівалі грады але пасля махнулі на ўсё рукой. Ці ты наносішся столькі вады?

Ратуйце! Майце літасць! Вады, вады! Нібы крычала ўсё жывое і *(не)* жывое.

Але неба было *(ня)* умольнае і бязлітаснае. На ім па-ранейшаму *(не)* было *(ні)* хмурынкі *(С. Александровіч)*.

517. Прачытайце верш. Вызначце яго тэму і асноўную думку. Растлумачце правапіс ***не*** са словамі.

Спявайце, юныя паэты!
Спяліце ў бурах пачуцця
Неўтаймаваны боль планеты,
Непераможны крык жыцця!
Магчыма, вам якраз і здзейсніць
Дзядоў вялікіх запавет:
Узняцца так на крыллях песні,
Каб чуў і бачыў белы свет!
Спявайце, помнячы бязменна:
Пакуль паэты будуць жыць —
Не быць Радзіме бызыменнай[с],
Зямлі бацькоў — не анямець!

Н. Гілевіч.

518. Спішыце сказы, раскрываючы дужкі, устаўляючы прапушчаныя літары і дапісваючы канчаткі.

1. Промнямі разыходзяцца ў Цэнтральн.. батанічн.. *(сад)* адзінаццаць *(алея)* з розных драўнін..ых *(парода)*: *(арэх)* маньчжур..кага, *(клён)* се-

рабрыстага, *(ясень)* пенсільван..кага, *(яблыня)* кітай..кай, *(бяроза)* павісл.. і *(ліпа) (дробна)* лістай. 2. Зарослая малін..ікам паляна пераліваласся *(чырвань)* на *(сонца)*. 3. Перасяляюцца штодня з *(глуш)* лясн.. у мінскія *(алея)* ліпы. 4. Уваччу заблісkалі іскаркі *(смяшлівасць)* і *(хітрасць)*. 5. Спачатку сочн.. суніцы заружавелі па *(лясы)*, за імі следам і чарніцы закрасавалі ў *(верасы)*. 6. Цячэ рака праз шум травы, праз паплавы паміж *(палі)* і *(мурагі)*. 7. Скакала па *(купіны)*, бегла па *(кладка)*, да *(шчасце)* спяшалася, пэўна.

519. Спішыце, дапісваючы канчаткі назоўнікаў, ставячы прапушчаныя коскі.

Полацк

Старажытныя кнігі (летапісы) няшмат захавалі звестак пра Полацк. І ўсё ж мы ведаем пра першага полацкага князя Рагвалода і яго дачку Рагнеду. А сыны і ўнукі Рагнеды сталі пачынальнікамі многіх славутых княжацкіх родаў якія правілі пазней і ў Полацк.. і ў Ноўгарадз.. і ў Кіев.. .

Свайго найбольшага росквіт.. горад дасягнуў у XI стагоддзі пры княз.. Усяслав.. . Яго празвалі ў народз.. Чарадзеем. Гэта Усяслаў Чарадзей збудаваў у Полацк.. вялікую царкву — Сафію. Такія цэрквы існавалі толькі ў Канстанцінопал.. Кіев.. Ноўгарадз.. . А гэта азначала што Полацк ставіўся з імі побач, як роўны. Пры Усяслав.. быў збудаваны княжацкі замак — Вышні. Яго абнеслі магутнымі драўлянымі сценамі глыбокім ровам. Тут знаходзіўся церам самога княз.. сядзібы ягоных ваяроў заможных гандляроў рамеснікаў. Слава аб Полацк.. разнеслася па ўсім свец.. . Рэдка хто адважваўся ў той час пайсці на яго вайною з ім шукалі згоды і мір.. *(С. Тарасаў)*.

520. Прачытайце тэкст. Да якога стылю і тыпу маўлення ён адносіцца? Абгрунтуйце сваю думку.

Туня

Туняй, ці яшчэ Тусяй, звалі яе не толькі блізкія. Для ўсіх жа яна была проста Багушэвічанка.

Расла Туня надзвычай назіральнай і кемнай дзяўчынкай, мела да ўсяго цікавасць і сэрца. Кожная былінка, кожны жучок абуджаў у яе сотні пытанняў.

І Багушэвіч не ленаваўся, адказваў на яе пытанні.

Вельмі рана Туня выявіла ў сабе здатнасць да музыкі і спеваў. Рабіла яна ўсё гэта мякка, неяк лагодна, далікатна.

З гадамі голас у Туні мацнеў, набіраў сілы. Туня аднолькава хораша спявала не толькі класічныя, але і народныя мелодыі. Голас яе гучаў аксамітна, шчыра і пяшчотна. Ён, нібы цёплыя вясновыя промні, лашчыў сэрца і душу, вёў у якісьці чароўны вольны свет. У такія хвіліны Багушэвіч пачуваў сябе найшчаслівейшым чалавекам.

Іншы раз Туня спявала песні і на бацькавы словы. Спявала гарэзна, нібы забаўлялася, і **абаім** было весела. Звычайна самотныя вочы Багушэвіча ў такія хвіліны свяціліся радасцю *(У. Содаль)*.

● Назавіце займеннікі, ужытыя ў тэксце. Якога яны разраду? Вызначце іх склон, лік, род (калі магчыма).

521. Прачытайце. Запішыце лікі словамі разам з назоўнікамі, якія да іх дапасуюцца. Вызначце разрад лічэбнікаў.

У 1440 годзе немец Ёган Гутэнберг вынайшаў друкарскі станок. Кнігадрукаванне хутка распаўсюдзілася ў Еўропе, і ўжо ў 1517 годзе беларускі першадрукар і асветнік Францыск Скарына выпу-

сціў у Празе першую друкаваную кнігу ўсходніх славян — «Псалтыр». Потым ім былі надрукаваны 22 кнігі, а ў пачатку 20-х гадоў у Вільні Францыск Скарына адкрыў першую на тэрыторыі ўсходніх славян друкарню.

Справу вялікага Скарыны працягвалі Пётр Мсціславец і Сымон Будны *(«Родны край»)*.

Віктарына

1. Як вы дапасуеце назоўнікі *суткі, дзверы* да лічэбнікаў *22, 23, 24*?

2. Усе вы ведаеце байку Крылова «Квартэт». Як бы называлася байка, калі б музыкаў у ёй было трое? пяцёра? шасцёра?

3. Мы гаворым *абодва хлопчыкі, абодвух хлопчыкаў, абедзве дзяўчынкі, абедзвюх дзяўчынак*. А чаму нельга сказаць: *абодвух нажніц* ці *абедзвюх нажніц*?

4. Запішыце лічэбнікі, якія ў творным склоне маюць чатыры *ц*.

5. Ці можна так сказаць: *Апошняя палавіна ліпеня была дажджлівая*?

6. Як напісаць: *па сямі, па пятнаццаці капеек* ці *па сем, па пятнаццаць капеек*?

522. Прачытайце. На якія дзве часткі падзяляецца тэкст? Пра што гаворыцца ў кожнай з іх? Спішыце, раскрываючы дужкі, ставячы прапушчаныя знакі прыпынку. У складаных сказах падкрэсліце граматычныя асновы. Растлумачце правапіс складаных прыметнікаў. Да якой групы яны належаць? Якая іх роля ў тэксце?

З гасцініцы запаведніка добра праглядваюцца лясныя астраўкі сярод балот. Бліжэйшыя — цёмна*(?)*зялёныя далейшыя — блакітна*(?)*сінія. Яны зусім зліваюцца з гарызонтам. Калі на балота апус-

каецца туман з белай заслоны тырчаць в..рхавіны лясістых узгоркаў.

Бярэзінскія балоты гэта в..лізарныя плошчы жураві*(н, нн)*іку магутныя запасы прэснай вады. На б..лаватых або бледна*(?)*зялёных мохавых падушках ляжаць тонкія плеці з крывава*(?)*чырвонымі плямамі ягад. А калі выпадзе ўра*(ж, дж)*айны год усё балота **чырванее** ад іх.

• Да якой часціны мовы належыць выдзеленае слова? Абгрунтуйце сваю думку.

523. Прачытайце тэкст. Вызначце час дзеясловаў. Якую ролю ў апісанні вясны выконваюць дзеясловы ў форме прошлага і будучага часу? Спішыце тэкст, ставячы прапушчаныя знакі прыпынку.

Варушыць пальцамі сухімі сад мокраю карою дыхціць*. Падсыхае тужэе зямля. Пад узгоркамі ніжэй апала рэчка высокімі пасталі берагі. Плешчацца[м] па краях вада жвірынкі маленькія вылівае гладзіць прыхарошвае пясок. Смешныя далікатныя павыскоквалі зялёныя парасткі. Забыліся некалі ў рэчку сплысці — засталіся на поплаве лужынкі. Галоўкі жоўтыя зараз там парашчэпвае лопух. З вербаў паздзімае вецер каткі. Вокам сплюшчаным задрэмле рэчка, перакінуўшы ў дне кавалак неба.

Свежы густы шугае вецер.

Мкнуцца за лес валакном лё..кія хмаркі.

Сопкая пахне зямля.

Вясна *(Я. Сіпакоў)*.

У апошніх чатырох сказах назавіце словы, ужытыя ў пераносным значэнні. Скажыце, чаму менавіта гэтыя словы выкарыстаў пісьменнік. Прамы ці адваротны парадак слоў у сказах? Якую стылістычную прымету тэксту ён узмацняе?

ПАДКАЗКІ ДА РУБРЫКІ «ДЛЯ ЦІКАЎНЫХ»

С. 15. Гутарковы. Мастацкі. Навуковы.

С. 55. 1. Ёсць. Адушаўлёнымі з'яўляюцца назвы маладых істот тыпу *кацяня, ласяня, цяля*, а таксама назоўнік *дзіця*, якія адносяцца да ніякага роду. 2. Палявая кветка, якая расце ў азімых пасевах і цвіце сінімі кветкамі мае дзве назвы: *васілёк* (м. р.) і *валошка* (ж. р.). 3. Назвы *інжынер, майстар спорту* адносяцца як да асоб мужчынскага, так і да асоб жаночага полу.

С. 62. 1. Два прадметы. 2. Правільна. Некаторыя адзіночналікавыя рэчыўныя назоўнікі, калі яны абазначаюць віды, ці гатункі, ці сарты рэчыва могуць ужывацца ў форме множнага ліку: *вада — воды* (мінеральныя), *сок — сокі* (фруктовыя). Надпісы «Воды», «Сокі» адпавядаюць гэтаму правілу. 3. Прыналежнасць назоўнікаў да таго ці іншага роду вызначаецца марфалагічнымі прыметамі (характарам асновы і склонавымі канчаткамі), а таксама іх лексічным значэннем. У множным ліку марфалагічныя прыметы назоўнікаў не маюць родавых адрозненняў, таму для вызначэння родавай прыналежнасці назоўнікаў, якія ўжыты ў множным ліку, неабходна паставіць іх у форме адзіночнага ліку. Род множналікавых назоўнікаў не вызначаецца, таму што яны не маюць формаў адзіночнага ліку.

С. 64. Скланенне назоўнікаў вызначаецца па такіх марфалагічных прыметах, як род, характар асновы і склонавыя канчаткі. У множналікавых назоўнікаў не вызначаецца род, яны маюць няпоўную сістэму склонавых канчаткаў, таму іх нельга аднесці ні да аднаго з трох тыпаў скланення.

С. 71—72. *Дуба, клёна, ясеня — дубу, клёну, ясеню.* Калі назоўнікі *дуб, клён, ясень* і да т. п. абазначаюць канкрэтнае дрэва, у родным склоне адзіночнага ліку маюць канчатак ***-а (-я)***, а калі яны абазначаюць драўніну, г. зн. маюць значэнне рэчыва, то ўжываюцца з канчаткам ***-у (-ю)***. Тое ж назіраецца і ў назвах раслін: калі назоўнік называе адну расліну, то мае канчатак ***-а***, а калі сукупнасць гэтых раслін (г. зн. набывае значэнне зборнасці), то мае канчатак ***-у***: *прыгожы рамонак — цэлы палісаднік рамонку*.

С. 78. 1. Назоўнікі тыпу *армія, лінія* ў родным, давальным і месным склонах адзіночнага ліку і ў назоўным і вінавальным склонах множнага ліку маюць канчатак ***-і***. 2. *У рыб няма зубоў.*

С. 117. Таму што прыметы, якія выражаюць адносныя і прыналежныя прыметнікі, сталыя і не могуць праяўляцца ў розных ступенях.

С. 130. 1. Таму што прымета прыналежнасці характэрна толькі для асоб і жывых істот. Неадушаўлёныя назоўнікі называюць прадметы, а прадметам нішто не можа належыць. 2. Дзяціныя галасы напоўнілі ўвесь дом *(Я. Колас)*.

С. 131. Ёсць. Туфлі колеру *бэж* (светла-карычневыя). Сукенка колеру *бардо* (цёмна-чырвоная). Штаны колеру *хакі* (шаравата-зялёныя, зелянковыя).

С. 134. Адносныя і прыналежныя прыметнікі паказваюць на іх адносіны да прадметаў, асоб, жывых істот. Таму яны і ўтвараюцца ад назваў адпаведных асоб, жывых істот, г. зн. з'яўляюцца вытворнымі.

С. 155. Пры аднясенні слова да той ці іншай часціны мовы недастаткова ўлічваць толькі яго значэнне. Неабходна мець на ўвазе і марфалагічныя, і сінтаксічныя прыметы. З улікам гэтага словы *тройка, чацвёрка* і да т. п. — назоўнікі, таму што маюць прымету роду, змяняюцца па ліках і склонах, спалучаюцца з прыметнікамі, а словы *тры, чатыры* і да т. п. прыметы роду не маюць, змяняюцца толькі па склонах, з прыметнікамі не спалучаюцца.

С. 271. Толькі форму адзіночнага ліку і толькі форму 3-й асобы могуць мець безасабовыя дзеясловы, напрыклад: *світае, вечарэе, падмарожвае* і да т. п.

С. 286. Такімі з'яўляюцца адзінкавыя дзеясловы: параўн. *хва́ліце — хвалі́це, бу́дзіце — будзі́це, пу́сціце — пусці́це*.

ТЛУМАЧАЛЬНЫ СЛОЎНІК

Абе́чак, -чка, *м*. Абадок.

Адмысло́вы, -ая, -ае. Адметны, выдатны, цудоўны.

Аксамі́тны, -ая, -ае. Шаўковы.

Асаве́лы, -ая, -ае. Які стаў расслабленым; змораны; санлівы.

Бульбя́нік, -у, *м*. Бацвінне бульбы.

Буршты́навы, -ая, -ае. Колерам падобны да бурштыну.

Верашча́ка, -і, *ж*. Рэдкая мучная страва з мясам, каўбасой і рознымі прыправамі.

Ве́тлы, -ая, -ае. Тое, што і ветлівы — ласкавы, далікатны, прыветлівы.

Во́лкі, -ая, -ае (разм.). Вільготны.

Вэ́люм, -у, *м*. Кавалак тонкай празрыстай тканіны, прымацаванай да вянка або жаночага капелюша.

Вяндлі́на, -ы, *ж*. Вэнджанае прасоленае мяса, сала.

Го́ні, -ей. *Уст*. Ніва, зямля.

Го́нта, -ы, *ж.*, зб. Дахавы матэрыял у форме невялікіх дошчачак, вострa саструганых з аднаго боку і з пазам — з другога.

Гра́фіка, -і, *ж*. Мастацтва перадачы прадметаў контурнымі лініямі і штрыхамі, без фарбаў, а таксама творы гэтага мастацтва.

Гру́бка, -і, *ж*. Невялікая пакаёвая печ для абагрэву.

Дба́нне, -я, *н*. Старанне, руплівасць.

Дра́нка, -і, *ж*. Тонкая драўляная дошчачка для крыцця даху або для абівання сцен пад тынкоўку.

Дыза́йнер, -а, *м*. Мастак, спецыяліст па канструяванні прадметаў, машын, інтэр’ераў.

Дыхце́ць, -ціць. *Абл*. Павяваць, дыхаць.

Дэ́раш, -а, *мн.* -ы, -аў, *м.* Аб масці коней: шэры з прымессю іншага колеру поўсці.

Ёўня, *-і, ж.* Прыбудоўка да тока, у якой сушаць снапы.

Зажу́раны, -ая, ае. Засмучаны, маркотны.

Зато́ка, *-і, ж.* Невялікі заліў у рацэ або возеры; лука, завадзь.

Кавярзні́, -нёў; *адз.* **кавярзе́нь,** -зня, *м. Разм.* Лыкавыя лапці з закрытымі насамі.

Куко́ль, -ю, *м.* Аднагадовая травяністая расліна; пустазелле, што расце сярод злакаў.

Куцця́, -і, ж. Урачыстая вячэра напярэдадні Каляд. 2. Каша з ячных або іншых круп як традыцыйная абрадавая яда.

Лексіко́граф, -а, *м.* Той, хто складае слоўнікі.

Лібрэ́та, нескл., *н.* Слоўны тэкст вялікага музычна-вакальнага твора (оперы, аперэты і пад.).

Ліло́вы, -ая, ае. Колеру бэзу ці фіялкі; фіялетавы.

Маку́лінка, -і, *ж.* Крупінка, драбніца.

Ма́рыва, -а, *н.* Слой цёплага паветра каля паверхні зямлі, які трымціць у гарачае надвор'е.

Мі́сія, -і, ж. 1. Адказная роля, высокае прызначэнне каго-небудзь. 2. Заданне, даручэнне.

Му́ляр, -а, *м.* Рабочы, які будуе што-небудзь з каменя ці цэглы.

Назаля́ць, -яе. Часта дакучаць каму-небудзь.

Нязгрэ́ба, -ы, *ж. Абл.* Няспрытны, няўмелы, нязграбны чалавек.

Палаве́нь, -я, *м. Абл.* Тое, што і паводка.

Пацвялі́цца, -цвялюся. Падражніцца, пажартаваць.

Пласкадо́нка, -і, *мн.* -і, -нак, *ж.* (разм.). Лодка з плоскім роўным дном.

Прыўда́тны, -ая, -ае (разм.). Тое, што і прыўдалы — надта ўдалы, надзвычай добры; цудоўны.

Ралля́, -і, *ж.* Узаранае поле, узараная глеба.

Ро́шчына, -ы, *ж.* Негустое цеста на дрожджах, якое замешваюць.

Самацве́т, -а, *м.* Каштоўны або штучны камень з чыстым тонам афарбоўкі ці бясколерны, празрысты, з яркім бляскам.

Скна́ра, -ы, *аг. р.* Вельмі скупы чалавек.

Слата́, -ы, *ж.* Сырое надвор'е з дажджом і мокрым снегам.

Смуга́, -і, *ж.* Дымка, туман.

Стынь, -і, *ж.* Сцюжа, холад.

Сяў́ня́, -і, *ж.* Кораб з кары ліпы, вязу для ручной сяўбы.

Тэмбр, -а, *м.* Афарбоўка гучання інструмента ці голасу, якая дазваляе адрозніваць гукі аднолькавай вышыні пры выкананні на розных інструментах ці рознымі галасамі.

Фенамена́льны, -ая, -ае. Выключны, незвычайны; выдатны па сваіх якасцях.

Філало́гія, -і, *ж.* Сукупнасць навук, якія вывучаюць духоўную культуру народа, выражаную ў мове і літаратурнай творчасці.

Цэп, -а, *м.* Прылада ў выглядзе доўгай палкі з прымацаваным да яе драўляным біпом для малацьбы збожжа ручным спосабам.

Ша́ты, -аў; *адз.* няма. 1. Пышнае дарагое адзенне. 2. *перан.* Покрыва (звычайна з лісця, снегу); прыкрыцце.

Штыке́ты, -аў; *адз.* **Штыкет,** -а і -у, *м.* Вузкія драўляныя планкі, з якіх робяць плот.

Эспа́ндар, -а, *м.* Спартыўны снарад, які звычайна складаецца з дзвюх ручак, злучаных некалькімі рызінавымі шнурамі або спружынамі, для развіцця мышцаў рук, грудзей і спіны.

Э́тыка, -і, *ж.* Сукупнасць нормаў паводзін, мараль.

РУСКА-БЕЛАРУСКІ СЛОЎНІК

А́лый — пунсо́вы, ярка-чырво́ны
Багря́ный — багро́вы
Безнадёжность — безнадзе́йнасць
Безукори́зненный — безэдако́рны
Благодари́ть *(кого)* — дзя́каваць *(каму)*
Бесконе́чный — бяско́нцы
Бесчи́сленный — незлічо́ны
Бесчу́вственный — бязду́шны
Велича́во — ве́лічна
Взрасти́вшая нас земля́ — зямля́, якая нас узгадава́ла
Взрыв — узры́ў, вы́бух
Вку́сный — смачны
Воздви́гнуть — узве́сці, паста́віць
Вселе́нная — Сусве́т
Гроза́ — навальні́ца
Длинноволо́сый — доўгавало́сы
Достига́ть — дасяга́ць
Жи́вопись — жы́вапіс
Жи́дкий — рэ́дкі
Запры́гать — заскакаць
Запыла́ть — запала́ць
Заставля́ть — прымуша́ць
Зда́ние — буды́нак
Издава́ть — выдава́ць
Како́в — які́
Коли́чество — ко́лькасць
Ладо́шка — дало́нька
Лицо́м к лицу́ — твар у твар
Многострада́льный — шматпаку́тны
Мно́жество — мно́ства
Могу́чий — магу́тны
Мы́сленно — у ду́мках
Не́жный — пяшчо́тны
Не́кто — хто́сьці
Несомне́нно — несумне́нна, безумо́ўна
Обраща́ться — абарача́цца
Одолева́ть — адо́льваць, апано́ўваць
Озабо́ченный — заклапо́чаны
Оста́вить — пакі́нуць
Отяжеле́ть — пацяжэ́ць
Пар — па́ра
Пове́рхностный — паве́рхневы
Подро́бнее — падрабя́зней
Полусо́тня — паўсо́тня
Полы́нь — палы́н
Помести́ться — змясці́цца
Почу́вствовать — адчу́ць
Превосходи́ть — перавыша́ць, пераўзыхо́дзіць

Прийти́ к ... — прыйсці́ да ...
Притяже́ние — прыцягне́нне
Пропита́ться — насы́ціцца
Пря́ный сла́дкий арома́т — во́стрыя сало́дкія па́хі
Пытли́вость — дапы́тлівасць
Развороти́ть — развярну́ць
Развороти́вший — які развярну́ў
Растé́рянный — разгу́блены, збянтэ́жаны
Ро́бко жа́лись — tулі́ліся ад стра́ху
Свет позна́ния снизойдёт — святло́ наву́кі пры́йдзе
С гла́зу на глаз — з во́ка на во́ка
Сдержанно́сть — стры́манасць
Сло́вно — бы́ццам, ні́бы
Случи́вшееся — здарэ́нне
Смея́ться (*над*) — смяя́цца (*з*)
Сове́т — пара́да
Спря́таться — схава́цца
Спу́тник — спадаро́жнік
Степь — стэп
Стремле́ние — імкне́нне
Существова́ть — існава́ць
Терпе́ние — цярплі́васць
Толстоство́льный — тоўставо́льны
Толщина́ — таўшчыня́
То́чность — дакла́днасць
Угрожа́ть — пагража́ць
Уде́рживать — утры́млiваць
Успе́шно — паспяхо́ва
Устро́ить — нала́дзіць
Целе́бный — гаю́чы, ле́кавы
Шу́тка — жарт
Ю́ноша — юна́к
Я́сен глаза́ми — з я́снымі вачы́ма

Спіс выкарыстанай літаратуры

1. *Агняцвет, Э.* Выбраныя творы : у 2 т. / Э. Агняцвет. Мінск : Мастацкая літаратура, 1976.
2. *Агняцвет, Э.* Будзем сябраваць / Э. Агняцвет. Мінск : Мастацкая літаратура, 1979.
3. *Агняцвет, Э.* Ад зярнятка да вясёлкі / Э. Агняцвет. Мінск : Мастацкая літаратура, 1981.
4. *Адамчык, В.* Дзень ранняй восені / В. Адамчык. Мінск : Мастацкая літаратура, 1974.
5. *Адамчык, В.* Чужая бацькаўшчына / В. Адамчык. Мінск : Мастацкая літаратура, 1978.
6. *Адамчык, В.* Год нулявы / В. Адамчык. Мінск : Мастацкая літаратура, 1983.
7. *Александровіч, А.* Галубінае крыло / А. Александровіч. Мінск : Мастацкая літаратура, 1976.
8. *Александровіч, А.* Творы / А. Александровіч. Мінск : Мастацкая літаратура, 1981.
9. *Александровіч, С.* Тут зямля такая / С. Александровіч. Мінск, 1974.
10. *Аляхновіч, У.* Ля самага небасхілу / У. Аляхновіч. Мінск : Мастацкая літаратура, 1973.
11. *Аляхновіч, У.* Быць чалавекам / У. Аляхновіч. Мінск : Мастацкая літаратура, 1981.
12. *Арабей, Л.* Выбранае / Л. Арабей. Мінск : Мастацкая літаратура, 1975.
13. *Арабейка, І.* Услед за сонцам / І. Арабейка. Мінск : Мастацкая літаратура, 1972.
14. *Арабейка, І.* Асенні ранак / І. Арабейка. Мінск : Мастацкая літаратура, 1978.
15. *Арочка, М.* У птушынай вёсцы / М. Арочка. Мінск : Мастацкая літаратура, 1964.
16. *Арочка, М.* Колас на ржышчы / М. Арочка. Мінск : Мастацкая літаратура, 1980.
17. *Асіпенка, А.* Непрыкаяны маладзік / А. Асіпенка. Мінск : Мастацкая літаратура, 1982.

18. *Багдановіч, М.* Збор твораў : у 2 т. / М. Багдановіч. Мінск : Выд. АН БССР, 1968.

19. *Баравікова, Р.* Рамонкавы бераг / Р. Баравікова. Мінск : Мастацкая літаратура, 1974.

20. *Баравікова, Р.* Слухаю сэрца / Р. Баравікова. Мінск : Мастацкая літаратура, 1978.

21. *Баравікова, Р.* Такое кароткае лета / Р. Баравікова. Мінск : Мастацкая літаратура, 1981.

22. *Басуматрава, С.* Белая бярэзіна / С. Басуматрава. Мінск : Мастацкая літаратура, 1981.

23. *Бачыла, А.* Тры багіні / А. Бачыла. Мінск : Мастацкая літаратура, 1973.

24. *Бачыла, А.* Выбранае : у 2 т. / А. Бачыла. Мінск : Мастацкая літаратура, 1978.

25. *Блінава, Э. Д.* Беларуская дыялекталогія / Э. Д. Блінава, Е. С. Мяцельская. Мінск : Вышэйшая школа, 1980.

26. *Броўка, П.* Збор твораў : у 4 т. / П. Броўка. Мінск : Беларусь, 1965—1966.

27. *Брыль, Я.* Збор твораў : у 2 т. / Я. Брыль. Мінск : Дзяржвыд. БССР, 1960.

28. *Брыль, Я.* Птушкі і гнёзды / Я. Брыль. Мінск : Мастацкая літаратура, 1964.

29. *Брыль, Я.* Жменя сонечных промняў / Я. Брыль. Мінск, 1966.

30. *Брыль, Я.* Акраец хлеба / Я. Брыль. Мінск : Мастацкая літаратура, 1977.

31. *Брыль, Я.* На сцежцы — дзеці / Я. Брыль. Мінск : Мастацкая літаратура, 1988.

32. *Буйло, К.* Выбраныя творы : у 2 т. / К. Буйло. Мінск : Мастацкая літаратура, 1981.

33. *Буйло, К.* Коціцца рэха / К. Буйло. Мінск : Мастацкая літаратура, 1993.

34. *Быкаў, В.* Выбраныя творы : у 2 т. / В. Быкаў. Мінск : Мастацкая літаратура, 1974.

35. *Бядуля, З.* Шчасце не ў золаце / З. Бядуля. Мінск : Мастацкая літаратура, 2014.

36. *Бялевіч, А.* Выбраныя творы : у 2 т. / А. Бялевіч. Мінск : Мастацкая літаратура, 1968—1969.

37. *Бяспалы, З.* Казкі / З. Бяспалы. Мінск : Юнацтва, 1986.

38. *Ваданосаў, М.* Дзе віруе Бяроза / М. Ваданосаў. Мінск : Мастацкая літаратура, 1956.

39. *Васілевіч, А.* Выбраныя творы : у 3 т. / А. Васілевіч. Мінск : Мастацкая літаратура, 1982—1984.

40. *Васілеўская, Г.* Юныя назаўжды / Г. Васілеўская. Мінск : Мастацкая літаратура, 1983.
41. *Вітка, В.* Казкі / В. Вітка. Мінск : Мастацкая літаратура, 1973.
42. *Вітка, В.* Выбраныя творы / В. Вітка. Мінск : Беларуская думка, 2013.
43. *Вольскі, А.* За лясамі дрымучымі / А. Вольскі. Мінск : Беларусь, 1961.
44. *Вольскі, А.* Месяц за месяцам / А. Вольскі. Мінск : Народная асвета, 1969.
45. *Вольскі, В.* Кніга падарожжаў / В. Вольскі. Мінск : Беларусь, 1971.
46. *Вольскі, В.* Еду ў госці да сонца / В. Вольскі. Мінск : Мастацкая літаратура, 1978.
47. *Галавач, П.* Спалох на загонах / П. Галавач. Мінск : Мастацкая літаратура, 1996.
48. *Галубовіч, Л.* Таемнасць споведзі / Л. Галубовіч. Мінск : Мастацкая літаратура, 1993.
49. *Галубовіч, Я.* У бары на світанку / Я. Галубовіч. Мінск : Полымя, 1995.
50. *Галубовіч, Я.* Чаму мядзведзь бярозавіка не любіць / Я. Галубовіч. Мінск : Асар, 2001.
51. *Гамолка, М.* Выбраныя творы: у 2 т. / М. Гамолка. Мінск : Юнацтва, 1982—1983.
52. *Гардзей, В.* Коцікі на вярбе / В. Гардзей. Мінск : Юнацтва, 1988.
53. *Гардзей, В.* Трыадзінства / В. Гардзей. Мінск : Мастацкая літаратура, 2010.
54. *Гартны, Ц.* Выбраныя творы / Ц. Гартны. Мінск : Беларуская навука, 2012.
55. *Гаўрылкін, Л.* Урок без перапынку / Л. Гаўрылкін. Мінск : Юнацтва, 1985.
56. *Герчык, М.* Дзе жывуць чараўнікі / М. Герчык. Мінск : Мастацкая літаратура, 1980.
57. *Глебка, П.* Вершы / П. Глебка. Мінск : Мастацкая літаратура, 1975.
58. *Грамовіч, І.* Як вясну рабілі / І. Грамовіч. Мінск : Юнацтва, 1985.
59. *Грачанікаў, А.* Калі далёка ты / І. Грачанікаў. Мінск : Мастацкая літаратура, 1979.
60. *Давыдаў, А.* Блакітны патруль / А. Давыдаў. Мінск : Юнацтва, 1989.

61. *Далідовіч, Г.* Гаспадар-камень / Г. Далідовіч. Мінск : Мастацкая літаратура, 1987.
62. *Далідовіч, Г.* Пабуджаныя / Г. Далідовіч. Мінск : Мастацкая літаратура, 1988.
63. *Далідовіч, Г.* Заходнікі / Г. Далідовіч. Мінск, 1994.
64. *Дамашэвіч, У.* Выбранае / У. Дамашэвіч. Мінск : Мастацкая літаратура, 1977.
65. *Дзеружынскі, А.* Працалюбы / А. Дзеружынскі. Мінск : Юнацтва, 1987.
66. *Дзяргай, С.* Вершы / С. Дзяргай. Мінск : Мастацкая літаратура, 1974.
67. *Дубоўка, У.* Залатыя зярняты / У. Дубоўка. Мінск : Мастацкая літаратура, 1975.
68. *Дуброўскі, І.* На новыя кругі / І. Дуброўскі. Мінск : Полымя, 1977.
69. *Дуброўскі, І.* Час сеяць і час жаць / І. Дуброўскі. Мінск : Полымя, 1982.
70. *Дунін-Марцінкевіч, В. І.* Творы / В. І. Дунін-Марцінкевіч. Мінск : Выд. АН БССР, 1984.
71. *Дукса, М.* Твая пара сяўбы / М. Дукса. Мінск : Мастацкая літаратура, 1985.
72. *Жук, А.* Паляванне на Апошняга Жураўля / А. Жук. Мінск : Мастацкая літаратура, 1982.
73. *Жук, А.* Водсветы зорак / А. Жук. Мінск : Мастацкая літаратура, 1997.
74. *Жуковіч, В.* Тарасаў самакат / В. Жуковіч. Мінск : Юнацтва, 1987.
75. *Жуковіч, В.* Гуканне вясны / В. Жуковіч. Мінск : Мастацкая літаратура, 1993.
76. *Журба, Я.* Творы / Я. Журба. Мінск : Мастацкая літаратура, 1993.
77. *Жычка, Хв.* Абеліск / Хв. Жычка. Мінск : Юнацтва, 1973.
78. *Жычка, Хв.* Дзень будзе ясны / Хв. Жычка. Мінск : Мастацкая літаратура, 1981.
79. *Загорская, Н.* Явар / Н. Загорская. Мінск : Мастацкая літаратура, 1982.
80. *Зазека, Я.* Сонечны алень / Я. Зазека. Мінск : Юнацтва, 1987.
81. *Звонак, А.* Прадчуванне / А. Звонак. Мінск : Мастацкая літаратура, 1974.
82. *Зуёнак, В.* Вясёлы калаўрот / В. Зуёнак. Мінск : Мастацкая літаратура, 1965.

83. *Зуёнак, В.* Будзем сілы набірацца / В. Зуёнак. Мінск : Мастацкая літаратура, 1974.

84. *Зуёнак, В.* Хата, поўная гасцей / В. Зуёнак. Мінск : Юнацтва, 1987.

85. *Зуёнак, В.* Лета трывожных дажджоў / В. Зуёнак. Мінск : 85 Мастацкая літаратура, 1996.

86. *Ігнаценка, Р.* Бярозавы шэпт / Р. Ігнаценка. Мінск : Мастацкая літаратура, 1965.

87. *Ігнаценка, Р.* Зацугляны шчупак / Р. Ігнаценка. Мінск : Мастацкая літаратура, 1965.

88. *Кавалёў, П.* Выбраныя творы : у 2 т. / П. Кавалёў. Мінск : Мастацкая літаратура, 1972.

89. *Каганец, К.* Творы / К. Каганец. Мінск : Мастацкая літаратура, 1979.

90. *Калачынскі, М.* За палямі, за лясамі / М. Калачынскі. Мінск : Мастацкая літаратура, 1969.

91. *Калачынскі, М.* Рэха зямлі / М. Калачынскі. Мінск : Мастацкая літаратура, 1978.

92. *Каліна, К.* Крылаты конь / К. Каліна. Мінск : Мастацкая літаратура, 1989.

93. *Канапелька, А.* Летазлічэнне / А. Канапелька. Мінск : Мастацкая літаратура, 1999.

94. *Капусцін, А.* Быць чалавекам / А. Капусцін. Мінск : Мастацкая літаратура, 1981.

95. *Капусцін, А.* Салёная раса / А. Капусцін. Мінск : Мастацкая літаратура, 1988.

96. *Капусцін, А.* Усяму беламу свету / А. Капусцін. Мінск : Мастацкая літаратура, 1997.

97. *Караткевіч, У.* Збор твораў : у 8 т. / У. Караткевіч. Мінск, 1987—1994.

98. *Каржанеўская, Г.* На мове шчасця / Г. Каржанеўская. Мінск : Мастацкая літаратура, 1973.

99. *Каржанеўская, Г.* Званы гадоў / Г. Каржанеўская. Мінск : Мастацкая літаратура, 1980.

100. *Каржанеўская, Г.* Асенні мёд / Г. Каржанеўская. Мінск : Мастацкая літаратура, 1993.

101. *Карпаў, У.* Вясеннія ліўні / У. Карпаў. Мінск : Мастацкая літаратура, 1961.

102. *Карызна, У.* Доля Русь наша белая / У. Карызна. Мінск : Мастацкая літаратура, 2007.

103. *Каўрус, А.* Слова наша роднае / А. Каўрус. Мінск : Народная асвета, 1986.

104. *Каўрус, А.* Мова народа — мова пісьменніка / А. Каўрус. Мінск : Мастацкая літаратура, 1989.

105. *Кірэенка, К.* Жывыя ідуць наперад / К. Кірэенка. Мінск : Мастацкая літаратура, 1964.

106. *Кірэенка, К.* Калыска вятроў / К. Кірэенка. Мінск : Мастацкая літаратура, 1985.

107. *Клышка, А.* Францыск Скарына, альбо Як да нас прыйшла кніга / А. Клышка. Мінск : Юнацтва, 1988.

108. *Колас, Я.* Збор твораў : у 14 т. / Я. Колас. Мінск : Дзяржвыд. БССР, 1972—1978.

109. *Крамко, Я.* Нёманскія замалёўкі / Я. Крамко. Мінск : Ураджай, 1989.

110. *Крапіва, К.* Збор твораў : у 5 т. / К. Крапіва. Мінск : Дзяржвыд. БССР, 1974—1976.

111. *Краўчанка, У.* Над хвалямі Прыпяці / У. Краўчанка. Мінск : Мастацкая літаратура, 1964.

112. *Крупенька, Я.* Бусліны човен / Я. Крупенька. Мінск : Юнацтва, 1975.

113. *Крупенька, Я.* Стрэчанне / Я. Крупенька. Мінск : Мастацкая літаратура, 1981.

114. *Кудравец, А.* Сачыненне на вольную тэму / А. Кудравец. Мінск : Мастацкая літаратура, 1985.

115. *Кулакоўскі, А.* Аповесці і апавяданні / А. Кулакоўскі. Мінск : Мастацкая літаратура, 1979.

116. *Купала, Я.* Збор твораў : у 7 т. / Я. Купала. Мінск : Дзяржвыд. БССР, 1972—1976.

117. *Курскоў, А.* Таямніцы беларускага лесу / А. Курскоў. Мінск : Народная асвета, 1987.

118. *Курыла, Т.* Легенда пра песню / Т. Курыла. Мінск : Юнацтва, 1986.

119. *Левановіч, Л.* Якар надзеі / Л. Левановіч. Мінск : Мастацкая літаратура,1979.

120. *Лынькоў, М.* Выбраныя творы / М. Лынькоў. Мінск : Беларуская думка, 2013.

121. *Лупсякоў, М.* Выбраныя творы / М. Лупсякоў. Мінск : Мастацкая літаратура, 1963.

122. *Лупсякоў, М.* Міхалаў дуб / М. Лупсякоў. Мінск : Юнацтва, 1974.

123. *Лужанін, М.* Выбраныя творы : у 2 т. / М. Лужанін. Мінск : Дзяржвыд. БССР, 1960.

124. *Мазго, У.* Пад спеў крыніц / У. Мазго. Мінск : Мастацкая літаратура, 1982.

125. *Мазго, У.* У нябёсах вясны / У. Мазго. Мінск : Мастацкая літаратура, 2003.

126. *Мазго, У.* Цуда-вуда / У. Мазго. Мінск : Мастацкая літаратура, 2009.

127. *Марозаў, З.* Гронка зорных суквеццяў / З. Марозаў. Мінск : Мастацкая літаратура, 1998.

128. *Марозаў, З.* Вяртанне да цішыні / З. Марозаў. Мінск : Мастацкая літаратура, 2006.

129. *Маўр, Я.* Палескія рабінзоны / Я. Маўр. Мінск : Народная асвета, 1978.

130. *Машара, М.* Выбраныя творы / М. Машара. Мінск : Дзяржвыд. БССР, 1958.

131. *Мележ, І.* Збор твораў : у 6 т. / І. Мележ. Мінск : Мастацкая літаратура, 1969—1971.

132. *Мележ, І.* Жыццёвыя клопаты / І. Мележ. Мінск : Мастацкая літаратура, 1975.

133. *Мележ, І.* Белыя вішні і яблыні / І. Мележ. Мінск : Мастацкая літаратура, 1976.

134. *Місько, П.* Збор твораў. Т. 1—6 / П. Місько. Мінск : Мастацкая літаратура, 1971.

135. *Мыслівец, В.* Скрыль мёду / В. Мыслівец. Мінск : Мастацкая літаратура, 1984.

136. *Мяжэвіч, У.* На ўсходзе сонца / У. Мяжэвіч. Мінск : Мастацкая літаратура, 1982.

137. *Навуменка, І.* Хлопцы-равеснікі / І. Навуменка. Мінск : Мастацкая літаратура, 1958.

138. *Навуменка, І.* Верасы на выжарынах / І. Навуменка. Мінск : Дзяржвыд. БССР, 1960.

139. *Навуменка, І.* Таполі юнацтва / І. Навуменка. Мінск : Мастацкая літаратура, 1966.

140. *Навуменка, І.* Замець жаўталісця / І. Навуменка. Мінск : Мастацкая літаратура, 1977.

141. Незабудкі : вершы / уклад. У. Карызна, Я. Хвалей. Мінск : Мастацкая літаратура, 2000.

142. Ніве і хлебу : паэзія, проза / уклад. А. Рыбак, К. Цвірка. Мінск : Мастацкая літаратура, 2000.

143. *Новікаў, І.* Выбраныя творы : у 3 т. / І. Новікаў. Мінск : Мастацкая літаратура, 1988.

144. *Пазнякоў, М.* Тры чарадзеі / М. Пазнякоў. Мінск : Юнацтва, 1991.

145. *Панізнік, С.* Слова на дабрыдзень / С. Панізнік. Мінск : Мастацкая літаратура, 1982.

146. *Панчанка, П*. Млечны шлях / П. Панчанка. Мінск : Мастацкая літаратура, 1980.

147. *Панчанка, П*. Маўклівая малітва / П. Панчанка. Мінск : Мастацкая літаратура, 1981.

148. *Панчанка, П*. Горкі жолуд / П. Панчанка. Мінск : Мастацкая літаратура, 1988.

149. *Панчанка, П*. І вера, і вернасць, і вечнасць / П. Панчанка. Мінск : Мастацкая літаратура, 1986.

150. *Папковіч, У*. На досвітку / У. Папковіч. Мінск : Мастацкая літаратура, 1978.

151. *Папковіч, У*. Зерне / У. Папковіч. Мінск : Мастацкая літаратура,1982.

152. *Парахневіч, М*. Абяцанне / М. Парахневіч. Мінск : Мастацкая літаратура, 1976.

153. *Парахневіч, М*. Чаромхавы ранні цвет / М. Парахневіч. Мінск : Юнацтва, 1984.

154. *Пархута, Я*. Зямля бацькоў нашых / Я. Пархута. Мінск : Полымя, 1988.

155. *Паслядовіч, М*. Аповесці, апавяданні / М. Паслядовіч. Мінск, 1970.

156. *Паслядовіч, М*. З табою побач / М. Паслядовіч. Мінск : Мастацкая літаратура, 1984.

157. *Пестрак, П*. Збор твораў : у 5 т. / П. Пестрак. Мінск : Мастацкая літаратура, 1984—1986.

158. *Пранузa, П*. Фарбы восені / П. Пранузa. Мінск : Мастацкая літаратура, 1982.

159. *Пранузa, П*. Звініць ручаёк / П. Пранузa. Мінск : Юнацтва, 1988.

160. *Прыгодзіч, З*. Журавы на далёкай пойме / З. Прыгодзіч. Мінск : Мастацкая літаратура, 1984.

161. *Прыгодзіч, З*. Журба мая светлая / З. Прыгодзіч. Мінск : Мастацкая літаратура, 2008.

162. *Прыходзька, П*. Позняя восень / П. Прыходзька. Мінск : Мастацкая літаратура, 2001.

163. *Пташнікаў, І*. Збор твораў : у 2 т. / І. Пташнікаў. Мінск : Мастацкая літаратура, 1980.

164. *Пушча, Я*. Вершы і паэмы / Я. Пушча. Мінск : Дзяржвыд. БССР, 1968.

165. *Пысін, А*. Збор твораў : у 2 т. / А. Пысін. Мінск : Мастацкая літаратура, 1989.

166. *Разанаў, А*. Адраджэнне / А. Разанаў. Мінск : Мастацкая літаратура, 1970.

167. *Разанаў, А*. Назаўжды / А. Разанаў. Мінск : Мастацкая літаратура, 1970.

168. *Ракітны, М*. Сярод людзей сваіх / М. Ракітны. Мінск : Мастацкая літаратура, 1967.
169. *Радкевіч, Я*. Горкі мёд / Я. Радкевіч. Мінск : Мастацкая літаратура, 1982.
170. *Радкевіч, Я*. Сутокі дзён / Я. Радкевіч. Мінск : Мастацкая літаратура, 1984.
171. *Рубанаў, У*. Цёплы пух адуванчыкаў / У. Рубанаў. Мінск : Мастацкая літаратура, 1987.
172. *Рунец, П*. Незвычайны наведвальнік / П. Рунец. Мінск : Юнацтва, 1985.
173. *Русак, А*. Звонкія крыніцы / А. Русак. Мінск : Мастацкая літаратура, 1965.
174. *Сабаленка, Р*. Збор твораў : у 2 т. / Р. Сабаленка. Мінск : Дзяржвыд. БССР, 1967—1968.
175. *Салтук, А*. Пачатак дня / А. Салтук. Мінск : Мастацкая літаратура, 1974.
176. *Салтук, А*. Святло зямлі / А. Салтук. Мінск : Мастацкая літаратура, 1982.
177. *Сахута, Я*. Беларускае народнае мастацтва / Я. Сахута. Мінск : Беларусь, 1980.
178. *Сачанка, Б*. Барвы ранняй восені / Б. Сачанка. Мінск : Мастацкая літаратура, 1962.
179. *Сачанка, Б*. Зямля маіх продкаў / Б. Сачанка. Мінск : Мастацкая літаратура, 1964.
180. *Сачанка, Б*. Апошнія і першыя / Б. Сачанка. Мінск : Мастацкая літаратура, 2004.
181. *Сіняўскі, І*. Вернасць / І. Сіняўскі. Мінск : Мастацкая літаратура, 1971.
182. *Сіняўскі, І*. Заранка / І. Сіняўскі. Мінск : Юнацтва, 1971.
183. *Сіпакоў, Я*. Пяць струн / Я. Сіпакоў. Мінск : Юнацтва, 1984.
184. *Сіпакоў, Я*. Выбраныя творы : у 2 т. / Я. Сіпакоў. Мінск : Мастацкая літаратура, 1995.
185. *Скрыган, Я*. Выбраныя творы / Я. Скрыган. Мінск : Беларускі кнігазбор, 2005.
186. Слова аб роднай прыродзе / склад. С. Грабчыкаў. Мінск : Народная асвета, 1989.
187. *Ставер, А*. Жураўлі ляцяць / А. Ставер. Мінск : Мастацкая літаратура, 1972.
188. *Сяргейчык, Ц*. Нататкі акцёра / Ц. Сяргейчык. Мінск : Беларусь, 1986.
189. *Танк, М*. Збор твораў : у 6 т. / М. Танк. Мінск : Мастацкая літаратура, 1978—1981.

190. *Трус, П.* Выбранае / П. Трус. Мінск : Дзяржпедвыд. БССР, 1958.
191. *Тулупава, Н.* Босая цішыня / Н. Тулупава. Мінск : Мастацкая літаратура, 1980.
192. *Тулупава, Н.* Пра што думае кіт / Н. Тулупава. Мінск : Мастацкая літаратура, 1986.
193. *Хадкевіч, Т.* Творы : у 2 т. / Т. Хадкевіч. Мінск : Мастацкая літаратура, 1982.
194. *Хадыка, У.* На ўзвеях дзён / У. Хадыка. Мінск : Мастацкая літаратура, 1986.
195. *Хаўратовіч, В.* Сонца на кельме / В. Хаўратовіч. Мінск : Мастацкая літаратура, 1983.
196. *Хведаровіч, М.* Выбраныя творы : у 2 т. / М. Хведаровіч. Мінск : Мастацкая літаратура, 1974.
197. *Хомчанка, В.* Выбраныя творы : у 2 т. / В. Хомчанка. Мінск : Мастацкая літаратура, 1979.
198. *Цвірка, К.* Сцежка дадому / К. Цвірка. Мінск : Мастацкая літаратура, 1980.
199. *Цётка.* Выбраныя творы / Цётка. Мінск : Беларусь, 1967.
200. *Чарняўскі, М.* Чалавечнасць / М. Чарняўскі. Мінск : Мастацкая літаратура, 1971.
201. *Чарняўскі, М.* Звініць званок / М. Чарняўскі. Мінск : Юнацтва, 1982.
202. *Чэрня, Хв.* На скрыжаванні памяці / Хв. Чэрня. Мінск : Мастацкая літаратура, 1982.
203. *Чэрня, Хв.* Музыка дарог / Хв. Чэрня. Мінск : Мастацкая літаратура, 1984.
204. *Шамякін, І.* Збор твораў. Т. 1—5 / І. Шамякін. — Мінск, 1965—1966.
205. *Шамякін, І.* Атланты і карыятыды / І. Шамякін. Мінск : Мастацкая літаратура, 1974.
206. *Шамякін, І.* Экзамен на восень / І. Шамякін. Мінск : Юнацтва, 1975.
207. *Шахавец, У.* Светлая раніца / У. Шахавец. Мінск : Юнацтва, 1988.
208. *Штыхаў, Г.* Ажываюць сівыя стагоддзі / Г. Штыхаў. Мінск : Народная асвета, 1974.
209. *Ягоўдзік, У.* Прыручэнні птушкі / У. Ягоўдзік. Мінск : Мастацкая літаратура, 1989.
210. *Якімовіч, А.* Збор твораў : у 3 т. / А. Якімовіч. Мінск : Мастацкая літаратура, 1978—1980.
211. *Янкоўскі, Ф.* Само слова гаворыць / Ф. Янкоўскі. Мінск : Мастацкая літаратура, 1986.

ЗМЕСТ

ПРЫМЕТНІК

ЛІЧЭБНІК

ЗАЙМЕННІК

ДЗЕЯСЛОЎ

(Назва і нумар установы агульнай сярэдняй адукацыі)			
Навучальны год	Імя і прозвішча вучня	Стан вучэбнага дапаможніка пры атрыманні	Адзнака вучню за карыстанне вучэбным дапаможнікам
20 /			
20 /			
20 /			
20 /			
20 /			
20 /			

Вучэбнае выданне

Красней Віктар Пятровіч
Лаўрэль Яўген Мяфодзьевіч
Рачэўскі Станіслаў Рыгоравіч

БЕЛАРУСКАЯ МОВА

Вучэбны дапаможнік для 6 класа
ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі
з беларускай і рускай мовамі навучання

2-е выданне, перапрацаванае і дапоўненае

Падпісана ў друк 25.03.2015. Фармат 60x90 $^{1}/_{16}$. Папера афсетная.
Ум. друк. арк. 20,0. Ул.-выд. арк. 11,94. Тыраж 123 000. Заказ

Нач. рэдакцыйна-выдавецкага аддзела *Г. І. Бандарэнка*
Рэдактар *Л. Ф. Леўкіна.* Мастакі *Ю. Д. Бяспалая, Л. А. Пастушэнка*
Вокладка мастака *М. Я. Шкурпіт.* Мастацкі рэдактар *М. Я. Шкурпіт*
Тэхнічнае рэдагаванне і камп’ютарная вёрстка *М. І. Чаплаводскай*
Карэктары *К. В. Шобік, Д. Р. Лосік, Л. Г. Ганчарэнка*

Навукова-метадычная ўстанова «Нацыянальны інстытут адукацыі»
Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь. Пасведчанне аб дзяржаўнай
рэгістрацыі выдаўца, вытворцы, распаўсюджвальніка друкаваных
выданняў № 1/263 ад 02.04.2014. Вул. Караля, 16, 220004, г. Мінск

ААТ «Паліграфкамбінат імя Якуба Коласа».
Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы,
распаўсюджвальніка друкаваных выданняў № 2/3 ад 04.10.2013.
Вул. Каржанеўскага, 20, 220024, г. Мінск